

СИЛЬНА, МОВ СМЕРТЬ

Частина перша

i

Світло падало у простору майстерню крізь відчинене в стелі вікно. Це був широкий чотирикутник блискучого, синявого саява, ясний отвір у безкрайню далечінь блакиті, де прудко линули птахи.

Проникнувши у високу, сувору й задрапіровану кімнату, радісне небесне проміння блякло, ніжнішало, засинало на тканинах, зникало в порт'єрах, ледве освітлюючи темні кутки, де тільки позолочені рами виблискували вогнями. Тиша і сон, здавалося, оселились усередині, тиша, яка буває в майстерні художника, де він творить. У цих стінах витає думка, вона вирує, виснажується в шалених зусиллях, і коли ця думка заспокоюється, все виглядає стомленим і пригніченим. Все здається мертвим після цих криз життя, і все спочиває— меблі, завіси, великі недомальовані постаті знаменитих людей на полотнах. Так наче все помешкання переймається втомою господаря, страждає із ним, прилучившись до боротьби. Невиразний дурманний запах фарб, скипидару й тютюну наповнював кімнату, проймаючи крісла та килими, і ніщо не порушувало глибокої тиші, крім нсавих, коротких криків ластівок, що літали над відчиненим вікном, та протяжного, невиразного гомону Парижа, ледве чутного над дахами. Ніщо не порушувало спокою, тільки хмаринки синюватого диму одна по одній здіймались до стелі за кожним спалахом цигарки, що її поволі, не випускаючи з рота, курив Олів'є Бертен, лежачи на дивані.

Втупивши погляд у далечінь, він шукав сюжету для нової картини. Над чим він працюватиме? Цього він не знав. До того ж він був нерішучим, невпевненим у собі митцем, і його боязке натхнення безнастанно вагалось між розмаїтими виявами мистецтва. Багатий,

уславлений, він на схилі життя, пізнавши всі почесті, лишився людиною, яка так і не знає твердо, що взяти собі за ідеал. Він був прихильником Римської школи, захисником її традицій, відтворював, як і більшість художників до нього, великі історичні події, а згодом, модернізуючи свої прагнення,

почав малювати живих людей, зберігши проте вірність класичним візрцям. Захоплений своєю справою, невтомний працівник і мрійник, закоханий у своє мистецтво, на якому чудово знався, Бертен досяг, завдяки своєму розуму, високого рівня виконання й великої майстерності, що була породжена почасти його шуканнями та спробами працювати в різних жанрах. Можливо також, що несподіване визнання світом його вишуканих, витончених, бездоганно гарних творів вплинуло на його вдачу, не дозволивши йому стати таким, яким він міг бути за інших обставин. З часу тріумфального дебюту бажання подобатись ніколи не полишало його, хоч він цього й не помічав, міняло потай його шляхи й знесилювало переконання. Це бажання подобатись, до речі, виявлялося в найрізноманітніших формах і дуже сприяло Бертеновій славі.

Його чарівні манери, всі його звички, турботи про свою зовнішність, давня репутація сильного та вправного чоловіка — фехтувальника й верхівця — все це ще більше ширило його славу. Після "Клеопатри" — першого полотна, що прославило його в свій час, — Париж раптом закохався в нього, визнав його та привітав, і він став одним із тих блискучих світських художників, яких можна зустріти на прогулянці в Лісі², про яких сперечаються салони і яких ще замолоду приймають до Інституту³. Бін увійшов у світ слави переможцем, якого визнало все місто.

Так, голублячи й пестячи, доля вела Бертена до наближення старості. Отож під впливом чудового дня, подих якого доносився з вулиці, він шукав поетичного сюжету. Трохи обважнілий від цигарки й сніданку, він мріяв, втупивши погляд у простір, креслячи в блакиті мінливі силуети: граціозних жінок на лісовій стежці або на тротуарах міста,

закоханих на березі річки, — всі ті любовні фантазії, що тішили його думку. Образи вимальовувались на небі, неясні й рухливі в його барвистих видіннях, а ластівки, розтинаючи простір невпинним польотом, подібним до польоту стріл, немовби хотіли стерти, знівечити їх помахами крил.

Бін нічого не знаходив. Усі образи нагадували щось створене, всі жінки, які з'являлись, були дочками чи сестрами тих, кого вже породила його художня уява, і страх, невиразний, але ось уже цілий рік невідступний, — страх перед тим, що він вичерпався, замкнув коло своїх сюжетів, витратив своє натхнення, — ставав дедалі відчутнішим у цьому огляді, в неспроможності мріяти про нове й знаходити невідоме.

Бертен мляво підвівся, щоб подивитись, чи не знайдеться в його теках серед ескізів чогось такого, що збудить якусь ідею.

Пихкаючи димом, він почав гортати ескізи й малюнки, які ховав під замком у великій старовинній шафі; але це марне шукання незабаром набридло йому, і він з гнітючим почуттям кинув цигарку, засвистів модну вуличну пісеньку і, нахилившись, витяг з-під стільця важкі гантелі.

Відслонивши другою рукою завіску, що затуляла дзеркало, яким він контролював точність поз і перевіряв правильність зображення, Бертен став біля нього й почав жонглювати, не зводячи з себе погляду.

В майстернях він уславився своєю силою, а у вишуканому товаристві — своєю красою. Тепер літа гнітили його й обтяжували. Високий, кремезний, широкогрудий, він мав уже черевце, як старий борець, хоч і вправлявся щодня шпагою та їздив верхи. А обличчя було ще й досі гарне — тільки трохи змарніло. Сиве волосся, шорстке й коротке, оживляло його чорні очі під густими сивими бровами. Густі вуса, вуса старого солдата, були майже чорні, надаючи обличчю енергійного й гордовитого виразу.

Стоячи перед дзеркалом і тримаючи в міцних руках гантелі, він робив різні вправи і вдоволенням поглядом стежив за спокійним та могутнім напруженням м'язів.

Раптом у дзеркалі, де відбивалась уся майстерня, він побачив, як заворушилась порт'єра, і з-за неї виткнулася жіноча голівка.

Голос позад нього спитав:

— Ви тут?

— Тут, — відповів він і обернувся. Потім, кинувши гантелі на килим, підбіг до дверей, показуючи легкість своїх рухів.

Увійшла жінка в світлій сукні. Привітавшись, вона мовила:

— Ви займаєтесь спортом?

— Еге ж, — відказав він, — я пишався тут, як павич, а мене й спіймали на злочині.

Вона засміялась і пояснила:

— Вашого консь'єржа не було, та я знаю, що ви завжди в цей час самі, і зайшла без попередження.

Він дивився на неї.

— Сто чортів! Яка ви чарівна! Який шик!

— Атож, у мене нова сукня. Чи гарна?

— Чарівна, просто чарівна. Зараз таки добре розуміються на тонкощах туалету.

Він ходив круг неї, гладив матерію, змінював кінчиками пальців стрій зборів, бо знався на одязі, як кравець, адже протягом усього свого життя він віддавав свою думку митця й фізичну силу, щоб відтворювати тонкими пензлями мінливі й вишукані моди, щоб виявити жіночу грацію, замкнену й полонену в панцирі оксамиту та шовку чи під оснігом мережив.

— Дуже вдало, — сказав він нарешті.— Надзвичайно вам личить.

Вона приймала захоплення, радіючи, що гарна і подобається йому.

Не молода вже, але ще вродлива, не дуже висока, трохи розповніла, але свіжа, у сяйві всього того, що надає принади сорокарічній жінці, вона нагадувала одну з тих троянд, що довгий час цвітуть, аж поки, перецвівши, осипають свої пелюстки за одну годину.

Ця жінка зберегла під білявим волоссям жваву й юну красу парижанок, що, не старіючись, носять у собі дивну силу життя, невичерпний запас опору, що двадцять років лишаються незмінні, непорушні, переможні, передусім дбають за своє тіло та пильнують здоров'я.

Вона підняла вуаль і шепнула:

— То що ж, мене не поцілують?

— Я кутив, — сказав Бертен.

— Фе! — скривилась вона.

Потім, простягаючи губи, мовила:

— Тим гірше.

їхні уста зустрілись.

Він взяв у неї парасольку і звичним рухом скинув із неї жакет, швидко і впевнено. Вона сіла на диван, і він з цікавістю спитав:

— А як відчуває себе ваш чоловік?

— Дуже добре. Він, певно, промовляє зараз у палаті.

— О! Про що ж саме?

— Мабуть, про буряки та свиріпову олію, як завжди.

Чоловік її, граф де Гійруа, депутат від департаменту Ер, обрав собі за фах сільське господарство.

Побачивши в кутку, ескіз, їй невідомий, гостя підійшла до нього.

— Це що таке?

— Пастель, яку я почав, портрет княгині де Понтев.

— Знаєте — сказала вона поважно, — коли ви знову будете малювати жіночі портрети, я закрию вашу майстерню. Бо надто добре знаю, чим така робота кінчається.

— О, — зауважив він, — двічі портрета Ані не малюють.

— Сподіваюсь.

Вона розглянула почату пастель, як жінка, що розуміється на мистецтві. Відступила, підійшла, прикрила очі рукою, вибрала місце, звідки ескіз видно було в найкращому освітленні, і схвально сказала:

— Дуже добре. Вам удаються пастелі.

Втішений її словами, він пробурмотів:

— Ви гадаєте?

— Так, це особливе мистецтво, для нього треба мати тонкий смак. Воно не для малярів.

Уже дванадцять років вона виховувала в ньому нахил до вишуканого мистецтва, долала його потяг до простої дійсності. І з міркувань світської елегантності непомітно штовхала його до ідеалу трохи манірної та штучної краси.

— Яка ж вона із себе, ця княгиня? — спитала вона.

Він мусив розповісти, переходячи від туалету до зауважень про розум, безліч усіляких подробиць, тих дрібних деталей, у яких кохається ревнива й тонка жіноча цікавість.

І раптом питання:

— А не кокетує вона з вами?

Він засміявся і побожився, що ні.

Тоді вона пильно на нього глянула, поклавши йому руки на плечі. Від пристрасті, вкладеної у це питання, її круглі зіниці тремтіли в блакитній

оболонці, покращеній дрібнесенькими чорними цяточками, ніби бризками чорнила.

— Справді, вона не кокетує? — повторила вона пошепки.

— Та справді ж!

— А втім, я й не турбуюсь, — докинула вона. — Тепер ви тільки мене любитимете. З іншими — покінчено. Запізно, бідолашний мій друже.

Його пройняло те легеньке болісне тремтіння, що турбує

серце зрілих чоловіків, коли їм нагадують про літа, і він пробурмотів:

— Сьогодні, завтра, як і вчора, в житті моєму не було й не буде нікого, крім вас, Ані.

Вона взяла його за руки і, вернувшись до дивана, посадила поруч з собою.

— Про що ви думали?

— Шукаю сюжет до картини.

— Що саме?

— Не знаю, бо ж шукаю.

— А що ви цими днями робили?

Він мусив розказати їй про всі візити, що мав, про обіди й вечірки, розмови б плітки. А втім, обох їх цікавила ця нікчемна дріб'язковість світського існування. Суперництво, відомі чи тільки підозрювані зв'язки,

готові, безліч разів переказані й чувані міркування про тих самих осіб, ті самі події й ті самі думки захоплювали й топили їхній розум у каламутній і неспокійній річці, що зветься паризьким життям. Знаючи всіх і скрізь буваючи, Бертен, як художник, що перед ним усі двері відчинені, вона, як елегантна дружина консервативного депутата, — були натреновані в цьому спорті витонченого французького базікання, банального, ласкаво злостивого, марно дотепного, вульгарно вишуканого, що надає виняткової і вельми заздрісної репутації тим, чий язик нагострився в цьому порожньому ли-хомовстві.

— Коли ви прийдете обідати? — спитала вона зненацька.

— Коли хочете. Призначте день.

— У п'ятницю. В мене будуть герцогиня де Мортмен, Корбелі та Мюзадьє; святкуватимемо повернення моєї дівчинки, що сьогодні ввечері приїздить. Але мовчіть про це. Це секрет.

— О, звичайно, я прийду! Дуже радий буду побачити Аннету. Вже три роки, як я її не бачив.

— Правда! Три роки!

Аннета жила спочатку в Парижі, з батьками, але потім її пристрасно полюбила бабуса, пані Параден, що постійно жила в маєтку свого зятя, у замку Ронсьєр, в Ері,— полюбила так, як може любити востаннє стара, майже сліпа жінка.

Бабуса за кожним разом довше й довше залишала дівчинку в себе, а що Гійруа майже половину свого життя перебували в цьому маєтку, куди їх раз у раз кликали

господарчі справи чи вибори, то врешті вони почали лише час од часу привозити дочку до Парижа, та й сама вона більше вподобала вільне й рухливе сільське життя, ніж замкнуте життя в місті.

Останні три роки вона не приїздила жодного разу, бо графиня воліла тримати її віддалік, щоб не збуджувати у неї нових звичок до того дня, коли Аннета мала вступити у світ. Пані де Гійруа послала до неї двох освічених виховательок і частіше стала навідувати матір та дочку. До того ж дівчина не могла надовго покинути замок — стара бабуся хворіла й чимдалі підупадала на силі.

Колись Олів'є Бертен щороку їздив до Ронсьєра на півтора-два місяці, але вже три роки ревматизм гнав його на води в далекі міста, а там у ньому пробуджувалася така любов до Парижа, що, повернувшись, він уже не виїздив із нього.

Аннета мала приїхати тільки восени, але в батька раптом виник план одружити її, і він викликав дочку, щоб познайомити з призначеним їй нареченим, маркізом де Фарандаль. Проте цей план тримали в секреті, і пані де Гійруа втаємничила у нього тільки Олів'є Бертена.

Тому він спитав:

— Виходить, чоловік ваш не змінив свого рішення?

— Ні, і, як на мене, вибір його вельми вдалий.

Потім вони заговорили про інше.

Графиня вернулась до мистецтва й умовляла Бертена намалювати Христа. Він відмовлявся, доводячи, що картин таких уже досить на світі, але вона стояла на своєму, уперто й нетерпляче наполягаючи:

— О, коли б я вміла малювати, то показала б вам свій задум; це було б щось нове й сміливе. Його знімають з хреста, і той, що руки йому відцвяхів одірвав, не вдержав тіла. Воно падає просто на юрбу, яка звела руки, щоб схопити його й підтримати. Розумієте?

Так, він розумів, навіть знаходив цей задум оригінальним, але зраджувати своїх нових прагнень не хотів; і, помітивши, що подруга його лежить на дивані, звівши ніжку в елегантному черевичку та прозорій панчосі, крізь яку було видно тіло, він вигукнув:

— Ось що треба малювати! Ось де життя: жіноча ніжка, що визирає з-під сукні! В неї все можна вкласти — істину, бажання й поезію. Хіба ж є щось гарніше, щось привабливіше за жіночу ніжку? До того ж, яка таїна: вона схована, її не бачиш, але відчуваєш під тканиною!

Сівши по-турецькому долі, він зняв черевичка, і ніжка, звільнившись від шкіряного футляра, заворушилась, мов жваве звірятко, сама дивуючись з своєї волі.

— Як це тонко, як це вишукано і разом з тим виразно! — повторював Бертен. — Виразніше за руку. Покажіть свою руку, Ані!

На ній були довгі, аж по лікті, рукавички. Знімаючи одну, вона взяла її вгорі за край і хутко спустила, вивернувши, мов зміїну шкіру. З'явилася біла, повна, округла рука, так швидко оголена, що вмить збуджувала думку про прекрасну, сміливу наготу.

Графиня простягла руку, зігнувши кисть. Персні блищали на її білих пальцях, а рожеві довгі нігті здавалися пазурами, що їх випустила в любовній нестямі ця чарівна жіноча лапка.

Олів'є Бертен ніжно тримав її в своїй руці, милуючись. Він грався пальчиками, мов живими цяцьками, і казав:

— Яка це втішна річ! Яка втішна! Яка ця маленька, мила частина тіла, розумна та спритна! Все, що хочеш, вона робить — книжки, мережива, будинки, піраміди, локомотиви, тістечка, а часом — дарує пестоші, і це найкраща її робота.

Він знімав один по одному персні, а коли упала й золота тоненька обручка, прошепотів, усміхаючись:

— Закон. Вшануймо.

— Дурник! — трохи ображено сказала вона.

Олів'є завжди був охочий поглузувати — та французька риса, яка надає видимої іронії найсерйознішим почуттям, — і часто мимоволі смутив графиню, не в змозі збагнути тонких жіночих особливостей і відрізнити межі священних, як він казав, ділянок. Найдужче вона гнівалась, коли він трохи хвалькувато й фамільярно говорив про їхній тривалий зв'язок, називаючи його найкращим взірцем кохання дев'ятнадцятого століття.

Помовчавши, вона спитала:

— Поведете мене й Аннету на вернісаж?

— Звичайно.

Далі вона спитала про найкращі картини на майбутній виставці, що мала відкритись через два тижні.

Але зненацька, може згадавши, що їй треба кудись піти, вона мовила:

— Ну, давайте черевика. Я йду.

Він замріяно грався легеньким взуттям, крутячи його в руках.

Нахилившись, він поцілував ніжку, що, здавалось, пливла між сукнею та килимом і вже не ворушилась, прохолонувши трохи на повітрі, потім узув її; пані де Гійруа, підвівшись, підійшла до столу, де біля каламаря, в якому, як це буває майже у всіх художників, висохло чорнило, купою лежали папери, розкриті листи, давні й нові. Вона з Цікавістю дивилася на папери, брала їх у руки, піднімала, аби побачити, що є під сподом.

Бертен сказав, підійшовши до неї:

— Ви порушуєте мій безлад.

Не відповідаючи, вона спитала:

— А хто це хоче купити ваших "Купальниць"?

— Американець якийсь, не знаю його.

— А ви домовились щодо "Вуличної співачки"?

— Так. Десять тисяч.

— Добре зробили. Картина мила, але не рідкісна. Прощавайте, любий.

Вона підставила йому щоку, і він доторкнувся до неї спокійним поцілунком; потім вона зникла за порт'єрою, півголосно сказавши:

— В п'ятницю, о восьмій. Не проводьте мене, я не хочу. Ви ж знаєте це. Прощавайте.

Коли вона пішла, Бертен закупив цигарку, далі почав неквапом ходити по майстерні. Перед ним постало все минуле їхнього кохання. Він пригадував давно забуті подробиці, шукав їх і поєднував, захопившись цими спогадами.

Було це тоді, коли він тільки-но сховався зіркою на мистецькому обрії Парижа, коли художники привернули до себе всю ласку публіки і заселяли цілий квартал чудових будинків, зароблених кількома мазками пензля.

Бертен, вернувшись у 1864 році з Рима, кілька літ прожив без визнання та слави; але після того, як у 1868 році він виставив свою "Клеопатру", критика й публіка за кілька днів піднесли його до небес.

В 1872 році, по війні, по тому, як смерть Анрі Реньо стала для всіх його товаришів немовби п'єдесталом для слави, Бертена за сміливий сюжет "Іокасти" зарахували до відчайдушів-новаторів, дарма що картина, намальована до міри оригінально, задовольнила навіть академіків. В 1873 році перша медаль за "Алжирську єврейку", яку він намалював, вернувшись із подорожі по Африці, висунула його в перші ряди, а після портрета княгині де Салія в 1874 році вищий світ визнав його першим портретистом своєї доби. Відтоді він став улюбленим художником парижан та парижанок, найвправнішим і найпроникливішим тлумачем їхньої краси, манер та натури. Через кілька місяців усі світські красуні Парижа почали запобігати його ласки, палко бажаючи, щоб він портретував їх. Однак його доводилося довго вмовляти, і брав він дуже дорого.

Тож, ставши модним і буваючи в світі, Бертен побачив якось у герцогині де Мортмен молоду жінку в глибокій жалобі, вона прощалась, коли він входив, і ця зустріч на порозі заворожила його, як чудове видиво, сповнене елегантності й краси.

Спитавши її ім'я, він дізнався, що звати її графиня де Гійруа, що вона — дружина здібного нормандського дворянина, агронома й депутата, носить жалобу по батькові свого чоловіка, що вона розумна, і всі її люблять та шанують.

Все ще схвилюваний цією зустріччю, що зачарувала його як художника, Бертен тут же сказав:

— От із кого я залюбки написав би портрет!

Другого ж дня його слова було передано молодій жінці, і того ж вечора він одержав записку на блакитному, трохи напахченому папері, писану рівними й тонкими літерами, що піднімались трохи вгору у правий бік:

"Пане.

Герцогиня де Мортмен, виходячи від мене, сказала, що ви висловили бажання зробити з мого бідного обличчя один із своїх шедеврів. Я охоче віддала б його до ваших послуг, якби була певна, що ви не кинули слів на вітер і вбачаєте в мені щось, що могли б відтворити й ідеалізувати.

Прийміть, пане, вияв моєї найщирішої пошани.

Анна де Гійруа"

Відповідаючи, Бертен запитав, коли можна відрекомендуватися графині. Його запросили на сніданок наступного понеділка.

Графиня жила на другому поверсі великого й пишного сучасного будинку на бульварі Мальзерб. Через простору вітальню, обиту блакитним шовком у білих з позолотою багетах, художника провели в кімнату, подібну до будуара, обвішану гобеленами минулого століття з ясними і грайливими, ніжного відтінку шпалерами в стилі Ват, то, і з

граціозними малюнками, що їх, здавалось, задумали й виконували майстри, замріявшись про кохання.

Не рстиг він сісти, як увійшла графиня. Ішла вона так легко, що Бертен не почув її кроків у сусідній кімнаті, і здивувався, побачивши її. Вона по-дружньому подала йому руку.

— Тож виходить, ви таки хочете портретувати мене, — сказала вона.

— Це буде щастям для мене, пані.

Чорна вузька сукня робила її дуже тонкою, надавала їй зовсім молодого, а проте поважного вигляду, який не відповідав осяяному білявим волоссям усміхненому обличчю.

Увійшов граф, ведучи за руку шестилітню дівчинку.

Пані де Гійруа познайомила:

— Мій чоловік.

Граф де Гійруа був низенький на зріст, без вусів, з запалими щоками, що чорніли при шкірі прорістю голої бороди.

Він нагадував священика або актора довгим, закинутим назад волоссям, ввічливими манерами й двома округлими великими зморшками коло рота, що спускались від щік до підборіддя і немов утворилися від звички прилюдно говорити.

Граф подякував Бертеніві пишними фразами, що виявляли промовця. Він давно вже хотів мати портрет своєї дружини, і, певна річ, обрав би пана Олів'є Бертена, коли б не боявся відмови, бо знає, як йому допікають проханнями.

Зрештою, вони з великою обопільною гречністю погодились, що пан де Гійруа завтра приведе дружину в майстерню. Проте він спитав, чи не краще було б перечекати, зважаючи на її глибоку жалобу, але художник заявив, що хоче відтворити перше своє враження та чарівний контраст її мінливого, витонченого обличчя в сійві золотистого волосся з суворим чорним убранням.

Другого дня графиня прийшла з чоловіком, а потім приходила з дочкою, садовлячи її коло столу, заваленого книжками з кольоровими малюнками.

Олів'є Бертен, як звичайно, був дуже стриманий. Світські жінки трохи бентежили його, бо він їх зовсім не знав. А проте уявляв їх собі розпусними й дурними, лицемірними й небезпечними, нікчемними й бундючними. З менш знатними жінками він мав минулі зв'язки — вони легко піддавалися цьому дотепному, стрункому атлетові з енергійним, смаглявим обличчям, якого знав увесь Париж. їм Бертен навіть віддавав перевагу, і йому подобалося їхнє вільне поведження й вільна мова, — адже він звик до легковажних, жартівливих і веселих звичаїв майстерень, де бував найчастіше. Відвідував він і світські салони — задля слави, а не задля душі, любив їх ради пихи, діставав там замовлення, пишався перед прекрасними дамами й слухав їхні компліменти, але уникав залицяння. Не дозволяючи собі з ними ні сміливих жартів, ні ризикованих слів, він вважав цих дам за погордливих і мав репутацію статечного, пристойного добродія. Раз у раз, коли котрась приходила до нього позувати, хоч вона й старалась йому сподобатись, він почував ту суспільну нерівність, що не дозволяє плутати худонщиків із світськими людьми, дарма що вони часто зустрічаються. В смішках та в захопленні, завжди трохи нещирих у жінок, він бачив підсвідому стриманість істоти, що вважає себе вищою за походженням. Це збуджувало в нього гонор, додавало підкресленої шаноби, — а по суті, майже чванливості — поведженню, і разом з прихованою пихою вискочня, який домігся рівності з князями та княгинями, все це викликало в нього гордощі людини, що завдяки своєму розумові посіла те становище, яке іншим дає народження. Про

нього говорили з відтінком подиву: "Він напрочуд добре вихований". Цей подив його тішив, але водночас і ображав, бо показував на належні межі.

Навмисна й церемонна поважність художника трохи хвилювала пані де Гійруа, і вона не знаходила спільної мови з цим холодним, але відомим і розумним чоловіком.

Влаштувавши доньку, вона сідала в крісло біля початого ескізу й силкувалась, за вказівками художника, надати бажаного виразу своєму обличчю.

Під час четвертого сеансу Бертен зненацька покинув малювати й спитав:

— Що вас найбільше тішить у житті?

Вона зніяковіла.

— Та я не знаю! А чому ви питаєте?

— Мені потрібна радість у ваших очах, а я її ще не бачив.

— Ну, то спробуйте втягнути мене в розмову, я дуже люблю поговорити.

— Ви веселі?

— Дуже.

— Поговорімо, пані!

Він сказав "поговорімо, пані" дуже повалено; потім, знову беручись до малювання, вів із нею розмову, шукаючи спільних тем. Вони

обмінялись кількома зауваженнями про людей, яких обоє знали, потім заговорили про самих

себе, а це завжди найприємніша й найпривабливіша розмова.

Зустрівшись другого дня, вони відчували себе вільніше, і Бертен, бачачи, що він подобається і цікавить її, почав розповідати подробиці свого життя, мішаючи спогади з вигадкою, що було властиве його розумові.

Звикнувши до вишуканих дотепів салонних літераторів, графиня трохи здивувалася з його запалу, відвертих та іронічних присудів і зразу ж перейняла цей тон з милою і тонкою невимушеністю.

За тиждень вона перемогла й зачарувала його своїм веселим настроєм, щирістю та простотою. Він цілком забув свої упередження щодо світських жінок і охоче заявив би тепер, що тільки вони здатні чарувати та вабити. Стоячи коло полотна і малюючи, то наближаючись, то відходячи, мов у боротьбі, він виявив свої сердечні думки, ніби давно знав цю вродливу, біляву, вбрану в чорне жінку, створену начебто із сонця й жалоби, жінку, що сиділа проти нього, сміялась, слухаючи його, і відповідала так весело, так захоплено, що раз у раз міняла позу.

Він то відходив від неї, примруживши око й відхилившись, щоб охопити в усій сукупності риси своєї моделі, то підступався зовсім близько, щоб помітити найменші відтінки її обличчя, найдрібніші вирази його, та схопити й передати все те, що таїть жіноче обличчя за видимою зовнішністю, — те випромінення ідеальної краси, відблиск чогось незнаного, ті інтимні, небезпечні, властиві кожній жінці чари, які збуджують безтямне кохання чоловіка, — певного, саме цього, а не іншого.

Якось до полотна підійшла дівчинка, стала біля нього з дитячою поважністю й спитала:

— Скажи, це мама?

Бертен узяв її на руки й поцілував, задоволений цією наївною похвалою подібності свого твору до оригіналу.

Іншим разом, коли дівчинка, здавалось, сиділа дуже спокійно, вона раптом тихо й сумно промовила:

— Мамо, мені нудно.

І художника так зворушила ця перша скарга, що він другого ж дня наказав принести в майстерню цілу крамницю цяцьок.

Мала Аннета, здивована, задоволена, і, як завжди, замислена, старанно їх порозкладала, щоб брати, яку треба, відповідно до свого бажання. Після цього подарунку вона полюбила художника, як люблять діти, інстинктивним і пестливим почуттям, що робить їх такими милими й чарівними.

Пані де Гійруа уподобала сеанси. Цієї зими у неї було багато вільного часу, в зв'язку із жалобою вона не була в світі й на святах, і тепер у цій майстерні зосередився весь інтерес її життя.

Графиня була дочкою дуже багатого й гостинного паризького комерсанта, який давно вже помер, а що її завжди хвора мати майже півроку проводила в ліжку, то зовсім іще молода дівчина стала вправною господинею дому, вміла приймати гостей, усміхатись, вести бесіду, тямила в людях і розуміла, що кожному треба сказати, — одне слово, швидко пристосувалась до життя, зробилася передбачливою й спритною. Коли її познайомили з графом де Гійруа, як із нареченим, вона відразу уявила собі переваги цього шлюбу і дала згоду без жодного примусу, як розважлива дівчина, котра дуже добре розуміє, що всього мати не можна й треба врівноважувати добре й лихе в кожному становищі.

Потрапивши в світ, вона привернула до себе увагу всіх завдяки своїй красі та розумові, за нею впадало багато чоловіків, але вона ні разу не втратила спокою свого розважливого, як і розум, серця.

Вона була кокетлива, однак її відверте і обережне кокетування ніколи не заходило далеко. Їй подобались компліменти, вона любила збуджувати бажання, аби можна було вдавати, що не помічаєш цього, і коли цілий вечір десь у салоні їй курили фіміам, то спала вона добре — як жінка, що виконала своє завдання на землі. Таке життя, що тривало вже сім років, не стомлюючи її, не здавалося їй одноманітним, бо в цій невпинній світській суєті вона почувалась як риба у воді; проте часом їй хотілося чогось іншого. Чоловіки її оточення — політики, фінансисти чи безчинні завсідники клубів, — трохи розважали її, як актори, і вона ставилась до них не вельми серйозно, хоч і шанувала їхню діяльність, посади та титули.

Бертен сподобався їй передусім тим, що був зовсім на них не схожий. Їй було весело в цій майстерні, вона жартувала, сміялась, сипала дотепи й була вдячна йому за ту втіху, що давали їй ці сеанси. Подобався він їй ще й тому, що був вродливий, дужий та уславлений; хоч би що там казали, жодна жінка не може лишитися байдужою до слави й тілесної краси. Потішена увагою такого митця і готова з свого боку цінувати його високо, вона відкрила

в ньому спритну, витончену кмітливість, багату уоту, справжні чари розуму та барвисту мову, що, здавалось, надавала блисківі всьому, що він говорив.

Між ними швидко виникла приязнь, і до потиску рук, коли вона віталася, здавалось, долучалося щось чимдалі сердечніше.

Тоді без всякого розрахунку, без навмисного наміру, вона відчула в собі природне бажання звабити його й піддалася цьому бажанню. Вона нічого не передбачала й не планувала, вона тільки кокетувала з ним —

хіба що більш тонко, ніж звичайно; так інстинктивно поводить себе жінка з чоловіком, який подобається їй дужче за інших, — і вона вкладала у всі свої слова, усмішки та погляди ту знадливу спокусу, що її ширить круг себе жінка, в якій збудилася потреба бути коханою.

Вона говорила йому улесливі слова, що означали: "Я вважаю вас дуже гарним, пане", — примушувала його довго говорити, щоб, слухаючи дуже уважно, показати, як їй цікаво. Він кидав малювати, сідав біля неї і в тому сильному збудженні думки, в якому виявлялось п'янке бажання подобатись, вдавався то в поезію, то в жарти, то у філософію.

Вона раділа, коли він був веселий; коли ж він замислювався, то старалася вгадати його думки, хоч не завжди успішно; та коли й думала про щось інше, то вдавала, ніби слухає його й добре все розуміє, і раділа з його відвертості,— а він запалювався, бачачи її увагу, зворушений, що знайшов глибоку душу, щиру й слухняну, куди думки його падали, мов зерна.

Робота посувалася швидко; портрет заповідався прекрасний, бо художник досяг стану збудження, потрібного, щоб виявити всі якості моделі й відтворити їх із тим палким переконанням, що й становить натхнення справжнього митця.

Нахилившись до неї, він пильно стежив за грою її обличчя, виразом і блиском очей, за відтінками шкіри, всіх барв тіла, за кожною таємницею її зовнішності; він убирав її в себе — так, як губка набрякає водою; і коли він переносив на полотно це сяйво звабної чарівності, яке всотував його погляд і яке переливалось, мов хвиля, з його думки до пензля, то просто-таки п'янів і впадав у солодку нестяму від жіночої принадності.

Графиня почувала, що він у неї закохується, тішилась цією грою, цією все більш безперечною перемогою, і сама нею захоплювалася.

Щось невідоме ввійшло в її життя, збуджувало в ній таємничу радість. Коли при ній говорили про Бертена, серце її билось швидше, її охоплювало бажання сказати (те бажання, що ніколи не доходить до уст): "Він закохався у мене". Їй приємно було, коли хвалили його хист, а, може, ще приємніше, коли визнавали його красу. Думаючи про нього на самоті, вона справді уявляла, що знайшла собі щирого друга, який завжди буде задовольнятися тільки приязним потиском руки.

Часто серед сеансу він зненацька клав палітру, брав маленьку Аннет на руки і, поглядаючи на матір, ніжно цілував дівчинку в очі та волосся, мовби говорячи: "Це вас я так цілую, а не дитину".

До речі, іноді пані де Гійруа приходила й сама, без доньки. В такі дні робота зовсім не ладилась, і час збігав у розмовах.

Якось пані де Гійруа спізнилась. Було холодно. Кінчався лютий. Бертен повернувся додому раніше, як це він робив тепер щоразу, коли мала прийти вона, бо завжди надіявся, що вона прийде раніше. Чекаючи її, він ходив туди і сюди по кімнаті й кутив, і сам дивувався, що оце вже всоте за останній тиждень ставить собі одне і те ж запитання: "Чи не закохався я?" Однак він не міг вирішити цього, бо ще по-справжньому ніколи не був закоханий. У нього були сильні, навіть тривалі захоплення, але він ніколи не вважав їх коханням. І те, що він почував тепер, його дивувало.

Чи кохав він її? Бажання володіти нею ледве ворухилось в ньому і він навіть не думав, що це можливо. Раніше, коли жінка йому подобалась, жага охоплювала його враз, і він уже простягав до неї руки, немовби для того, щоб зірвати плід, — але ні її відсутність, ні її присутність ніколи глибоко не хвилювали його таємних дум.

А пристрасть до цієї жінки, ледве торкнувшись його, немов причаїлась, сховалась за іншим, більш сильним почуттям, ще невиразним, яке лише пробуджувалося. Раніше Олів'є гадав, що кохання

починається мріями, поетичним піднесенням. А те, що він почував тепер, походило, здавалось йому, з якогось незбагненого хвилювання, не стільки духовного, скільки фізичного. Він став нервовим, трепетним, турботним, мов людина, в якій починається хвороба. Але до цієї гарячки крові, яка заражала своїм хвилюванням мозок, не домішувалося нічого болісного. Він, звичайно, знав, що причина цього хвилювання криється в пані де Гійруа, в спогадах про неї та в чеканні її приходу. Він не почував, що прагне до неї всією істотою, але завжди почував у собі її присутність, ніби вона його й не покидала: покидаючи його, вона залишала в ньому частку самої себе, щось невловиме й невисловлене. Що саме? Чи не кохання? Аби побачити й зрозуміти це, він заглиблювався тепер у власне серце. Вона була чарівна, але не відповідала тому образу ідеальної жінки, що створила його сліпа надія. Кожен, хто прагне кохання, уявляє духовні якості й фізичні чари жінки, що його спокусить; а пані де Гійруа, дарма що вона подобалась йому безмежно, не здалася тією жінкою.

То чому ж він думав про неї більше, ніж про інших, інакше, невідступно?

Чи не потрапив він просто у пастку її кокетства, яке давно вже відчув і зрозумів, та, піддавшись на ці хитрощі, підпав під вплив тих особливих чар, що виникають у жінок від бажання подобатись?

Він ходив, сідав, підводився, запалював цигарку, кидав її і щомиті позирав на стрілку годинника, яка поволі, непомітно наближалась до призначеної години.

Кілька разів він навіть поривався зняти нігтем опукле скло над двома золотими рухливими стрілками й посунути більшу стрілку до цифри, до якої вона так поволі наближалась.

Йому уявлялося, що цього буде досить, аби відчинилися двері й з'явилась та, кого він чекав, обманута цими хитрощами. Потім сам сміявся з цього упертого й нерозумного дитячого бажання.

Нарешті він спитав себе: "Чи не можу я стати її коханцем?" Ця думка видалась йому незвичайною, майже нездійсненною та й зовсім недоцільною через ускладнення, що могли виникнути в його житті.

Проте графиня йому дуже подобалась, і він дійшов висновку: "Справді, я опинився в сміховинному становищі".

Годинник продзвонив, і Бертен затремтів од цього звуку, що сколихнув йому не так душу, як нерви. Він чекав її з тим нетерпінням, що побільшується з кожною хвилиною запізнення. Вона завжди була точна, отже, хвилин за десять мусить прийти. Коли ж ці десять хвилин минули, він відчув неспокій, немовби від наближення якогось горя,

потім обурився, що через неї втрачає час; і раптом зрозумів, що дуже страждатиме, коли вона не прийде. Що робити? Він чекатиме! Ні, він піде, — аби вона не застала нікого в майстерні, якщо випадково прийде, дуже спізнившись. Він піде. Та чи надовго її залишити саму? Чи не краще залишитись і кількома ввічливими, холодними словами дати їй на' здогад: він не з тих, кого примушують чекати? А що, як вона зовсім не прийде? Тоді він одержав би телеграму або листа, принесеного лакеєм чи розсильним. А як вона таки не прийде, що робити? Цей день втрачено, він не зможе вже працювати. Що тоді?.. Тоді він піде н навідати, бо почував потребу бачити її.

Справді, він почував потребу бачити її, глибоку, гнітючу, болісну потребу. Що ж це? Кохання? Але він не почував ні збудження думки, ні піднесення почуттів, ні мрійності в душі, коли переконався — він дуже страждатиме, якщо вона не прийде.

Дзвінок із вулиці пролунав на сходах маленького будинку, і в Олів'є Бертена перехопило дух; потім він так зрадів, що крутнувся на місці, підкинувши вгору цигарку

Вона увійшла сама.

Він зразу ж відчув у собі дивну сміливість.

— Знаєте, про що я думав, чекаючи вас?

— Ні, не знаю.

— Я себе питав, чи не закохався я у вас.

— Закохались у мене! Ви з глузду з'їхали!

Але вона усміхалась, і усмішка ця говорила: "Це мило, я дуже задоволена".

— Ну, це ви несерйозно, — вела вона далі.— До чого ці жарти?

— Навпаки, я дуже серйозно, — відповів він. — Я не запевняю вас, що закоханий, але питаю себе, чи не починаю закохуватись.

— Що вас наводить на таку думку?

— Бо хвилююсь, коли вас немає, і радію, коли ви приходите.

Вона сіла.

— О, не хвилюйтесь через такі дрібниці! Поки ви спокійно спите і зі смаком обідаєте, небезпеки ще немає.

Він засміявся.

— А якщо я втрачу сон і апетит?

— Попередьте мене.

— І що тоді?

— Тоді я дам вам спокій, щоб ви видужали.

— Щиро дякую.

І на тему цього кохання вони розмовляли весь сеанс у жартівливому тоні.

В наступні дні було те ж саме. Сприймаючи це як дотепний, незначущий жарт, пані де Гійруа, входячи, весело питала:

— Як сьогодні ваше кохання?

І Бертен серйозно й невимушено розповідав про перебіг цієї хвороби, про внутрішню, невпинну й глибоку ніжність, що зароджувалась і чимдалі міцніла у ньому. Він докладно аналізував свої переживання, годину по годині після вчорашньої їхньої розлуки, жартівливим тоном професора, що читає лекцію; і вона слухала його уважно, трохи збуджено, схвильована цією історією, що здавалася романом, героїнею якого була вона сама. Він ласкаво й весело перелічував усі ті турботи, жертвою яких став, проте голос його інколи тремтів, у словах чи в інтонації бринів біль його серця.

А вона без угаву розпитувала його, захоплена цікавістю, вступивши в нього очі; його слова хвилювали й зачаровували її.

Іноді, підходячи до графині, щоб виправити позу, Бертен брав її руку й пробував поцілувати. Вона відсмикувала пальці від його уст і, насупивши трохи брови, казала:

— Досить, працюйте.

Він знову брався до роботи, але не минало й п'яти хвилин, щоб вона йому не ставила якогось запитання, наводячи його на єдину тему, що їх цікавила.

Тепер у її серці зароджувалось побоювання. Вона жадала, щоб у неї закохалися, але не занадто.

Впевнена в тому, що не захопиться ним, вона водночас боялася, що він зайде дуже далеко і що вона його втратить, бо буде змушена відштовхнути його, після того як сама, здавалося, заохочувала його до цього.

Проте, коли б їй довелося відмовитись від цієї ніжної, жартівливої приязні, від цих розмов, що лились і несли з собою крихти кохання, як струмок із золотоносним піском, вона зазнала б горя, великого горя, мало не розпачу.

Коли вона йшла до майстерні художника, її сповнювала жвава й пекуча радість, і їй ставало легко й весело. Коли біля дверей будинку Олів'є вона торкалась рукою дзвінка, її серце колатало від нетерпіння, а килим на сходах здавався найм'якшим, по якому ступала будь-коли її нога..

Тим часом Бертен робився похмурим, трохи нервовим, часто дратувався. Ставав нетерплячим, але зразу ж стримував себе; це повторювалось часто.

Якось, тільки-но вона увійшла, він сів біля неї і замість того, щоб узятись до малювання, сказав:

— Пані, адже ви напевне знаєте, що це не жарт, що я у вас безтямно закоханий.

Схвилювана цим вступом і відчуваючи наближення кризи, якої боялася, пані де Гійруа спробувала спинити Бертена, та він уже не слухав її. Хвилювання переповнювало його серце, і вона, бліда, тремтяча й перелякана, силувала себе слухати його. Він довго говорив, нічого не питаючи, ніжно, сумно, безнадійно, покірливо, і вона дозволила йому взяти й стиснути свої руки. Він так несподівано став навколішки, що вона не встигла перешкодити йому, і, дивлячись на неї, благав її не завдавати йому лиха. Якого лиха? Вона не розуміла та й не намагалася зрозуміти, заціпенівши від великого горя, бачачи його муки, але горе це було мало не щастям. Зненацька, побачивши сльози на його очах, вона так схвилювалась, що скрикнула й ладна була поцілувати його, як цілують заплаканих дітей.

Він ледве чутно повторював: "Бачите, бачите, я дуже страждаю", — і враз ці страждання передались через його сльози і їй, і вона заридала, відчуваючи, що нерви її напружені й що вона готова пригорнути його тремтячими руками.

І коли вона раптом відчула себе в його обіймах, а він палко її цілував, то хотіла закричати, боротися, відштовхнути його, — однак, тут же зрозуміла, що стала жертвою, бо, опираючись, погоджувалася, відбиваючись, віддавалася й обіймала його, вигукуючи: "Ні, ні, не хочу..."

Вона завмерла від хвилювання, затуливши обличчя руками, потім підвелась, підняла капелюшок, що впав на килим, наділа його і вибігла, незважаючи на благання Олів'є, що тримав її за сукню.

На вулиці вона почувала себе такою знеможеною, що ноги під нею вгиналися, здавалось, вона ось-ось упаде. Покликавши візника, сказала: "їдьте тихо, везіть мене, куди хочете". Кинулась у карету, зачинила дверцята й сіла вглибині, щоб на самоті, за піднятими шибками, обмислити все до пуття.

Кілька хвилин вона чула лише стукіт коліс та трясіння екіпажа. Вона дивилась на будинки, на людей, що їхали чи йшли, на омнібуси, але очі її були порожні й не бачили нічого, і ні про що вона не думала, немов давала собі перепочинок, відстрочку перед тим, як зважитись, щоб обміркувати те, що сталося.

Гостра на розум і смілива, вона подумала: "От я й пропаща жінка". І кілька хвилин вона була під впливом цього почуття, впевнена, що сталося непоправне лихо, жахаючись, як людина, що впала з даху й не ворухиться, здогадуючись, що зламала ноги, і не бажаючи в цьому переконуватись.

Та замість того, щоб збожеволіти від біди, якої вона чекала й наближення якої боялася, серце її після катастрофи було безтурботне й спокійне; після цього падіння, яке гнітило її душу, воно билося тихо, поволі і, здавалось, не брало ніякої участі в тривозі її розуму.

Вона ще раз промовила вголос, немовби для того, щоб почути себе й допевнитись: "От я й пропаща жінка!" Але на цю скаргу її сумління не озвалася співчуттям її плоть.

На якийсь час вона віддалася погойдуванню карети, не думаючи про це болісне становище. Ні, вона не страждала. Вона тільки боялась думок, боялась усвідомлювати, розуміти й міркувати; навпаки, в тому таємничому, непроникному бутті, що в нас утворюється безупинною боротьбою між нашими нахилами і нашою волею, вона відчувала глибокий, неймовірний спокій.

Минуло з півгодини в цьому дивному спочинку, і, зрозумівши нарешті, що накликане нею лихо не прийде, вона здолала приголомшення і прошепотіла:

— Дивна річ, я майже не почуваю горя.

Тоді вона почала дорікати собі.

Вона розуміла своє засліплення і свою слабкість, і це її обурювало. Як же вона цього не передбачила? Як не розуміла, що час боротьби може настати, що Бертен подобається їй до нестями і що може довести її до гріхопадіння, що навіть у найчесніших людей бажання іноді уподібнюється поривові вітру і бере гору над розумом?

Осипавши себе цими суворими й зневажливими докорами, паці де Гійруа з жахом подумала: що ж буде далі?

Назавжди порвати з художником і ніколи більше з ним не бачитись!

(Такий був її перший намір).

Та тільки-но вона ухвалила це рішення, як проти нього відразу знайшлася тисяча заперечень.

Чим вона пояснить цей розрив? Що сказати чоловікові? Хіба не почнуть шушукатися, здогадуючись про правду, хіба потім не піде поголос?

Чи не краще — задля пристойності — зіграти з самим Бертенем лицемірну комедію байдужості та забуття й показати, що вона стерла ту хвилину з пам'яті й життя?

Та чи зможе вона це зробити? Чи стане в неї сили прикинутись, що нічого не пам'ятає, глянути з обуреним подивом на людину, з якою повністю поділяла раптове й грубе почуття, й спитати: "Чого вам треба від мене?"

Вона довго міркувала, проте зважилась на це, бо все інше здавалося їй неможливим.

Отже, завтра вона хоробро піде до нього й дасть йому зрозуміти, чого хоче й чого від. нього вимагає, щоб ніколи ні слово, ні натяк, ні погляд не нагадували їй про цю ганьбу.

Перестраждавши, — бо він теж страждає,— він на це пристане і буде надалі таким, яким був досі: адже він вихований і на вдачу порядний.

Зупинившись на цьому рішенні, пані де Гійруа назвала візникові свою адресу й вернулась додому знесилена, з єдиним бажанням — лягти в ліжку, не бачити нікого, заснути, забутись. Замкнувшись у своїй кімнаті, вона до обіду пролежала на канапі, не бажаючи збурювати душу цими небезпечними думками.

Зійшла вона в їдальню, сама дивуючись, що така спокійна і чекає чоловіка зі звичайним виразом на обличчі. Він з'явився з дочкою на руках, і вона потиснула йому руку й поцілувала дівчинку без найменшого хвилювання.

Пан де Гійруа спитав, що вона робила. Вона байдуже відповіла, що, як завжди, позувала.

—; А як портрет, гарний? — питав він далі.

— Має бути дуже гарним.

Граф і собі заговорив про справи, як любив це робити під час обіду, про засідання палати й дискусію з приводу законопроекту про фальсифікацію харчів.

Ця балаканина, яку пані де Гійруа слухала спокійно, тепер її дратувала й примусила пильніше придивитись до вульгарної, пишномовної людини, що цікавилась такими речами; але усміхалася, слухаючи, й відповідала на ці банальності ласкаво, навіть миліше, ніж звичайно, більш поблажливо. Вона думала, дивлячись на нього: "Я його

обдурила. Це мій чоловік, а я його обдурила. Хіба не дивно це? Вже ніщо не може цьому перешкодити, ніщо цього не зітре! Я заплющила очі на мить, на якусь мить я віддалась поцілункам іншого чоловіка, — і я вже безчесна жінка. Якась мить у житті, мить, що її не знищиш, привела мене до дрібної, але непоправної події, важливої й коротенької, до найганебнішого для жінки злочину, — а я не відчуваю розпачу. Якби мені сказали це вчора, я б не повірила. Якби мене почали в цьому запевняти, я зразу б подумала про пекучі докори сумління, якими сьогодні мала б каратися. А в мене їх немає, майже немає".

Після обіду пан де Гійруа виїкпов, як це він робив майже щодня.

Тоді вона взяла на коліна дочку й заплакала, цілуючи її. Вона плакала щирими сльозами, сльозами сумління, але це не були сльози серця.

Всю ніч вона не склепила очей.

У темряві кімнати її ще більше обсіли побоювання неприємностей, які могли виникнути через поведінку Берте-на; і страх огорнув її, коли вона подумала про завтрашню зустріч і про те, що скаже йому, дивлячись у вічі.

Вставши рано, пані де Гійруа довго сиділа на канапі, готуючись до всяких несподіванок, намагаючись передбачити, чого їй боятися, що відповідати.

Вийшла вона завчасу, щоб поміркувати ще по дорозі.

Бертен не чекав її і питав себе ще з учорашнього дня, як йому тепер поводитися з нею.

Після того, як вона пішла, після її втечі, якій не зважився перешкодити, він лишився сам, і, хоч вона була вже далеко, чув її кроки, шелестіння сукні, грюкіт дверей, зачинених схвильованою рукою.

Він стояв, сповнений палкої, глибокої, п'яної радості. Він її взяв! Це трапилось між ними! Чи можливо ж це? Після першого подиву перемоги він почав смакувати її і, щоб краще відчувати, сів, майже ліг на диван, на якому оволодів нею вчора.

Сидів довго, впиваючися думкою, що вона — його коханка, і що ця жінка, яка запалила його такою жагою, і він тепер з'єднані між собою тим таємничим зв'язком, який з'єднує дві істоти. Все пройняте спогадом про ту мить, коли зустрілися їхні уста, коли тіла сплелися в одне, щоб здригнутися великим трепетом життя.

Цього вечора він нікуди не ходив і, безтямний від щастя, рано ліг, щоб натішитись своїми думками.

Прокинувшись уранці, спитав себе: "Що ж мені робити?" Якій-небудь кокотці чи актрисі він послав би квіти, навіть коштовності, але в цьому новому для нього становищі він зовсім розгубився.

Звичайно, він напише їй листа... Але що написати?..

Він написав листів з двадцять, перекреслював їх, рвав і починав знову, бо всі вони здавалися йому образливими, бридкими, сміховинними.

Йому хотілось у витончених, чарівних висловах вилити всю вдячність своєї душі, запал шаленої ніжності, відданості, але, щоб передати всі ці палкі почуття з усіма відтінками, він не знаходив нічого, крім уже давно відомих фраз та банальних, грубих, непристойних виразів.

Тоді він облишив думку про лист і вирішив піти до неї, тільки-но мине час сеансу: він був певен, що вона не прийде.

Замкнувшись у майстерні, він завмер у екстазі перед портретом, його губи горіли — так їм кортіло притулитися до полотна, на якому було втілено щось від неї. І він щохвилини підходив до вікна й виглядав на

вулицю. Коли вдалині показувалась нсіноча сукня, серце його починало калатати. Багато разів здавалося йому, що це вона, а потім, коли жінка проходила мимо, він сідав на хвилину, розчарований і знесилений.

І раптом побачив її. Він не повірив власним очам, узяв бінокль, впевнився, що це вона, і, весь охоплений бурхливим хвилюванням, сів, чекаючи на неї.

Коли вона увійшла, він упав навколішки і хотів взяти її за руки, але вона швидко відняла їх, а що він не підводився і дивився на неї схвильованими очима, то вона гордовито мовила:

— Що ви робите, не розумію такого поводження...

— О пані, благаю вас... — пробурмотів він.

— Підведіться, ви смішний, — урвала вона суворо.

Бертен ніяково підвівся, шепочучи:

— Що з вами? Не поведіться так зі мною, я кохаю вас...

Тоді кількома швидкими, сухими словами вона висловила йому свою волю й визначила становище:

— Не розумію, що ви хочете сказати! Ніколи не говоріть мені про своє кохання, а то я назавжди покину вашу майстерню. Якщо ви хоч раз забудете, що я знаходжусь тут тільки за цієї умови, ви мене більше не побачите.

Він дивився на неї, вражений цією жорстокістю, якої не передбачав; потім зрозумів і шепнув:

— Скоряюсь, пані.

— Дуже добре, цього я від вас і сподівалась! — відповіла вона. — Тепер працюйте, бо ви занадто довго малюєте цей нортрет.

Він спробував розмовляти з нею; вона ледве відповідала.

А коли він зважився сказати їй комплімент щодо кольору її обличчя, вона так різко його спинила, що його охопила властива закоханим буйність, яка обертає ніжність у ненависть.

Він усією душею й тілом відчув сильне нервово збудження, і відразу ж, без всякого переходу, зненавидів її. Так, г*к, ось вони, жінки! Вона така сама, як і інші, така сама! Хіба ні? Фальшива, мінлива, малодушна, як усі жінки. Вона звабила його, спокусила хитрощами повії, намагаючись закрутити йому голову й нічого не дати, надячи його, щоб потім відштовхнути, вдаючись до всіляких заходів підлих кокеток, які, здається, завжди ладні роздягтися, поки чоловік, як той вуличний пес, не почне задихатись від жаги.

Тим гірше, зрештою, для неї; адже він володів нею, він узяв її! Хай мие своє тіло губкою, хай відповідає йому зухвало — вона нічого не зітре, а він її забуде. Справді, безумством було б зв'язуватись з такою коханкою, що сточила б його життя вередливими зубами красуні жінки.

Йому захотілося свистіти, як він робив це в присутності натурщиць; але нервовість його зростала, він боявся накоїти дурниць і скоротив сеанс, мотивуючи якимсь побаченням. Прощаючись, вони, безперечно, почували себе більш чужими, ніж того дня, як були в герцогині де Мортмен.

Тільки-но вона пішла, Бертен узяв капелюха, пальто і вийшов. Холодне сонце з синього неба, вкритого пеленою туману, кидало на місто бліде, трохи штучне й сумне світло.

Деякий час він простував швидко й роздратовано, штовхаючи перехожих, щоб не відхилялись від прямої лінії, і його нестямний гнів проти пані де Гійруа потроху заступали скорбота й жаль. Повторюючи сам собі всі докори, що їх кидав їй, і дивлячись на зустрічних жінок, він пригадував, яка вона гарна й спокуслива. Подібно до багатьох інших чоловіків, котрі в цьому не признаються, він завжди чекав неможливої зустрічі, рідкісного, єдиного, поетичного, палкого почуття, мрія про яке витає над нашими серцями. Хіба ж він не був до цього близький? Хіба вона не була тією жінкою, яка могла б дати йому це майже неймовірне щастя? Чому не можна впіймати того, за чим женешся, а здобуваєш тільки жалюгідні крихти, чому ця погоня за розчаруванням завдає ще більше страждань?

Він гнівався уже не на неї, а на саме життя. Тепер, міркуючи, він вирішив, що йому нема чого гніватись на неї.

Зрештою, чи міг він докоряти їй у тому, що вона була з ним ласкава, добра й мила? А вона могла б закинути йому, що він повадився, як негідник!

Додому він вернувся сумний. Йому хотілось просити в неї пробачення, присвятити себе їй, змусити забути минуле, і він силкувався щось придумати, аби показати їй, що він буде покірним із нею, поки його й віку.

Узавтра вона прийшла з дочкою, сумно всміхаючись, така сповнена печалі, що художник немов побачив у її синіх, іще недавно веселих очах увесь біль, усі муки сумління й розпач жіночого серця. Зворушений жалем і бажаючи, щоб вона швидше все забула, він почав ставитися до неї з обережною стриманістю й виявляв найтоншу прихильність. Вона відповідала ніжно, ласкаво, але із стомленим, пригніченим виглядом жінки, яка страждає.

А він, дивлячись на неї, знову проймався шаленим бажанням кохати її і бути коханим, він питав себе, як може вона не гніватись, приходити сюди, слухати його й відповідати після того, щб між ними сталося.

Якщо вона могла бачити його, чути голос і в його присутності миритися з єдиною думкою, яка не покидає її ніколи, то, виходить, думка ця не була їй нестерпною. Коли жінка ненавидить чоловіка, який її згвалтував, ненависть її вибухає, тільки-но вона його побачить. Але байдужим цей чоловік їй не буває ніколи. Вона його або ненавидить, або прощає. А коли прощає, то вже недалеко й до кохання.

Поволі малюючи, Бертен міркував і добирав дрібні, точні, ясні та певні доводи, почувавши себе просвітленим, сильним, і від цього часу — господарем становища.

Трбба тільки бути обережним, терплячим, відданим — і рано чи пізно вона знову віддасться йому.

Чекати він умів. Щоб заспокоїти і знову підкорити її, він і собі вдався до хитрощів, приховував ніжність під зовнішнім каяттям, виявляв нерішучу уважність, прикидався байдужим. Бувши впевненим у близькому щасті, він уже не надавав великого значення тому, коли воно прийде — трохи раніше чи пізніше! Він навіть відчував дивовижну й витончену втіху в тому, щоб не поспішати, підстерігаючи її, кажучи собі: "Вона боїться", — бо вона завпеди приходила з дитиною.

Він почував, що вони повільно зближуються, що в поглядах графині з'являлось щось чудне, вимушене, болісно ніжне, — той поклик душі, що бореться, поклик волі, що виснажується й ніби говорить: "Та бери ж мене силою!"

Через деякий час вона знову прийшла сама, заспокоєна його стриманістю. Тоді він став поводитися з нею як приятель, як товариш, і розповідав їй про своє життя, про наміри — зовсім по-братньому.

Ця простота поводження чарувала її, вона з радістю взяла на себе роль порадниці, улещеної тим, що він вирізняє її серед інших жінок, і була переконана, що його талант стане ще витонченішим від такої духовної близькості. І, радячись з нею та виказуючи їй неабияку пошану, він природно навів її на думку перейти від ролі порадниці до священного покликання натхненниці. Її полонив такий вплив на великого митця, і вона майже погодилась, аби він любив її як художник, що його творчість вона надихає.

Якось увечері, після тривалої розмови про коханок славетних художників, вона непомітно для себе опинилася в його обіймах. І вона вже не намагалась вирватися й відповідала на його поцілунки.

Тепер її вже не мучило каяття, а тільки невиразне почуття падіння, і, у відповідь на докори розуму, вона повірила, що така її доля. Її вабило до нього незайманим серцем, незігрітою душею, і поступово влада його любовних пестоців перемогла її тіло, і мало-помалу вона прихилилась до нього, як прихилиються ніжні жінки, що покохали вперше.

А він переживав напад гострого, чуттєвого, поетичного кохання. Іноді йому здавалося, що він, простяглій руки, злетів на небо і пригорнув чудову, крилату мрію, що вічно ширяє над нашими надіями.

Він закінчив портрет графині, звичайно, найкращий із тих, які малював досі, бо побачив й відбив у ньому те невиразне, що художникові майже ніколи не щастить показати: той відблиск, ту таємницю, той образ душі, що майже невловимі на обличчі.

Минули місяці, потім роки, але вони майже не ослабили уз, які з'єднували графиню де Гійруа та художника Олів'є Бертена. У нього вже не було колишньої запальності, її заступила спокійна, глибока, схожа на любовну приязнь прив'язаність, яка стала для нього звичкою.

А в неї, навпаки, невпинно зростала пристрасна, вперта прив'язаність, яка буває у жінок, що віддаються чоловікові цілком і назавжди. Такі ж чесні й щирі в зраді, якими вони могли бути б у шлюбі, ці жінки присвячують себе єдиному почуттю кохання, від якого їх ніщо не відверне. Вони не тільки люблять свого коханця, але й хочуть любити його, їхні очі бачать тільки його, серце живе тільки думкою про нього, і ніщо стороннє в нього ввійти не може. Вони зв'язують своє життя так рішуче, як зв'язує собі руки людина, що вміє добре плавати, але хоче кинутись з моста в воду, щоб умерти.

Відколи графиня віддала всю себе Олів'є Бертенові, її мучили сумніви — чи вірний він їй. Адже ніщо не стримувало його, крім чоловічого бажання, примхи, скороминущо-го потягу до жінки, що її він зустрів випадково, як зустрічав і багатьох інших¹. Яким вільним і піддатливим спокусі здавався він їй, живучи без обов'язків та звичок, і, як усі чоловіки, не обтяжений сумлінням! Він був вродливий, уславлений, визнаний, і до послуг його легко збуджуваної пристрасності були всі світські жінки, — їхню доброчесність так легко здолати, — всі жінки легкої поведінки та актриси щедрі на ласку до таких як він. Одного чудового дня після вечері, котрась із них може піти за ним, сподобатися йому, оволодіти ним й вдержати його біля себе.

Тому вона жила у вічному страху, що втратить його, пильно стежила за його вчинками та настроями, хвилюючись від якогось одного слова, тривожачись, як тільки він захоплювався іншою жінкою, хвалив чарийогось обличчя чи красу чийогось стану. Все невідоме в його житті її лякало, а відоме жахало. Щоразу, зустрічаючись з ним, вона вміло, непомітно для нього випитувала, що він думає про людей, з якими зустрічався, про сім'ї, де обідав, вивідувала найдрібніші його враження. Коли їй здавалось, що вона помітила чийсь можливий вплив, то з дивовижною спритністю відвертала його, вдаючись до безлічі хитрощів.

О, вона завжди передчувала ці короткочасні інтриги, позбавлені глибоких коренів, що виникають вряди-годи, на тиждень чи два, в житті кожного видатного митця¹.

Вона ніби мимоволі відчувала небезпеку, ще до того, як помічала у Олів'є зародження нового бажання — із святкового виразу очей та обличчя, виразу, що появляється у збудженого любовною пригодою чоловіка.

Вона страждала, спала тривожним від болісних сумнівів сном. Щоб заскочити Бертена зненацька, вона приходила до нього несподівано, зверталася з наївними на перший погляд запитаннями, вистукувала його серце, вислуховувала його думки, як вистукують і вислуховують хворого, шукаючи схованої недуги.

Лишившись на самоті, вона плакала, переконавшись, що вже на цей раз його відберуть, вкрадуть у неї кохання, за яке вона так цупко трималась, бо вклала в нього, разом із своєю волею, всю силу свого почуття, всі надії і всі свої мрії.

А коли почувала, що він знову вертається до неї після цих минущик відступів, коли вона знову забирала його, оволодівала ним, як загубленою і знайденою річчю, її поймало німе й глибоке щастя, і в неї іноді виникало бажання зайти в церкву й скласти подяку Богові.

Турбота про те, щоб подобатись йому більше, ніж інші жінки, вберегти його від них, обернула її життя в безнастанне змагання кокетства. В присутності коханця вона невпинно боролась за нього своєю грацією, красою й елегантністю. Вона хотіла, щоб скрізь, де б він про неї не почув, хвалили її чари, смак, розум, убрання. Задля нього вона хотіла подобатись іншим, зводити їх з розуму, щоб він нею пишався й ревнував її. І щоразу, коли вгадувала, що він ревнує, трохи його помучивши, вона піддавалася йому, — і це відживляло його кохання й тішило гонор.

Розуміючи, що чоловік завжди може зустріти в світі таку жінку, чари якої будуть сильніші своєю новизною, вона вдалась до інших способів: лестила йому і пестила його.

Обережно, але невпинно розсипала вона йому похвали, колисала захопленням, оповивала компліментами, аби деінде дружба чи навіть ніжність здавалися йому холоднішими і не досить повними, аби він помітив кінець кінцем, що коли інші жінки кохають його, то жодна не розуміє його так, як вона.

Свій дім і свої два салони, де так часто бував Бертен, вона зробила таким місцем, яке вабило і його чоловіче серце, і честолюбство художника, — тим місцем у Парижі, що його він найбільше любив відвідувати, бо тут міг задовольнити зразу всі свої прагнення.

Вона не тільки вивчила всі його смаки, щоб, потураючи їм у себе вдома, навіяти йому почуття нічим не замінного добробуту, але й зуміла збудити в ньому нові смаки, навіяти потяг до матеріальних чи духовних ласощів, звички до дрібних ознак уваги, до вірності, до обожнення, до лестощів. Вона силкувалась всіляко заворожити його зір елегантністю, нюх — пахощами, слух — компліментами, а смак — добірними стравами.

Однак, коли вона вклала в душу й тіло цього неодруженого себелюбця безліч таких тиранічних потреб і коли впевнилась, що жодна коханка не пильнуватиме так, як вона, і не підтримуватиме їх, щоб зв'язати його дрібними втіхами життя, вона раптом злякалась, побачивши, що йому набрид власний дім, що він раз у раз скаржиться на самотність, і, маючи змогу бути в неї, лише зберігаючи всі умовності суспільства, намагається то в клубі, то в театрі чи ще десь розрадити свою самотність, — вона стала боятись, щоб він не надумав одружитися.

Бували дні, коли вона так страждала від усіх цих турбот, що мріяла про старість, аби покінчити з своєю мукою та знайти заспокоєння в тихому й охололому почутті.

Проте роки минали, не роз'єднуючи їх. Ланцюг, сплетений нею, був міцний, і вона поновляла в ньому ланки, коли вони зношувались. Але вона невсипуще пильнувала серце художника, як пильнують дитину, що

переходить захаращену екіпажами вулицю, і щодня вона боялася невідомої події, загроза якої над нами висить завжди.

Граф, не підозрюючи нічого й не ревнуючи, вважав цілком природною цю приязнь між своєю дружиною та славетним художником, якого скрізь приймають з великою пошаною. Обидва чоловіки, часто зустрічаючись і звикнувши один до одного, кінець кінцем заприятелювали.

II

У п'ятницю ввечері Олів'є Бертен завітав до своєї подруги, щоб відзначити приїзд Антуанети де Гійруа. В малій вітальні стилу Людовіка XV він не застав нікого, крім пана де Мюзадьє, який щойно прийшов.

Цей розумний старий чоловік у минулому міг би, мабуть, стати видатною особою, але не став нею, і очевидно й досі подумки нарікав на неласкаву долю.

Колишній охоронець імператорських музеїв, він зумів за часів Республіки добитися посади інспектора образотворчих мистецтв, але це не заважало йому приятелювати насамперед з усіма князями, княгинями та герцогинями європейської аристократії та бути присяжним покровителем художників. Наділений кмітливим розумом, здатним усе передбачати, даром промовця, що дозволяв йому гарно говорити про звичайні речі, гнучкістю думки, завдяки якій він чудово почувався в різноманітних колах, та тонким чуттям дипломата, завдяки якому розпізнавав людей з першого погляду, він щодня, переходячи з салону до салону, вдень і ввечері марнував час на свою освічену, пусту й балакучу діяльність.

Майстер на всі руки, він говорив про все з поважним виглядом знавця та простотою популяризатора, і це дуже цінували світські жінки, для яких він був ходячим ярмарком різних знань. Та й справді, він багато що знав, хоч читав тільки найпотрібніші книжки; але він був у найкращих

стосунках із усіма п'ятьма академіями, з усіма вченими, письменниками та фахівцями, яких слухав дуже уважно. Всі занадто технічні чи некорисні для його знайомих відомості він умить забував, однак чудово запам'ятовував інші, і ці насмикані знання викладав у такій зрозумілій, ясній, добродушній формі, що вони сприймалися легко, як наукові баєчки. Він видавався справжнісіньким арсеналом думок, нагадував величезну крамницю, де ніколи не знайдеш рідкісної речі, але всього іншого є вдосталь — дешево, всякого гатунку й призначення, від господарського начиння до найпростіших приладів цікавої фізики та домашньої хірургії.

Художники, з якими він був у постійних ділових взаєминах, глузували з нього й боялися його. А втім, він робив їм послуги, допомагав продавати їхні картини, вводив їх у світ, любив їх з усіма знайомити, протегувати їм, висувати; він, мабуть, віддався таємничій справі зближення світських людей із художниками, пишаючись тим, що добре знає перших і попросту буває в других, що в один і той же день снідає з принцем Уельським під час його перебування в Парижі, а обідає з Полем Адельманом, Олів'є Бертеном та Аморі Мальданом.

Бертеніві Мюзадьє подобався, але, як на нього, був трохи кумедний. "Це енциклопедія Жюля Берна, оправлена в осяччу шкуру", — казав він.

Вони потиснули один одному руки й повели розмову про політичне становище, про чутки щодо війни. Ці чутки, на думку Мюзадьє, були тривожні. Причини цього він виклав досить ґрунтовно: Німеччина, мовляв, зацікавлена в тому, щоб нас розчавити й прискорити цей момент, якого Біс-марк вичікує вже вісімнадцять років. А Олів'є Бертен доводив незаперечними доказами, що страхи ці примарні: Німеччина не настільки божевільна, щоб скомпрометувати свою перемогу сумнівною авантюрою, та й канцлер не такий необачний, щоб на схилі життя ризикнути всім тим, що він створив, і своєю славою.

Проте пан де Мюзадьє вдавав, ніби знає щось, тільки не хоче казати. До речі, він бачився сьогодні з міністром, а вчора ввечері розмовляв із великим князем Володимиром, що вернувся напередодні з Кана.

Художник стояв на своєму і з спокійною іронією заперечував компетентність найбільш поінформованих людей. За всіма тими чутками готуються біржові спекуляції! Лише Бісмарк має про все це певну думку.

Увійшов пан де Гійруа, привітно потиснув їм руки і в солодкавих висловах попросив пробачення, що залишив їх самих.

— А ви, любий депутате, — спитав художник, — що ви думаєте про чутки відносно війни?

Пан де Гійруа почав промову. Він, як член палати, знає про це більше, ніж будь-хто інший, однак не поділяє думки більшості своїх колег. Ні, він не вірить у можливість близького конфлікту, якщо, звісно, того конфлікту не спровокує французьке зухвальство та задерикуватість так званої спілки патріотів. І він у загальних рисах, в стилі Сен-Сімона, змалював портрет Бісмарка. Його не хочуть зрозуміти: люди завжди приписують іншим свій власний напрям думок і вважають, що інші готові зробити те, що зробили б вони самі на їхньому місці. І пан Бісмарк — не який-небудь безчесний і брехливий дипломат, а відвертий, грубий, завжди говорить правду і з своїми намірами не криється. "Я хочу миру", — каже він. І це правда, він хоче миру, тільки миру, і ось уже вісімнадцять років рішуче, всіма заходами, аж до озброєнь, союзів, аж до спілки народів, об'єднаних проти нашої запальності, доводить це.

Пан де Гійруа закінчив глибоким, переконаним голосом:

— Це велика людина, дуже велика людина, що прагне спокою, але вірить — його можна здобути тільки погрозами та насильством. Загалом, панове, це великий варвар.

— Мета виправдує засоби, — підхопив пан де Мю-зядьє.— Охоче погоджуся з вами, що він прагне миру, коли ви погодитесь зі мною, що для досягнення цього він весь час жадає війни. А втім, це незаперечна й дивна істина: війна на цьому світі ведеться тільки задля миру.

Слуга оповістив:

— Пані герцогиня де Мортмен.

Двері відчинились навстіж, і висока, повна жінка величною ходою ввійшла до кімнати.

Де Гійруа кинувся до неї, поцілував їй руку й спитав:

— Як ви себе почуваєте, герцогине?

Обидва гості вклонились їй з якоюсь поважливою вільністю, бо на вдачу герцогиня була щира й різка.

Вдоваї генерала, герцога де Мортмен, мати єдиної дочки, яка була дружиною князя де Саліа, дочка маркіза де Фарандаль, за походженням знатного роду й по-царському багата, вона приймала в своєму особняку на вулиці де Варен усіх видатних людей цілого світу, що збирались і розважалися в неї. Жоден державний муж не проїздив через Париж, не пообідавши у неї, і як тільки хто-небудь входив у моду, герцогиня зразу виявляла бажання познайомитись із ним. їй треба було бачити його, поговорити з ним і скласти про нього власну думку. Це її дуже тішило, сповнювало життя, живило полум'я величної та зичливої цікавості, що в ній палала.

Не встигла вона сісти, як слуга сповістив:

— Пан барон і пані баронеса де Корбель.

Вони були молоді, барон лисий і товстий, баронеса худенька, елегантна й дуже смуглява.

Це подружжя посідало виняткове становище серед французької аристократії завдяки ретельному доборові своїх знайомств. Вихідці з дрібного дворянства, не відзначаючись ні розумом, ні якимись особливими чеснотами, але керуючись в усіх своїх вчинках непомірною любов'ю до всього елегантного, пристойного й витонченого, відвідуючи тільки найвельможніші родини, виявляючи роялістські почуття, побожність і виняткову коректність, шануючи те, що треба шанувати, зневажаючи те, що треба зневажати, ніколи не помиляючись в жодному з світських догматів, ніколи не відступаючи від жодної дрібниці етикету, — вони набули в очах багатьох репутації двох найтонших квіток вищого суспільства. Їхні думки вважались — до певної міри — кодексом доброго тону, а присутність їх у тому чи тому домі давала йому безперечний патент на поважність.

Корбелі були родичами графа де Гійруа.

— Ну, а де дружина ваша? — здивовано спитала герцогиня.

— Зараз, зараз, — відповів граф. — Готується сюрприз, вона зараз вийде.

Коли пані де Гійруа, через місяць після одруження, вперше з'явилась у світі, її познайомили з герцогинею де Мортмен, і та зразу ж полюбила її, наблизилася до себе і взяла під свою опіку.

Ця дружба залишалась непорушною протягом двадцяти років, і коли герцогиня говорила "моє малятко", в її голосі ще бриніло хвилювання тієї раптом спалахнулої і такої постійної прихильності. В неї ж і відбулась перша зустріч графині з художником.

Мюзадьє, підійшовши до неї, спитав:

— Ви бачили, герцогине, виставку Непоміркованих?

— Ні, а що це таке?

— Це гурток нових художників, імпресіоністів у стані сп'яніння; серед них є двоє обдарованих.

Вельможна пані зневажливо прошепотіла:

— Не люблю жартів цих добродіїв.

Владна й різка, не визнаючи іншої думки, крім своєї, і ґрунтуючи її лише на перевагах свого суспільного становища, вона, навіть не усвідомлюючи цього, мала художників та вчених за інтелігентних наймитів, яким самим Богом призначено розважати світських людей та робити їм послуги; всі свої судження вона будувала залежно від ступеня подиву й незбагненної втіхи, коли споглядала яку-не — будь річ, читала яку-небудь книжку чи слухала розповідь про який-небудь винахід.

Висока, огрядна, червонощока, з гучним голосом, вона мала репутацію вельможної дами, бо ніщо її не турбувало, і вона сміливо говорила про все й покровительствувала не тільки всім скинутим самодержцям своїми прийомами на їхню честь, але й самому всевишньому своєю щедрістю до духовенства та дарами церкві.

— Чи відомо вам, герцогине, що вбивцю Марії Ламбур піймано? — спитав Мюзадьє.

— Ні, не знаю, розкажіть мені,— відповіла вона, враз зацікавившись.

І Мюзадьє розповів подробиці. Високий, худючий, у білому жилеті й сорочці, з діамантовими запонками на маніжці, він говорив без жестів і так чемно, що мав змогу висловлювати дуже сміливі думки, на що був неабиякий мастак. Він був дуже короткозорий і носив пенсне, але

здавалось, ніколи нікого не бачив, а як вмощувався в кріслі, весь довгий кістяк вигинався за його формою. Йогр тулуб ставав зовсім малим, осідав, так наче був зроблений із гуми; схрещені ноги здавалися двома скрученими стрічками; руки з блідими кистями й довгими пальцями він випростував на бильцях. Його майстерно пофарбоване волосся і вуса, в які вплелися навмисне залишені сиві пасма, були предметом повсякденних жартів.

Коли він розповідав герцогині, що коштовності вбитої повії вбивця подарував іншій особі легкої поведінки, двері великої вітальні знову широко розчинились, і дві жінки в білих, легких, мов піна, мереживних сукнях, — обидві біляві, схожі, як дві сестри, хоча й різного віку, одна надто дозріла, друга надто молода, одна повненька, друга худесенька, — вийшли до гостей, обнявшись та всміхаючись.

Їх зустріли вигуками й оплесками. Ніхто, крім Олів'є Бертена, не знав про приїзд Аннети де Гійруа, і коли дівчина з'явилась поруч матері, яка здалеку здавалась майже такою ж свіжою, навіть кращою, бо як квітка, що повністю розцвіла, вона ще не втратила блиску, а дочка, як пуп'янок, що тільки починає розпускатись, тільки починала гарнішати, — всі замішувалися ними.

Герцогиня захоплено плескала в долоні, вигукуючи:

— Боже, які вони чарівні та втішні поруч! Гляньте-но, пане де Мюзадьє, які ж вони схожі!

Почали порівнювати, і відразу ж думки розділилися. Мюзадьє, Корбелі та граф де Гійруа твердили, що графиня й дочка схожі лише кольором обличчя, волоссям, а найбільше очима, що були однаковісінькі, з чорними цяточками, немов дрібнесенькими краплями чорнила, що впали на блакитний ірис. Але згодом, коли дівчина стане жінкою, схоистість ця майже зовсім зникне.

А на думку герцогині та Олів'є Бертена, вони були дуже схожі, і єдина різниця між ними — це літа.

— Як же вона за три роки змінилась! — сказав художник. — Не впізнав би я її. Я навіть тепер не наважусь говорити їй "ти".

— Ото ще! — засміялась герцогиня. — Хотіла б я побачити, як ви Аннету на "ви" кликатимете.

Дівчина, під боязко пустотливим виглядом якої почувалась майбутня жвавість, зауважила:

— Це я вже не наслідуюся говорити "ти" панові Бертену.

— Збережи цю кепську звичку, дозволяю тобі,— усміхнувшись, мовила мати. — Ви швидко поновите знайомство.

Але Аннета похитала головою.

— Ні, ні! Мені ніяково буде.

Герцогиня, поцілувавши дівчину, з цікавістю, як знавець, розглядала її.

— Малятко, ану поглянь-но на мене! Авжеж, у тебе такий самий погляд, як і в матері. Через якийсь час, коли в тебе буде більше блиску, ти станеш гарненькою. Тобі треба поповніти, не багато, але трохи треба. Ти худенька.

— О, не кажіть їй цього! — вигукнула графиня.

— А чому?

— Так приємно бути худенькою! Я сама хочу схуднути.

Але пані Мортмен обурилась, забуваючи, в запалі гніву,

про присутність дівчини:

— Завжди ви про одне і те ж! У вас і досі з моди не виходять кістки, бо їх легше одягти, ніж тіло! А я з покоління товстих жінок! Тепер усе худенькі пішли! Це нагадує мені єгипетських корів! Не розумію чоловіків, що захоплюються вашими кістками. За мого часу вони вимагали дечого кращого.

Вона замовкла, викликавши у всіх усмішку, потім додала:

— Подивись на свою матір, малятко, вона дуже гарна, якраз у міру, бери з неї приклад.

Перейшли до їдальні. Коли посідали до столу, Мюзадьє знову повернувся до суперечки.

— А я кажу — чоловіки повинні бути худі, бо вони створені для вправ, що потребують спритності та влучності й несумісні з черевцем. Жінки — то інша річ. А ви як гадаєте, Корбелю?

Корбель зніяковів, тому що герцогиня була надто повна, а дружина його аж занадто худа, але баронеса врятувала чоловіка — рішуче висловились за стрункість. Рік тому вона сама мусила боротись проти загрози поповнішати і швидко з цим упоралась.

Пані де Гійруа спитала:

— Скажіть, як ви цього досягли?

І баронеса стала пояснювати способи, яких вживають тепер усі елегантні жінки. За їдою нічого не п'ють. Тільки через годину після обіду дозволяють собі випити чашку дуже гарячого, як окріп, чаю. Це всім допомагає. Вона навела декілька яскравих прикладів того, як огрядні жінки за три місяці зробилися тонші від леза ножа.

— Боже, яке ж безглуздя отак себе мучити! — розпачливо вигукнула герцогиня. — Ви нічого-нічогісінько не любите, навіть шампанського. Слухайте, Бертене, що ви думаєте про це, як художник?

— Господи, пані, я художник і можу драпірувати, тому мені байдуже! Коли б я був скульптором, то, либонь, і ремствував би.

— А як чоловік, що ви ставите вище?

— Я?.. Повняву, проте елегантну жінку, те, що моя куховарка називає добрим, пухким курчатком. Воно не жирне, але м'ясисте й ніжне.

Всі засміялися, але графиня недовірливо глянула на дочку й прошепотіла:

— Ні, бути худою чудово, худі жінки не старіють.

Ця думка знову викликала суперечку й поділила товариство. Проте всі майже погодились, що дуже повним особам не слід надто швидко худнути.

Це був привід, щоб зробити огляд знайомих світських жінок і ще раз обмінятися думками про їхню елегантність, шик та красу. Мюзадьє вважав біляву маркізу де Льюкріст чарівною, а Бертен вихваляв чорняву пані Мандельєр з низьким чолом, темними очима, величеньким ротом та блискучими зубами.

Він сидів поруч з дівчиною і, зненацька обернувшись до неї, сказав:

— Слухай уважно, Нането! Все, що ми зараз говоримо, ти будеш чути принаймні раз на тиждень, аж поки постарієш. За тиждень ти знатимеш напам'ять усе, що думають у світі про політику, про жінок, про театральні вистави тощо. Тобі доведеться лише час від часу міняти імена людей та назви творів. Коли ти вислухаєш нас усіх, як ми висловлюємо й захищаємо наші погляди, вибереш собі один із тих, якого треба триматися, і потім тобі вже ніколи не треба буде ні про що думати — ти будеш тільки спочивати.

Дівчина, не відповідаючи, подивилась на нього лукавим поглядом, у якому світився молодий, жвавий розум, стримуваний, але готовий вирватись на волю.

Однак герцогиня та Мюзадьє, що перекидалися словами, як м'ячем, одними й тими самими, хоч і не помічали цього, заперечили в ім'я людської думки та діяльності.

Тоді Бертен почав доводити, який мізерний, нікчемний, вузький розум у світських людей — навіть дуже освічених, — які убого обгрунтовані погляди, які неуванені й байдужі вони до духовного життя, які нестійкі та непевні в них смаки.

Художник, охоплений тим напівправдивим, напівштучним обуренням, яке викликає спочатку бажання бути красномовним, а потім раптом виливається в ясні міркування, звичайно затемнені благодушністю, твердив, що люди, які заклопотані в житті тільки візитами та обідами в місті, неминучою силою фатуму стають легкими й милими, але банальними істотами, яких не хвилюють ні турботи, ні переконання, ні надмірні жадання.

Він доводив, що в них немає нічого глибокого, палкого, щирого, що їх духовна культура нікчемна, а вченість їхня — не більше, ніж зовнішній лоск, і живуть вони, зрештою, як манекени, що видають себе за обраних людей або копіюють їхні жести, — тим часом, як анітрохи на тих людей не

схожі. Він говорив, що чахла коріння їхніх інстинктів вросло в ґрунт умовностей, а не в дійсність, і тому вони нічого не люблять по-справжньому, що сама розкіш їхнього існування слугує тільки для вдоволення пихи, а не для заспокоєння витончених потреб тіла, бо їдять вони погано, й п'ють кепське вино, хоч і дорого за нього платять.

— Вони живуть, — казав Бертен, — поряд з усім, але нічого не бачать і ні в що не вникають; поруч з наукою, якої не знають; поруч з природою, яку не вміють спостерігати; поруч із щастям, бо самі вони не здатні палко захоплюватись; вони не помічають краси світу й мистецтва, про яку говорять, і навіть не вірять у неї, бо їм невідоме захоплення радіщами життя та духовною творчістю. Вони нездатні полюбити що-небудь так, щоб ця любов заповнювала все їхнє існування, неспроможні зацікавитись чим-не-будь так, щоб їх осяяла радість розуміння.

Барон де Корбель визнав за свій обов'язок боронити вище суспільство.

Він узявся за це, наводячи ті необґрунтовані, але незаперечні докази, що тануть перед здоровим розумом, як сніг від вогню, і яких не можна збагнути, — безглузді, але урочисті докази сільського кюре, що доводить існування Бога. Наприкінці він порівняв світських людей з перегоновими кіньми, що, правду кажучи, не приносять ніякої користі, проте підтримують славу кінського роду.

Зніяковівши перед таким противником, Бертен спочатку зневажливо й ввічливо мовчав. Та раптом глупство барона вкинуло його в гнів і, урвавши його промову, він якн ай докладніше розповів, як минає життя добре вихованої світської людини від ранку до вечора.

Тонко схоплені подробиці змальовували напрочуд комічну постать. Всі так і бачили перед собою цього пана: як він одягається за допомогою лакея, висловлює кілька загальних думок перукареві, що прийшов його поголити, як, вирушаючи на ранкову прогулянку, розпитує конюхів про

здоров'я коней, як гаруює по алеях Лісу з єдиною метою — вітатись і відповідати на привітання знайомих, — як снідає вдвох із дружиною, що теж виїздила каретою і тепер називає йому всіх, кого вранці бачила, як ходить до вечора з вітальні до вітальні, щоб нагострити свій інтелект у спілкуванні з людьми свого кола, обідає у якогось принца, де обговорюють становище Європи, і кінчає нарешті вечір у балетному фойє чи а, опері, де його боязкі нахили стати марнотратником життя безневинно задовольняються самим лише виглядом непристойного місця.

Портрет був такий правдивий і ні для кого не образливий, що за столом не вщухав сміх. Огрядна герцогиня вся тряслась від ледве стримуваного бажання зареготати і перса її злегка здригалися. Нарешті вона мовила:

— Ні, це справді дуже смішно, ви мене уморите!

— О пані, в світі від сміху не вмирають, — збуджено відповів Бертен. — Там ледве-ледве посміхаються. З люб'язності, задля доброго тону прикидаються, що їм весело. Досить добре імітують гримасу, а не суть. Підіть у народні театри — отам ви побачите, як люди сміються. Підіть до міщан, коли вони веселяться, — і ви побачите, як регочуть прості люди. Підіть у казарми — отам побачите, як люди регочуть, аж за боки беруться, аж корчаться на ліжках, дивлячись на витівки спритника-штукаря. А в наших салонах тільки кривлять уста. Кажу ж вам — тут усе фальшиве, навіть сміх.

— Даруйте, ви надто суворі! — спинив його Мюзадьє.— А самі, мій любий, здається, не зневажаєте світу, з якого так гостро глузуєте.

Бертен усміхнувся.

— Я люблю його.

— Як же це так?

— Я себе трохи зневажаю, як метиса сумнівного походження.

— Все це хизування, — сказала герцогиня.

А коли Бертен став запевняти, що не хизується, вона припинила суперечку, заявивши, що всі художники люблять робити з мухи слона.

Тоді зав'язалась загальна розмова, банальна й лагідна, дружня й обережна, торкаючись всього потроху, а що обід кінчився, то пані де Гійруа зненацька вигукнула, показуючи на повні склянки, що стояли перед нею:

— Ну, ось я нічого не пила, нічогісінько, ані краплини — побачимо, чи схудну!

Герцогиня, розсердившись, хотіла примусити її випити хоч кілька ковтків мінеральної води; але все було марно, і вона закричала:

— Ох дурненька, дочка її з розуму зведе! Прошу вас, Гійруа, не дозволяйте своїй дружині робити дурниць.

Граф, пояс тою чи Мюзадьє систему винайденої в Америці механічної молотарки, нічого не чув.

— Про яку дурницю ви кажете, герцогине?

— Про її безглузде бажання схуднути.

Він подивився на дружину прихильним, байдужим поглядом.

— Я не звик їй суперечити.

Графиня підвелася, спираючись на руку свого сусіда, граф запропонував руку герцогині, і всі перейшли до великої вітальні, бо будуар при їдальні призначався для денних прийомів.

Це була величезна, дуже світла кімната. Широкі, прекрасні панно блякло-блакитного шовку із старовинними малюнками, обрамлені в білі з золотом багети, мінились при світлі ламп та люстр яскравим і ніжним сяйвом.

Портрет графині, роботи Олів'є Бертена, що висів на видноті, здавалось, сповнював життям усе помешкання, — так наче в самому повітрі витали усмішка молодої жінки, принада її погляду, чари її білявого волосся. І стало майже звичаєм, якимсь світським обрядом, — подібно до того, як хрестяться, входячи до церкви, — щоразу зупинятися перед портретом і осипати компліментами оригінал.

Мюзадьє ніколи не проминав цієї нагоди. Його думка, як уповноваженого від держави знавця, була рівнозначна офіційній експертизі, і він мав за свій обов'язок часто й переконано підкреслювати перевагу цього портрета.

— Справді,— сказав він, — це найкращий із усіх сучасних портретів, що я знаю. Він сповнений чудового життя.

Граф де Гійруа, звикнувши до постійних похвал цьому полотну і переконаний у тому, що він володіє шедевром, теж підійшов ближче, щоб підігріти захоплення Мюзадьє, і за хвилину чи дві вони перебрали всі стерті технічні формули, вихваляючи видимі й приховані якості картини.

Усі звернуті до стіни очі, здавалось, палали захопленням, а Олів'є Бертен, хоч і звик до похвал і звертав на них стільки ж уваги, як на питання про здоров'я під час випадкової зустрічі на вулиці, вирівняв, проте, лампу з рефлектором, що освітлювала портрет і з вини слуг висіла криво.

Потім усі посідали, і герцогиня сказала графові, що підійшов до неї:

— Мабуть, мій небіж заїде по мене й буде радий випити у вас чашку чаю.

З деякого часу їхні бажання збігалися, і вони їх взаємно відгадували, хоч досі й не повідали їх одне одному навіть натяком.

Брат герцогині де Мортмен, маркіз де Фарандаль, майже зовсім розорившись на грі, розбився на смерть, упавши з коня, і залишив вдову та сина. Цього, тепер уже двадця-тивосьмилітнього молодика, вважали одним із наймодні-ших диригентів котільйону в Європі; його іноді запрошували до Відня та Лондона, щоб прикрасити придворні бали кількома турами вальсу; залишившись майже без статку, завдяки своєму становищу, походженню, імені та родинним зв'язкам мало не з королівськими родами, він тепер належав до найулюбленіших та найбажаніших людей у Парижі.

Цю ще зовсім молоду славу, яку він здобув, танцюючи на балах і займаючись спортом, треба було закріпити і, після вигідного, дуже вигідного шлюбу, змінити світські успіхи на політичні. Ставши депутатом, маркіз зробився б опорою майбутнього трону, одним із королівських радників і одним із лідерів партії.

Добре обізнана герцогиня знала про величезний маєток графа де Гійруа, що обережно нагромаджував багатство, оселившись у простому поменшанні, тим часом, як він міг би жити по-великопанськи в найкращому особняку Парижа. Вона знала про його завжди щасливі спекуляції, про тонкий нюх у фінансових справах, про його участь у найприбутковіших підприємствах, закладених за останнє десятиріччя, і їй спало на думку одружити свого небожа з дочкою нормандського депутата, якому цей шлюб додав би величезного впливу в аристократичному оточенні спадкоємців корони. Гійруа, сам вигідно

одружившись та спритно збільшивши свою особисту маєтність, виношував тепер нові честолюбні плани.

Він вірив у повернення короля, і йому хотілось у відповідний час використати це якомога краще.

Як звичайний депутат, він мало що важив. А як тесть маркіза де Фарандаль, предки якого були вірними й визначними прихильниками французького королівського дому, він висувався в перші ряди.

Навіть більше — дружба герцогині з його дружиною надавала цій спілці характеру дуже цінної близькості, і, боячись, що маркіз може зустріти й уподобати якусь іншу дівчину, граф викликав дочку, аби прискорити події.

Пані де Мортмен, здогадуючись про його плани, мовчки їм сприяла, і навіть сьогодні, хоч її не попередили про раптове повернення Аннети, порадила небожеві зайти до подружжя Гійруа, щоб вій потроху при звичаювався входити до цього дому.

Цього разу граф та герцогиня вперше заговорили натяками про свої бажання, і коли вони прощалися, угоду про спілку було укладено.

В другому кутку вітальні сміялись. Пан де Мюзадьє розповідав баронесі де Корбель про прийом президентом республіки якихось представників негритянського посольства. Але в цю мить доповіли про приїзд маркіза де Фарандаль.

Ввійшовши, він спинився на порозі. Звичним і швидким рухом він вставив монокль у праве око і затримав його на мить, немов хотів розглянути вітальню, до якої заходив, а може, й для того, щоб присутні розглянули його та відзначили його появу. Потім непомітним рухом щоки та брови він скинув скельце, що висіло на чорному шнурку, швидко підійшов до пані де Гійруа й поцілував її простягнуту руку, дуже низько

вклонившись. Поцілував він руку і своїй тітці, а з іншими привітався за руку, переходячи від одного до другого з витонченою невимушеністю.

Це був високий молодик з руськими вусами, вже лисий, з офіцерською виправкою та манерами англійського спортсмена.

Почувалось, що він із тих людей, які працюють головою менше, ніж іншими частинами тіла, і люблять тільки такі вправи, в яких розвиваються фізична сила та спритність. Проте він був освічений, бо повсякчас вивчав, напружуючи розум, усе те, що могло йому бути корисним надалі: історію, з якої старанно зазубрював дати, не заглиблюючись у суть подій, та елементарні поняття з політичної економії, потрібні депутатові, абетку соціології, відповідно до вимог панівних класів.

Мюзадьє шанував його й говорив: "З нього буде видатна людина". Бертен віддавав належне його вправності та силі. Вони відвідували один і той же фехтувальний зал, часто вкупі полювали і їздили верхи в Ліс. Завдяки спільним смакам між ними виникла приязнь, той інстинктивний масонський зв'язок, що виникає між двома чоловіками, коли вони ведуть розмову на якусь обом приємну тему.

Маркіза познайомили з Аннетою де Гійруа, і в нього враз виникла підозра щодо тітчиних планів. Уклонившись, він оглянув дівчину швидким поглядом знавця.

Він визнав, що вона мила й до того ж багато обіцяє; за своє життя він диригував стількома котільйонами і так добре знався на дівчатах, що міг майже за мить угадати в них майбутню красу, як дегустатор, що куштує молоде вино.

Перемовившись з Аннетою кількома незначними фразами, маркіз сів коло баронеси де Корбель, аби упівголоса поплескати язиком і з нею.

Гості рано попрощалися. Аннета лягла спати, лампи погасли, слуги розійшлись по своїх кімнатах, тільки граф де Гійруа, походжаючи по вітальні, освітленій лиш двома світами, ще довго розповідав графині, яка дрімала в кріслі, про свої плани, обмислював усілякі комбінації, шанси, застереження.

Було пізно, коли, дуже вдоволений вечором, він нарешті пішов, шепочучи:

— Ну, справу, здається, облагоджено.

III

"Коли ви прийдете, друже? Я не бачила вас уже три дні, а мені здається, що це так давно. З дочкою у мене багато турбот, але ви знаєте, що без вас я вже не можу жити".

Художник, який креслив олівцем ескізи, все шукаючи нового сюжету, прочитав записку графині, потім, висунувши шухляду письмового стола, поклав її на купу інших листів, які зібрались від початку їхнього кохання.

Завдяки вільності світського життя вони звикли бачитись мало не щодня. Час від часу вона приходила до нього, і, не заважаючи йому працювати, просиджувала годину або дві в кріслі, де колись позувала. Але, боячись привернути увагу слуг, вона вважала за краще для таких щоденних побачень, для цієї дрібної монети кохання, приймати його в себе або зустрічатись десь у салоні.

Вони заздалегідь домовлялися про ці зустрічі, які пан де Гійруа вважав за дуже природні.

Щонайменше двічі на тиждень Бертен обідав у графині з кількома друзями, щопонеділка він заходив до її ложі в опері; потім вони ще призначали побачення в якомусь домі, де ніби випадок зводив їх завжди

водночас. Він знав, коли вона ввечері буває вдома, і заходив на чашку чаю, почувавши себе біля неї як удома, — такою теплою, затишною і надійною була ця давня прихильність. Він так звик зустрічатись де-небудь із нею, бути біля неї хоч кілька хвилин, обмінюватися з нею кількома словами та думками, що відчував постійну потребу бачити її, хоч любовний його шал давно вже погас.

Потреба бути в сім'ї, у повному житті, багатолюдному будинку, обідати за великим столом, проводити вечори в невтомних розмовах із давніми знайомими, — та потреба зв'язку, дотику й близькості, що таїться в кожному людському серці й жене старого парубка по друзях із дому до дому, де він влаштовується, як у сім'ї, зміцнювала силою егоїзму його прихильність. У тому домі, де його любили, пестили, де він усе знаходив, він міг, крім того, спочити й поніжити свою самотність.

Три дні він не бачив своїх друзів, яким приїзд дочки, мабуть, завдав чималого клопоту, і вже нудився, трохи навіть сердивсь, що вони досі не покликали його, однак вважав не зовсім скромним потурбувати їх.

Він схопився, прочитавши листа, мов від удару батога. Була третя година пополудні. Бертен вирішив негайно піти до графині, щоб застати її ще вдома.

На дзвінок з'явився лакей.

— Яка погода, Жозефе?

— Дуже добра, пане.

— Чи тепло?

— Так, пане.

— Білий жилет, синій піджак, сірий капелюх.

Він завжди одягався дуже елегантно, і хоч кравець шив йому одягу дуже скромного стилю, вже з того, як він носив її, як ходив, стягнувши живіт білим жилетом і зсунувши трохи назад високий фетровий капелюх, можна було відразу впізнати художника й холостяка.

Коли Бертен прийшов до графині, йому сказали, що вона збирається на прогулянку в Ліс. Він був невдоволений і почав чекати.

Як звичайно, він ходив туди й сюди, — від крісла до крісла, від вікон до стін, — по вітальні, затемненій порт'єрами. На легких столиках з позолоченими ніжками були розкидані в удаваному безладді різні непотрібні дрібнички, гарненькі й дорогі: старовинні скриньки з різьбленого золота, табакерки з мініатюрами, статуетки з слонової кістки, новітньої роботи штучки з матового срібла, кумедні, але водночас суворі, з ознаками англійського стилю, малесенька кухонна плитка і на ній кицька, що п'є з каструлі, скринька для цигарок у формі великої хлібини, кавник, щоб класти сірники, а в окремому футлярі повний набір коштовностей для ляльки: намисто, обручки, каблучки, брошки, сережки з діамантами, сапфірами, рубінами та смарагдами, — мікроскопічна фантазія, що її створили, здавалося, руки ювелірів Ліліпути.

Час від часу він торкався якоїсь речі, що сам подарував колись на те чи інше родинне свято, брав її, крутив у руках, дивився на неї з мрійною байдужістю, потім клав на місце.

В кутку на одноногому столику круглої канапки лежало декілька книжок, пишно опрацьованих, але мало коли читуваних. На тому ж столику лежала книжка "Ревю де де Мوند", трохи зім'ята, пошарпана, із загнутими сторінками, немов її не раз читали, та кілька нерозрізаних журналів, поміж них — "Сучасне мистецтво" — його передплачували тільки тому, що дорого коштував, чотириста франків на рік, — і "Вільний листок", тонесенька збірка у синій обкладинці, де друкувались найновіші поети, так звані "Збуджені".

Між двома вікнами стояв письмовий столик графині, кокетливий витвір минулого століття, за яким вона писала відповіді на термінові записки, одержані під час прийомів гостей. Тут же лежало кілька улюблених книжок, ознака жіночого розуму і серця: Мюссе, "Манон Леско", "Вер-тер", а також "Квіти зла", "Червоне і чорне", "Жінка вісімнадцятого століття", "Адольф", — аби показати, що тут цікавляться складними почуттями й таємницями психології.

Біля книжок — ручне люстерко, чудовий витвір ювелірного мистецтва: воно лежало склом униз на квадратному клапті гаптованого оксамиту, щоб можна було помилуватися тонким візерунком золота й срібла на його спинці.

Бертен узяв люстерко й подивився на себе. За останні роки він дуже постарів і хоч вважав, що тепер його обличчя стало більш оригінальним, одутість щік та зморшки на шкірі смутили його.

Позад нього розчинилися двері.

— Добридень, пане Бертен, — сказала Аннета.

— Добридень, мала, як ся маєш?

— Дуже добре, а у вас?

— То ти рішуче не хочеш казати мені "ти"?

— Мені трохи ніяково...

— Отакої!

— Авжеж, ніяково. Я ніяковію у вашій присутності.

— Чому?

— Бо... бо ви ні старий, ні молодий!..

Художник засміявся.

— Після такого доводу я не наполягаю!

Вона раптом почервоніла аж до тієї білої шкіри на лобі, де пробивається перше волосся, і збентежено додала:

— Мама доручила мені переказати, що вона зараз вийде, та спитати, чи не поїдете ви з нами в Булонський Ліс.

— Безперечно. Ви одні?

— Ні, з герцогинею де Мортмен.

— Гаразд, і я з вами.

— Тоді дозвольте мені піти надіти капелюшок.

— Іди, моя дитино.

Ледве вона вийшла, як увійшла графиня у вуалі, готова до від'їзду. Вона простягла йому обидві руки.

— Що це вас не видно, Олів'є? Що ви робите?

— Я не хотів заважати вам у ці дні.

Вона промовила ім'я "Олів'є" таким тоном, ніби вклала в нього всі свої докори й почуття.

— Ви найкраща жінка в світі,— додав він, зворушений її інтонацією.

Коли з цією сердечною дрібною сваркою було покінчено, графиня докинула тоном світської розмови:

— Ми заїдемо до герцогині додому, а потім покатаємося в Лісі. Треба ж показати його Нанеті.

Ландо чекало їх під брамою.

Бертен сів проти жінок, екіпаж рушив, кощі зацокотіли копитами під дзвінким склепінням.

На великому бульварі, що спускався до церкви святої Магдаліни, все живе втішалося приходом ранньої весни.

Тепле повітря й сонце надавало чоловікам святкового, а жінкам — закоханого вигляду, веселило хлопчаків у білих фартухах, які, поставивши на лави кошики, бігали й бавилися зі своїми однолітками, малими вуличними голодранцями; собаки, здавалось, кудись квапилися, у консьєржів од співів охрипли чижики; тільки старі шкапи візників пленталися своєю звичайною понурою ступою.

— О, який чудовий день, як гарно жити! — прошепотіла графиня.

При ясному світлі Весняного дня художник придивлявся до матері та дочки.

Звичайно, між ними була різниця, але разом з тим така схожість, що дочка була ніби продовженням матері; здавалось, іцо вони створені з однієї і тієї ж крові та плоті, натхненні одним і тим же життям. А їхні очі, блакитні,

в чорних цяточках, очі, такі свіжі й синяві в дочки і трохи збляклі в матері, дивились на Бертена так однаково, коли він говорив, що він мимоволі чекав від них однакових відповідей. І, примушуючи їх сміятися та гомоніти, він дивувався, що перед ним дві зовсім різні жінки, що одна вже в літах, а друга тільки починає жити. Ні, він не міг передбачити, якою стане ця дитина, коли її молодий розум з поки що приспаними смаками та інстинктами розів'ється, наче квітка, в світському вирі.

Він зворушився, подумавши, що вона обрала саме його, що й досі він любий цій незмінно вродливій жінці, яка похитувалась в ландо, вдихаючи тепле весняне повітря.

Він подякував їй поглядом, вона зрозуміла його значення, і в легенькому дотикові п сукні йому почулася теж вдячна відповідь.

Він і собі прошепотів:

— Справді, який чудовий день!

Узявши герцогиню на вулиці де В арен, вони рушили до Будинку інвалідів, минули Сену і, їдучи вгору до Тріумфальної арки серед цілої лави екіпажів, дістались до Єлі-сейських Полів.

Дівчина сиділа поруч із Бертенем, спиною до коней, і дивилась на потік екіпажів жадібними, наївними очима. Час від часу, коли герцогиня або графиня відповідали легким кивком голови на чиєсь привітання, вона питала: "Хто це?" Він відповідав: "Пантеглени, Пюїсельсі, графиня де Льокріст", чи "красуня пані Мандельєр".

Вони їхали тепер проспектом Булонського Лісу, серед стукоту й руху коліс. Екіпажі, що вже не так тіснились, як біля Тріумфальної арки, здавалося, змагались у нескінченному галопі. Фіакри, важкі ландо й величні восьмиресорні карети випереджали одні одних, але зненацька всіх їх обігнала легенька відкрита коляска, запряжена рисаком, який

мчав з шаленою швидкістю крізь цей рухливий потік буржуа та аристократів, людей різних верств, класів та ієрархій молоду, байдужу з вигляду жінку; від світлого, сміливого її вбрання віяло на екіпажі, які вона минала, дивовижними пахощами невідомої квітки.

— Хто це? — спитала Аннета.

— Не знаю, — відповів Бертен, а герцогиня й графиня обмінялись усмішками.

Листя розпускалося, солов'ї, постійні відвідувачі цього паризького саду, вже перегукувалися в молодій зелені, і коні, наближаючись до озера, перейшли на ліниву ступу, з коляски до коляски полинули нескінченні привітання, усмішки й поклони. Тепер це нагадувало плавучу флотилію човнів з дуже чемними добродіями та дамами. Герцогиня, що раз у раз кивала піднятим капелюхам та головам, схиленим у поклони, робила, здавалось, огляд і пригадувала все, що знала, думала й гадала про людей, які їхали в екіпажах.

— Глянь, малятко, ось знову красуня де Мандельєр, окраса Республіки.

В легкій і кокетливій колясці перша красуня Республіки, зовні байдужа до своєї незаперечної слави, визнаної всіма, дозволяла милуватися своїми великими темними очима, низьким чолом під пасмами чорного волосся і владним, трохи завеликим ротом.

— Все-таки вона дуже вродлива, — сказав Бертен.

Графині не подобались його похвали іншим жінкам.

Вона тихо знизала плечима й нічого не відповіла.

Але дівчина, у якій зненацька прокинувся інстинкт суперництва, насмілилась заперечити:

— Ніс на мене, ні.

Художник повернувся до неї.

— То, по-твоєму, вона не вродлива?

— Ні, в неї такий вигляд, ніби її в чорнило вмочили.

Герцогиня захоплено засміялась.

— Браво, малятко, половина паризьких чоловіків уже шість років умлівають перед цією негритьянкою! Можна подумати, що вони глузують із нас. А поглянь лишень на графиню де Льокріст.

Сама в ландо, з білим песиком на колінах, ніжна, граціозна, як мініатюра, білява, з карими очима, графиня, тонкі риси обличчя якої вже п'ять чи шість років викликали захоплення в її закоханців, відповідала на привітання знайомих усмішкою, ніби приклеєною до уст.

Проте Аннета й на цей раз не виявила захвату.

— О! — мовила дівчина. — Вона вже немолода.

Бертен, який у щоденних суперечках про цих двох суперниць ніколи не підтримував графиню, зненацька обурился з такої нетерпимості дівчини.

— То байдуже, — сказав він, — подобається вона тобі чи ні. Вона чарівна, і я бажаю тобі стати такою гарною, як вона.

— Облиште! — кинула герцогиня. — Адже вам подобаються тільки ті жінки, яким уже перейшло за тридцять.

Дитина каже слушно, — ви хвалите жінок, що вже відцвітають.

— Ба ні, жінка стає вродливою по-справжньому пізніше, коли досягає цілком повного розвитку! — вигукнув Бертен.

І розвиваючи думку, що свіжість — це тільки зовнішнє сяйво краси, він доводив, що світські чоловіки не помиляються, майже не звертаючи уваги на молодих жінок у всьому їхньому блискі, і слушно визнають їх "красунями" тільки в останню пору цвітіння і розквіту.

Графиня, потішена цим, прошепотіла:

— Його правда, він судить як художник. Молоде обличчя дуже миле, але завжди трохи банальне.

Бертен і далі відстоював своє, зазначаючи, що в певний час обличчя повільно втрачає невиразну юнацьку принадність, набирає своєї остаточної форми, свого характеру і свого вигляду.

Кожне його слово графиня підтверджувала, переконано киваючи головою; і що більше він доводив, із запалом адвоката, який виголошує свою захисну промову, з піднесенням обвинуваченого, який обстоює свою правоту, то рішучіше вона схвалювала його поглядом і жестом, немовби вони уклали між собою угоду для взаємної підтримки проти якоїсь небезпеки, для захисту від загрозливої й хибної думки. Аннета їх не слухала, поринувши в споглядання. Завпеди усміхнене обличчя її споважніло, і вона мовчала, одурманена радістю такого оточення. Це сонце, листя, екіпажі, це прекрасне, багате й веселе життя — все це було для неї.

І вона приїздитиме сюди щодня, її теж знатимуть, вітатимуть, їй теж будуть заздрити, і чоловіки, показуючи на неї, можливо, казатимуть, що вона вродлива. Вона вибирала чоловіків та жінок, що здавались їй найелегантнішими, і весь час запитувала їхні імена, цікавлячись лише тими, що часом збуджували у неї пошану та здивування, бо вони часто попадались їй у газетах чи в підручнику з історії. Вона ніяк не могла призвичаїтись до цього походу знаменитостей, не могла навіть відразу повірити, що вони справжні,— немов дивилась якусь виставу. Візники викликали в неї зневагу, навіть огиду, пригнічували її та обурювали; і вона зненацька мовила:

— По-моєму, сюди треба було б пускати тільки панські карети.

— А як же тоді бути, панночко, з рівністю, свободою та братерством?
— спитав Бертен.

Вона зробила гримасу, немов говорячи: "Це для інших", — і додала:

— Для візників знайшовся б інший ліс, Венсенський, наприклад.

— Ти відстаєш, дівчинко, ти й не знаєш, що ми плаваємо в демократичному мері. А втім, коли хочеш побачити ліс чистим від будь-яких домішок, приїзди вранці,— зустрінеш тут тільки цвіт, самий цвіт суспільства.

І він майстерно змалював одну з тих картин, які йому завжди вдавались: ліс уранці з вершниками та амазонками того найвитонченішого клубу, де всі знають одне одного на ймення, знають родинні зв'язки, титули, чесноти й вади, наче усі вони жили на одній вулиці чи в одному містечку.

— Ви тут часто буваєте? — спитала Аннета.

— Дуже часто; це справді найкраще місце в усьому Парижі.

— Ви їздите верхи вранці?

— Звичайно.

— А потім, удень, робите візити?

— Так.

— Та коли ж ви працюєте?

— Я працюю... коли випаде, до того ж, я обрав собі фах до смаку!
Через те, що я маюю портрети чарівних дам, мені потрібно їх бачити і по
зможі скрізь бувати з ними.

— Пішки чи верхи? — спитала вона серйозно.

Він скося задоволено на неї зиркнув, немов казав: "Ого, вже дотепи.
Гарна ж ти будеш, нівроку!"

З далини, з широких полів, що ще тільки прокидались після зими,
війнув холодний вітрець, і весь цей кокетливий, мерзлякуватий,
великосвітський ліс затремтів.

Якусь мить це тремтіння котилось по негустому листю дерев і по
тканинах на плечах. Усі жінки майже однаковим рухом накинули шалі,
що спали з плеч, і коні пустилися риссю — так, наче гострий вітрець,
налетівши, стьобнув їх своїм подихом.

Верталися швидко серед срібного побризкування струшуваної зброї,
під скісним червоним промінням надвечірнього сонця.

— Хіба ви їдете додому? — спитала графиня, яка знала всі звички
Бертена.

— Ні, я в клуб.

— То ми вас завеземо по дорозі.

— Гаразд, щиро дякую.

— А коли ви нас із герцогинею запросите снідати?

— Призначте день.

Цей принадний малювальник парижанок, якого прихильники охрестили "реалістичним Ватто", а огудники — "фотографом жіночих суконь та накидок", часто влаштовував сніданки або обіди для чарівних дам, яких він портретував, а також і для інших жінок, обов'язково уславлених, відомих, що дуже тішились цими маленькими святами в помешканні нежонатого художника.

— Післязавтра? Вам післязавтра зручно, люба герцогине? — спитала пані де Гійруа.

— Атож, ви дуже мила! Пан Бертен ніколи не подумає про мене, влаштовуючи банкет. Мабуть, я таки справді вже немолода.

Графиня, звикнувши дивитись на Бертеновий дім, як на свій власний, додала:

— Тільки нас четверо, ті, що в ландо: герцогиня, Аннета, я та ви, нікого більше, авжеж, великий художнику?

— Тільки ми, — сказав він, виходячи, — і я вас частуватиму раками по-ельзаському.

— О, ви малу зіпсуєте!

Вій розкланявся, стоячи в дверцятах карети, потім зайшов у вестибюль великого будинку клубу, кинув пальто й палицю гуртові лакеїв, що схопились, мов солдати перед офіцером, і подався нагору широкими сходами, минув іще юрбу слуг у коротких штанях, штовхнув двері і враз збадьорився, почувши в кінці коридора невпинний брязкіт схрещуваних рапір і вигуки:

— Зачеплено! Мені! Мимо! Маю! Зачеплено! Вам!

У фехтувальному залі бійці в одязі з сірого полотна та в шкіряних нагрудниках, у підв'язаних на кісточках штанях та в чомусь подібному до фартухів, що затуляли живіт, піднісши одну руку вгору зі стиснутим кулаком, а в другій руці, величезній від надітої на неї рукавиці, тримаючи тонку й гнучку рапіру, нахилилися й випростувались з поривчастою гнучкістю, як механічні ляльки-блязні.

Інші спочивали, розмовляючи, ще задихані, червоні, з хусткою в руці, витираючи чоло та шию; ще інші, сидячи на чотирикутному дивані, що тягнувся навколо всього залу, дивились на змагання. Ліверді бився з Ланда, а клубний учитель Тайяд з високим Рокдіаном.

Бертен, усміхаючись, потискував руки, як у себе вдома.

— Яз вами б'юся! — крикнув барон де Баврі.

— До ваших послуг, любий.

І він пішов до гардеробної переодягатися.

Давно вже він не počував себе таким легким та міцним і, уявляючи, що буде змагатися відмінно, нетерпеливився й поспішав, як школяр на гулянку. Коли супротивник став перед ним, він зразу ж навально атакував його і за десять хвилин одинадцять разів зачепив його й так

утомив, що барон попросив пощади. Після того Бертен фехтував з Пюнізімоном та з своїм колегою Аморі Мальданом.

Потім охолодив розпалене тіло холодним душем, що нагадав йому купання восени, коли він двадцятилітній юнак, щоб подратувати міщан, плигав сторч головою у Сену з мосту в передмісті.

— Ти тут обідаєш? — спитав Мальдан.

— Так.

— У нас із Ліверді, Рокдіаном та Ланда окремий стіл: не барись, уже чверть на восьму.

У їдальні стояв гомін.

Там були всі нічні паризькі гулятяї, нероби й ділки, всі ті, хто з сьомої години вечора не знають, куди себе діти, і йдуть обідати до клубу, щоб завдяки випадковій зустрічі причепитись до чогось або до когось.

Коли п'ятеро друзів посідали до столу, банкір Ліверді, міцний сорокалітній і кремезний чоловік, сказав Бертенові:

— Сьогодні ви просто шалений.

— Так, сьогодні я здатен на щось надзвичайне, — відповів художник.

Інші посміхнулись, а пейзажист Аморі Мальдан, низенький, їудий і лисий, з сивою бородою, мовив лукаво:

— Я теж у квітні завжди почуваю приплив соків, і на мені з'являється кілька листочків — з півдесятка, не більше, — а потім усе це виливається в почуття; тільки врожаю ніколи не буває.

Маркіз де Рокдіан та граф де Ланда висловили йому співчуття. Обидва старші за нього, хоч ніяке досвідчене око не визначило б їхнього віку, клубні завсідники, вершники й фехтувальники, що в постійних вправах загартували тіло, вони хвалились, що молодші за неврастенічних гульвіс нового покоління.

Рокдіан походив із доброго роду, і його приймали у всіх салонах, хоч і підозрювали в таємних грошових шахрайствах. На думку Бертена, це було не дивно, бо маркіз багато років провів у картярнях. Одружений, а потім розлучений із жінкою, яка платила йому ренту, директор бельгійських та португальських банків, він гордо носив на своєму енергійному обличчі Дон Кіхота трохи збляклу честь дворянина, що нічим не гребує, час від часу омиваючи її кров'ю з подряпини на дуелі.

Граф де Ланда, добродушний велетень, що пишався своїм зростом та плечима, хоч і був у шлюбі й мав двох дітей, дома обідати зважувався не більш, як тричі на тиждень, а в інші дні після вправ у фехтувальному залі залишався з приятелями в клубі.

— Клуб — це родина, — казав він, — родина для тих, хто своєї не має, для тих, хто її ніколи не матиме, і для тих, кому своя обридла.

Коли розмова зайшла про жінок, вона покотилася від анекдотів до спогадів, від спогадів до хвастощів, — аж до нескромної одвертості.

Маркіз де Рокдіан не називав імен своїх коханок, — це були світські жінки, — але змальовував їх з великою точністю, так що впізнати їх було дуже легко. Він давав монсливість співбесідникові здогадатися, про кого він говорив.

Банкір Ліверді називав своїх коханок на ймення. Він розповідав:

— Тоді я був у близьких стосунках з дружиною одного дипломата. Тож одного вечора, прощаючись із нею, я кажу: крихітко моя, Маргарито...

Він спинився, побачивши усмішки, а тоді повів далі:

— Ех, я пробовкався! Треба було б узяти за звичку всіх жінок називати Софіями.

Олів'є Бертен, завжди дуже стриманий, звичайно відповідав, коли його запитували:

— Я задовольняюсь своїми натурщицями.

Всі вдавали, що вірять йому, а Ланда, що бігав за повіями, збуджувався, думаючи про вуличних шльондр, серед яких трапляються дуже гарненькі, та про молодих жінок, що роздягаються перед художником за десять франків на годину.

Що більше порожніло на столі пляшок, то дужче розпалювались усі ці дідугани, як звала їх клубна молодь, — усі ці дідугани з розпашілими обличчями, схвильовані розігрітими бажаннями та розворушеними пристрастями.

Рокдіан після кави вдався до правдоподібних нескромностей, і, забувши світських жінок, славив звичайних кокоток.

— Париж, — казав він із склянкою кюмелю в руці, — це єдине місце, де чоловік не старіє, де в п'ятдесят років, аби тільки міцний був та добре зберігся, він завжди знайде вісімнадцятилітню, гарненьку, мов ангел, дівчину, що полюбить його.

Ланда, бачачи, як Рокдіан після лікеру став Рокдіаном минулих років, захоплено його підтримував та називав дівчаток, що й досі його кохають.

Але Ліверді, більш скептичний і певний, що знає ціну жінкам, бурмотів:

— Вони вам тільки кажуть, що кохають.

— Вони мені це доводять, любий, — відповів Ланда.

— Ці докази не беруться до уваги.

— З мене їх досить.

— Та вони й самі так думають, сто чортів! — вигукнув Рокдіан. — Невже ви гадаєте, що гарненька двадцятилітня хвойда, яка вже п'ять чи шість років гуляє в Парижі, яку наші вуса навчили спочатку поцілунків, а потім одбили смак до них, вміє ще відрізнити тридцятилітнього від шістдесятилітнього? Годі-бо! Яка дурниця! Вона забагато бачила й знає. Та я ладен з вами об заклад побитися, що вона в глибині душі більше любить, справді більше, старого банкіра, ніж молодого дженджика. Хіба ж вона знає чи думає про це? Хіба чоловіки тут мають вік? Ех, любий, ми молодіємо, сивіючи, і що більше сивіємо, то частіше нам кажуть, що люблять нас, більше нам це доводять і більше ми цьому віримо.

Вони повставали з-за столу, піднесені й збуджені алкоголем, готові рушити на любовні лови, і почали радитись, як провести вечір. Бертен говорив про цирк, Рокдіан — про іподром, Мальдан — про "Едем", а Ланда — про "Фолі-Бержер".

Аж тут до них долинули далекі тихенькі звуки настроюваних скрипок.

— Стривайте. Здається, в клубі сьогодні музика? — спитав Рокдіан.

— Атож, — відповів Бертен, — чи не посидіти нам хвилин десять перед тим, як піти?

— Ходімо.

Вони перейшли вітальню, більярдну, гральний зал і опинилися в ложі над естрадою. Четверо добродіїв, посідавши в крісла, вже зосереджено чекали, а внизу, серед рядів порожніх стільців, ще з десяток слухачів гомоніли, сидячи й стоячи.

Диригент уривчасто стукотів смичком по пюпітру — починали.

Олів'є Бертен любив музику, як люблять опіум. Вона навіювала йому мрії.

Тільки-но до нього доходила гучна хвиля музикальних звуків, він почував, що його охоплює якесь нервове сп'яніння, надаючи його тілу й душі дивовижної чутливості. Його зачарована мелодіями уява, мов безтямна, линула в ніжних мріях та солодких маревах. Заплющивши очі, поклавши ногу на ногу й звисивши руки, він слухав звуки й бачив видива, що линули перед його очима і в серці.

Оркестр грав симфонію Гайдна, і коли Бертен заплющив очі, то знову побачив Ліс, стовпище карет і навпроти себе в ландо графиню з дочкою. Він чув їхні голоси, стежив за їхніми словами, почував колихання карети, дихав повітрям, повним запашного духу листя.

Тричі сусід, говорячи з ним, обривав це видиво, і тричі воно знову зринало в уяві. Так людина після морського плавання, вже лежачи вдома у ліжку, знову відчуває хитавицю.

Потім видиво розширилось і обернулося на далеку мандрівку з цими обома жінками; вони, як і раніше, сиділи проти нього то в залізничному вагоні, то за столом у чужоземному готелі.

І поки грала музика, образи матері й дочки не покидали його, немовби під час прогулянки в цей сонячний день вони лишили відбиток своїх облич в глибині його очей.

Тиша, потім гуркіт стільців і голоси розвіяли цю мрійну млу, і Бертен побачив біля себе чотирьох друзів, які дрімали в наївних позах уваги, що скінчилася сном.

Розбудивши їх, художник спитав:

— Ну, що тепер робитимемо?

— Мені хочеться тут іще трохи поспати, — щиро признався Рокдіан.

— Мені теж, — докинув Ланда.

Бертен підвівся:

— Я йду додому; стомився трохи.

Почував він себе, навпаки, дуже бадьорим, але хотів піти, боячись закінчити вечір у клубі, як це часто траплялося, за столом для гри в бакара.

Він вернувся додому, і другого дня, після неспокійної ночі, такої ночі, яка збуджує у митців той стан діяльності мозку, що його назвали натхненням, вирішив нікуди не виходити й працювати до вечора.

Це був чудовий день, такий день, коли легко працюється, коли думка ніби переходить у руки й сама собою закріплюється на полотні.

Замкнувши двері, відгородившись від світу, в тиші зачиненого для всіх будинку, в улюбленій тиші майстерні, з ясным зором і світлим

розумом, захоплений і бадьорий, Бертен тішився щастям, що його даровано тільки художникам: щастям розпочати свій твір.

У ці години праці для нього існував тільки клопоть полотна, на якому під пестощами пеналів зароджувався образ, і в своєму творчому піднесенні він почував дивний, але радісний подих життя, що розливається, буяє і п'янить.

Ввечері він був зовсім знеможений, як після фізичної праці, і заснув з приємною думкою про завтрашній сніданок.

Стіл був прибраний квітами, страви ретельно дібрані для такої витонченої гурманки, як пані де Гійруа, і, незважаючи на енергійний, хоч і короткий, опір, художник примусив своїх гостей випити шампанського.

— Мала захмеліє! — казала графиня.

Герцогиня поблажливо відповідала:

— Боже мій, треба ж колись вперше захмеліти.

Вертаючись до майстерні, всі були трохи збуджені тією

легкою веселістю, що підносить людину, немов у неї вирости крила.

Герцогиня й графиня, які мали їхати на засідання Комітету французьких матерів, хотіли спочатку одвезти дівчину додому, але Бертен запропонував прогулятись із нею пішки до бульвару Мальзерб. І вони пішли.

— Ходім найдальшим шляхом, — мовила Аннета.

— Хочеш поблукати в парку Монсо? Це дуже миле місце — подивимось на маленьких діток та годувальниць.

— З великою охотою.

Вони пройшли з боку проспекта Веласкеса повз монументальні позолочені грати, які правили за вивіску та вхід до цього розкішного парку, що в самому серці Парижа пишається штучною, зеленою красою і зусебіч оточений князівськими палацами.

Вздовж широких алей, що майстерними заворотами перетинають лужки та кущі, чоловіки й жінки, що сидять на залізних стільцях, споглядають перехожих, а на вузьких стежках, що звиваються, як струмки, і ховаються в тіні, діти копирсаються в піску, бігають, плигають через мотузку під недбайливим оком годувальниць чи стурбованим поглядом матерів. Величезні дерева з кругло підстриженими кронами схожі на листяні монументи, велетенські каштани, густа зелень яких оздоблена червоними й білими свічками суцвіть, пишні сикомори, декоративні платани з уміло погнутими стовбурами прикрашають великі, буйні газони, утворюючи чарівні перспективи.

Душно; горлиці туркотять серед листя, пурхаючи по верховіттю, а горобці купаються у веселці, запаленій сонцем у водяному пилу, що осідає від поливання на молодій траві. Білі статуї на цоколях здаються щасливими серед зеленої свіжини. Мармуровий юнак витягає з ноги невидиму шпичку, немов загнав її зараз, женучись за Діаною, що тікає до ставка серед гаю, де причаїлись руїни храму.

Інші статуї цілуються, закохані й холодні, на узліссях, або мріють, оповивши коліно рукою. По мальовничих скелях шумує й біжить водоспад. Навколо дерева, усіченого, немов колона, в'ється плющ; на домовині видно якийсь напис. Проте кам'яні стовпчики на газонах нагадують Акрополь не більше, ніж цей елегантний маленький парк нагадує дикий ліс.

Це — штучне і чарівне місце, куди парижани ходять милуватися вирощеними в оранжереях квітами та захоплюються, немов театральною, тією приємною виставою, що влаштовує розкішна природа в самісінькому серці Парижа.

Олів'є Бертен уже кілька років мало не щодня приходив до цього вподобаного ним парку подивитися на парижанок у найвідповідніших для них обставинах. "Для цього парку потрібні туалети, — казав він. — Погано вдягнені люди здаються тут огидними". І він годинами тут блукав, знав усі рослини й усіх постійних відвідувачів.

Бертен ішов поруч з Аннетою по алеї, неуважно поглядаючи на строкате, кипуче життя саду.

— О, як чудово! — вигукнула дівчина.

Вона дивилась на хлопчика з білявими кучерями, що здивовано й захоплено зиркав на неї.

Потім вона роздивилася всіх дітей і, тішачись виглядом живих одягнених ляльок, сама ставала балакуча й товариська.

Вона йшла дрібним кроком і говорила про малят, годувальниць та матерів. Здорові діти викликали у неї радісні вигуки, а бліді збуджували жаль.

Бертен слухав її, тішачись нею більше, ніж дітворою, і, не забуваючи про свій живопис, шепотів: "Чудово!" Він думав про те, що можна було б намалювати прекрасну картину — куточок парку з букетом годувальниць, матерів та дітей. Як це він раніш не здогадався?

— Ти любиш таких хлопчаків?

— Обожнюю.

Бачачи, як дівчина на них дивиться, він почував, що їй хочеться взяти їх на руки, цілувати, термосити — природне й ніжне бажання майбутньої матері. І його дивував цей потайний інстинкт, прихований у жіночому тілі.

У неї був настрій поговорити, і він почав розпитувати про її смаки. Вона мило й наївно призналась у своїх надіях на світський успіх і славу, розповіла про бажання мати гарних коней, яких знала, мов той баришник, бо в Ронсьєрі розводили також і коней; а про жениха вона турбувалась не більше, ніж про помешкання, яке можна завжди вибрати серед безлічі тих, що здаються в найми.

Вони підійшли до ставу, де тихо плавали пара лебедів та шестеро качок, чисті й спокійні, як порцелянові птахи, й проминули молоду жінку, що сиділа на стільці з розгорнутою книжкою на колінах, втупивши очі у простір, витаючи в мріях.

Вона не ворушилась, так наче була воскова. Бридка, скромна, одягнена бідно, навіть і не сподіваючись сподобатися комусь, певно, вчителька, вона полинула в мрії, захоплена фразою чи словом, що заворожило їй серце. Вона, мабуть, продовжувала й розвивала далі почату в книжці пригоду* зв'язуючи її зі своїми власними надіями.

Бертен вражено спинився.

— Як гарно, — мовив він, — отак захопитись.

Вони пройшли повз неї. Повернули й знову проминули її, проте вона не помітила їх — так напружено стежила вона за далеким летом своєї думки.

Художник спитав у Аннети:

— Скажи, люба, тобі не нудно буде позувати мені раз чи два?

— Ні, навпаки!

— То глянь уважно на ту дівчину, що витає в ідеальному світі.

— На фу, що сидить отам на стільці?

— Так. Ти теж сядеш на стілець, розгорнеш на колінах книжку і замрієшся, як вона. Ти мріяла коли-небудь?

— Звичайно.

— Про що?

І він спробував розпитати дівчину про її мандрівки в країну мрій, але вона не хотіла відповідати, дивилась, як плавали качки круг хліба, що кидала їм якась пані, і, здавалось, ніяковіла, немов він зачепив у ній якусь чутливу струну.

Потім, щоб змінити тему, вона почала розказувати про своє життя в Ронсьєрі, згадала про бабусю, якій подовгу читала вголос щодня, яка тепер, мабуть, відчуває себе самотньою й сумує.

Слухаючи її, художник відчував, що йому весело, мов пташці, так весело, як ніколи не було. Все, що вона говорила, всі дрібні, незначні, звичайні подробиці простого життя дівчини тішили його й цікавили.

— Сядьмо, — сказав він.

Вони посідали над водою. Лебеді підпливали до них, сподіваючись поживи.

У Бертенові прокидалися спогади, ті зниклі, стерті забуттям спогади, що зненацька оживають невідь-чому. Вони зринули так швидко, і розмаїті

й такі численні, що йому здавалось, ніби чиясь рука ворухить сховище його пам'яті.

Він силкувався збагнути, звідки з'явився в ньому цей подих давнього життя, що його він не раз уже спостерігав, відчував, але не з такою силою, як сьогодні. Причина цих спогадів, збуджень і згадок завжди була — причина проста і матеріальна: здебільшого — аромат парфумів. Як часто запах сукні випадково зустрінутої жінки будив у ньому спогади про забуті події! В порожніх туалетних флаконах він теж часто знаходив часточки свого існування, і всі мандрівні запахи вулиць, полів, будинків та меблів, приємні й гидкі, теплі запахи літніх вечорів, холодні запахи зимових ночей завжди воскрешали забуте минуле, немов зберігаючи в собі напахчені мертві речі,— як ті аромати, що їх зберігають мумії.

Може, це вогка трава та цвіт каштанів оживляли у ньому колишнє? Ні. То що ж? Чи не його очі були причиною цієї тривоги? Але що він побачив? Нічого. Може, обличчя якоїсь із жінок нагадало йому про те, що було, і хоч він і не пізнав те обличчя, воно сколихнуло в його серці всі дзвони минулого.

Чи може, це, скорше, якийсь звук? Дуже часто, почувши випадково фортеп'яно чи невідомий голос, навіть катеринку, що грала на майдані старовинну мелодію, він ураз молодшав років на двадцять, і груди його повнилися забутою ніжністю.

На цей раз поклик не вщухав — нестримний, тривожний, майже дратівливий. Що ж могло круг нього, біля нього, так оживити його погасле хвилювання?

— Стає холоднувато, — мовив він, — ходімо звідси.

Вони підвелися й почали походжати по алеях.

Бертен дивився на бідаків, що сиділи на лавах, не маючи

змоги заплатити за стільці.

Аннета теж розглядала їх, турбувалася їхнім життям, працею та дивувалась, що, маючи такий злидений вигляд, вони теж гуляють у чудовому публічному парку.

А Бертен чимраз більше заглиблювався в минулі роки. Йому здавалось, що якась муха дзижчить над вухом і в пам'яті зринає невиразний гомін пережитих днів.

Дівчина, помітивши, що він замріявся, спитала:

— Що з вами? Здається, ви засумували.

Бертен затремтів до глибини серця. Хто це сказав? Вона чи її мати? Не теперішнім голосом, а колишнім, але таким зміненим, що він тільки зараз упізнав його.

Він відповів, усміхаючись:

— Нічого, ти мене дуже тішиш, ти дуже мила й нагадуєш мені свою маму.

Як він раніш не впізнав цього дивного відгомону колись такого рідного голосу, що лунав уже з інших уст.

— Поговори ще, — мовив він.

— Про що?

— Розкажи, чого вчили тебе твої вчительки. Чи ти любила їх?

І дівчина знову почала говорити.

Бертен слухав, дедалі більше хвилюючись, пильнував, чекав коли у фразях цієї дівчини, майже чужої його серцю, прозвучать якесь слово, звук, сміх, достеменно такі, які вони були в її матері замолоду. Раз у раз він здивовано здригався від її інтонацій, Аннетиного голосу. Звичайно, між їхньою мовою була така різниця, що він і не міг відразу помітити схожості, така різниця, що він навіть часом не відчував цієї схожості, але і в відмінності ще дужче вражав його раптовий відгомін матеріної мови. Досі він дружнім і цікавим оком відзначав тільки подібність їхніх облич, а тепер таємниця цього воскреслого голосу так їх поєднала, що, одвернувши голову й не бачачи дівчини, він часом питав себе, чи це не графиня говорить із ним, як говорила дванадцять років тому.

Потім, обернувшись до Аннети, весь у полоні цієї омани, він знову ніби почував, обмінюючись з нею поглядом, ту млість, де навіювали на нього очі матері на зорі їхнього кохання.

Вони тричі обійшли парк, вкотре вже минаючи тих самих людей, тих самих годувальниць та дітей.

Тепер Аннета оглядала будинки, що оточували парк, та розпитувала, хто в них живе.

Вона хотіла все знати про всіх цих людей, вона розпитувала з жадібною цікавістю, немов наповнювала відомостями свою жіночу пам'ять, і, розпалившись від захоплення, слухала, здавалось, не тільки вухами, а й очима.

Але, підійшовши до павільйону, що розділяв обидва виходи на зовнішній бульвар, Бертен побачив, що незабаром проб'є четверта година.

— О, — сказав він, — час додому.

І вони неквапом попростували до бульвару Мальзерб.

Розставшись з дівчиною, Бертен пішов униз до площі Згоди, щоб зробити візит на тому березі Сени.

Він наспівував, йому хотілось бігати й перестрибувати через лави — така бадьорість пойняла його. Париж виглядав променистим, кращим, ніж будь-коли. "Весна, далєбі, оновлює землю", — думав він.

Він переживав ті години, коли збуджений розум сприймає все з особливою насолодою, коли з очей ніби спадає полуда і все здається виразнішим та яснішим, коли радість бачити й осягати стає глибшою, так наче якась всемогуща рука освіжила всі барви, спонукала до руху всі живі істоти і завела в них, ніби в годиннику, що зупинився, жвавість почуттів.

Вбираючи поглядом безліч утішних речей, він дивувався: "Подумати тільки, що часом я не можу знайти сюжетів для картин!"

І він відчув таку свободу й проникливість свого інтелекту, що всі його твори здалися йому банальними і він збагнув новий спосіб відображення життя, більш правдивий і більш оригінальний. Його пойняло бажання опинитися вдома й працювати, і він вернувся назад й замкнувся у своїй майстерні.

Проте, коли підійшов до початої картини, захват, що допіру палав у нього в крові, раптом згас. На нього налягла втома, він сів на диван і поринув у мрії.

Та щаслива байдужість, в якій він жив, та безтурботність вдоволеної людини, всі потреби якої майже повністю задоволені, непомітно зникали з його серця, немов йому чогось бракувало. Він почував порожнечу свого будинку й пустку великої майстерні. Тоді, озирнувшись круг себе* він мов би побачив примарну тінь жінки, присутність якої була йому солодка. Він давно вже забув нетерплячість коханця, що чекає коханку, а ось

зараз зненацька відчув, що вона далеко, і його, мов молодого, охопило гарячкове бажання бути з нею.

Зі зворушенням думав він про те, як вони кохали одне одного, і в цій просторій кімнаті, куди вона так часто приходила, все нагадувало про неї, про її жести, слова й поцілунки. В його пам'яті зринали певні дні, певні години й певні хвилини, і він почував на собі дотики її давніх пестощів.

Він підвівся, не в змозі далі всидіти на місці, й заходив по майстерні, знову думаючи про те, що, незважаючи на це кохання, яким було наповнене його життя, він завжди був самотній. Після довгих годин праці він збентежено озирався навколо, як людина, що прокинулась і вернулася до життя, він не бачив нічого, крім стін, і тільки їх міг торкнутися рукою, тільки вони могли почути його голос. Не маючи дружини і зустрічаючись з коханкою тільки крадькома, мов злодій, він мусив проводити своє дозвілля в публічних місцях, де знаходять, де купують якісь способи гаяти час. Він звик ходити в клуб, у цирк та на іподром, звик відвідувати оперу — звик скрізь бувати потроху, аби не сидіти вдома, де він з радістю жив би, коли б із ним була вона.

Колись, у години любовного шалу, він жорстоко страждав від того, що не міг залишити її в себе; потім, коли прохолов його запал, він покійно примирився з їхньою розлукою та своєю свободою; а тепер знову шкодував за цим, мов знову починав її кохати.

І це повернення ніжності раптом захопило його, майже без причини, бо надворі було чудово, а може й тому, що він почув помолоділий голос цієї жінки. Небагато треба, щоб зворушити серце чоловіка, який старіє, у якого спогади обертаються на журбу!

Як і колись, бажання бачити коханку прокинулось у ньому, пройняло душу й тіло, мов гарячка, і він почав думати про неї майже так, як думають закохані юнаки, розпалюючи її образ у серці й сам

розпалюючись, щоб жадати її ще сильніше, а потім вирішив, дарма, що бачив її вранці, піти сьогодні ж увечері до неї на чашку чаю.

Години здавались йому нескінченними, і, коли він вийшов, щоб іти на бульвар Мальзерб, його охопив страх, що

не застане її й муситиме і цей вечір перебути на самоті, як багато інших вечорів.

Коли на запитання: "Графиня вдома?" — слуга відповів: "Так, пане", — він зрадів і весело промовив, з'явившись на порозі малої вітальні:

— Це знову я!

Обидві жінки працювали під рожевим абажуром подвійної лампи з англійського металу, що стояла на високій тонкій підставці.

— Це ви? Яким випадком?

— Це я. Відчув себе дуже самотнім і прийшов.

— Дуже мило!

— Ви когось чекаєте?

— Ні... а може... я ніколи не знаю.

Бертен сів і зневажливо поглянув на сіре плетиво з грубої вовни, що вони швидко в'язали довгими дерев'яними спицями.

— Що це таке? — спитав він.

— Ковдри.

— Для бідних?

— Звичайно.

— Які бридкі!

— Зате теплі.

— Можливо, але вони бридкі, особливо в помешканні у стилі Людовіка XV, де все тішить око; коли б не для бідних, а для друзів, вам треба було б подумати про більш вишукану доброчинність.

— Боже мій, оці чоловіки! — сказала пані де Гійруа, знизавши плечима. — Та ж ці коври зараз скрізь плетуть.

— Я добре це знаю, аж занадто добре. Ввечері, куди підеш з візитом, бачиш це жахливе сіре лахміття поруч із найкращими туалетами і найвибагливішими меблями. Цієї весни доброчинність набрала поганого смаку.

Щоб пересвідчитись, чи правду він каже, графиня розгорнула плетиво, яке лежало біля неї, на оббитому шовком стільці, що стояв поруч, і байдуже погодилась:

— А воно справді бридке.

І знову взялася до плетива. Струмінь рожевого світла з двох близьких ламп лився на волосся двох схилених голівок, на обличчя, сукні й руки, і мати й дочка дивились на свою роботу з поверховою, однак неослабною увагою жінок, звиклих працювати пальцями, де око пильнує без всякої участі розуму.

В чотирьох кутках кімнати ще чотири інші лампи з

китайської порцеляни, що стояли на старовинних одлонках з позолоченого дерева, кидали на шпалери ніжне, рівне світло, пом'якшене мереживними транспарантами, надітими на скляні кулі.

Бертен узяв дуже низеньке, майже карликове кріселко, яке дуже любив, хоча ледве у ньому вміщався: так чудово було розмовляти з графинею, сидячи майже біля її ніг.

— Ви довго гуляли з Нанетою в парку, — сказала вона.

— Так. Ми розмовляли, як давні друзі. Дуже люблю вашу дочку. Вона страшенно на вас схожа. Коли вона вимовляє деякі фрази, можна подумати, що ви забули свій голос у неї на устах. ^

— Чоловік мені часто це казав.

Бертен дивився, як вони працюють, осяяні світлом ламп, і та думка, від якої він страждав так часто, від якої страждав ще й сьогодні,— думка про свій пустинний, мертвий, мовчазний дім, холодний у всяку пору, хоч би як гріли каміни та калорифери, — засмутила його так, ніби він уперше зрозумів свою самотність.

О, як бажав він, щоб ця жінка була його дружиною, а не коханкою! Колись він хотів викрасти її, відібрати в графа, заволодіти нею цілком. А тепер ревнував її до обдуреного чоловіка, що назавжди влаштувався в затишку її дому та в ніжності її обіймів. Дивлячись на неї, він почував, що серце його знову повниться спогадами про минуле, і він хотів їй про це сказати. Справді, він іще дуже кохав її, навіть трохи більше тепер, ніж раніше, а сьогодні — ще набагато більше, як не кохав уже давно, і потреба сказати про це оновлене почуття, що її так порадувало б, навіяла бажання якнайшвидше вирядити дівчину спати, щоб лишитися з графинею на самоті. Схилитися до її колін, покласти на них голову, взяти її за руки, з яких випадуть ковдра для бідних та дерев'яні спиці, а клубок вовни покотиться під крісло, залишаючи за собою розмотану нитку. Він

поглядав на годинника й мовчав, гадаючи, що не слід привчати дівчат сидіти вечорами з дорослими.

Кроки порушили тишу сусідньої кімнати, і лакей, просунувши голову, сповістив:

— Пан де Мюзадьє.

Олів'є Бертен, стримуючи люті, потиснув руку інспекторові образотворчих мистецтв, якого йому хотілось схопити за плечі й викинути геть.

У Мюзадьє було повно новин: міністерству загрожувала

криза, 'Фаро маркіза де Рокдіана ходили скандальні чутки. Він додав, глянувши на Аннету:

— Розкажу про це згодом.

Графиня підвела очі на годинник і побачила, що незабаром десята.

— Тобі час спати, дитино, — сказала вона Аннеті.

Дівчина мовчки згорнула своє плетиво, змотала вовну,

поцілувала матір у щоки, подала руку чоловікам і хутко пішла, немов полинула, не сколихнувши повітря.

— Ну, який же у вас скандал? — спитала графиня, коли дочка вийшла.

- — Кажуть, ніби маркіз де Рокдіан, що мирно розлучився з дружиною, яка сплачує йому ренту, визнав цю ренту недостатньою й

придумав вірний та оригінальний спосіб подвоїти її. Маркізу, за якою доручив він слідкувати, спіймано на місці злочину, і вона мусила відкупитись новою рентою від протокола, що склав поліцейський комісар.

Графиня слухала з цікавістю в очах, згорнувши руки, тримаючи на колінах покинуту роботу.

Бертен, якого тепер, коли Аннета пішла, дратувала присутність Мюзадьє, раптом спалахнув гнівом і обурено, — так наче давно знав про цей наклеп, але не хотів про нього говорити, — заявив, що то гидка брехня, ганебна плітка, яку світським людям не личить ні слухати, ні переказувати. Стоячи біля каміна, він сердивсь і нервував так, мовби ця історія торкалася його особисто.

Рокдіан — його друг, та коли часом і можна закинути йому легковажність, то не можна ні звинувачувати, ні навіть підозрювати його в якомусь справді нищому вчинку.

Мюзадьє, здивований і зніяковілий, оборонявся, відступав і перепрошував.

— Дозвольте, — сказав він, — я чув про це зараз у герцогині де Мортмен.

— Хто вам про це розповів? — спитав Бертен. — Мабуть, жінка.

— Аж ніяк — маркіз де Фарандаль.

— Коли він, то мене це не дивує! — роздратовано кинув художник.

Настала мовчанка. Графиня знову почала плести ковдру. Потім Олів'є мовив уже спокійніше:

— Я напевне знаю, що це брехня.

Він не знав нічого, бо вперше чув про цю пригоду.

Зрозумівши небезпеку становища, Мюзадьє вже готував собі відступ і сказав, що має зробити візит Корбелям; аж тут увійшов граф де Гійруа, котрий повернувся з якогось обіду.

Бертен знову сів, засмучений тим, що чоловіка тепер спекатися не вдасться.

— Ви не знаєте, — озвався граф, — про який скандал сьогодні говорять?

А що ніхто не відповідав, то він повів далі:

— Кажуть, що Рокдіан спіймав дружину на зраді й змусив її дуже дорого заплатити за цю необачність.

Тоді Бертен, з жалем на обличчі й тугою в голосі, поклавши руку на коліно де Гійруа, повторив у дружніх і м'яких виразах усе те, що він недавно кинув в обличчя Мюзадьє.

І граф, наполовину переконаний цим, досадуючи, що легковажно переказав непевну, а може, й компрометуючу річ, став виправдуватися своїм незнанням та безневинністю. Адже брехливих і лихих чуток переповідають таки чимало!

Всі присутні зійшлися на тому, що світ обвинувачує, підозрює та обмовляє з надзвичайною легкістю. Всі четверо протягом п'яти хвилин, здавалось, були переконані, що всякі чутки, про які шепочуться, — брехня, що жінки ніколи не мають коханців, яких їм приписують, що чоловіки ніколи не чинять гідот, які їм привинюють, що, зрештою, зовні все виглядає гірше, ніж є насправді.

Бертен, уже не гніваючись на Мюзадьє після приходу де Гійруа, наговорив йому багато приємного, навів його на улюблені теми, розкриваючи шлюз для його красномовності. І граф був задоволений, як людина, що скрізь приносить з собою спокій та згоду.

Двоє лакеїв, безгучно ступаючи по килимах, внесли чайний стіл, де в гарненькому блискучому пристрої парував окріп над блакитним полум'ям спиртівки.

Графиня підвелася, приготувала гарячий напій з обережністю та старанністю, якої навчили нас росіяни, подала одну чашку Мюзадьє, другу — Бертенові, а тоді принесла тарілки з сандвічами, намащеними гусячим паштетом, та з малесенькими австрійськими й англійськими пиріжками.

Граф, підійшовши до пересувного столика, де стояли сиропи, лікери та склянки, приготував грог, потім непомітно вийшов у сусідню кімнату і більш не повертався.

Бертенові, який іще раз лишився віч-на-віч із Мюзадьє, знов закортіло виштовхати геть цього надокучливого гостя, котрий, розійшовдщись, балакав без упину, сипав анекдотами, повторював чужі дотепи й сам їх вигадував. Художник раз у раз поглядав на годинника, велика стрілка якого наближалась до півночі. Графиня вловила його погляд, зрозуміла, що він хоче з нею поговорити, і, з спритністю світської жінки, що вміє відтінками голосу змінити тон розмови й атмосферу салону та без слів показати гостю, чи залишатися йому, чи йти, своєю позою, виразом обличчя й нудьгою в очах поширила круг себе такий холод, немов відчинила вікно.

Мюзадьє відчув цей протяг, що холодив йому думки, і в нього мимоволі виникло бажання підвестися й піти.

Бертен з пристойності теж підвівся. Чоловіки пішли вкупі через вітальню в супроводі графині, що розмовляла з художником. Вона затримала його на порозі передпокою, поки Мюзадьє за допомогою лакея надівав пальто. Та пані де Гійруа все ще розмовляла з Бертенем, тож інспектор образотворчих мистецтв, почекавши якусь хвилю коло дверей, які розчинив другий слуга, вирішив іти сам, щоб не стояти перед лакеєм.

Двері за ним тихо зачинились, і графиня невимушено звернулась до художника:

— Та справді, чого вам так швидко йти? Ще немає дванадцятої! Побудьте ще трохи.

І вони разом вернулись до малої вітальні.

— Боже, як дратував мене цей йолоп! — сказав Бертен.

— Чому?

— Він трохи одбирав вас у мене.

— О, не дуже багато.

— Можливо, але він заважав мені.

— Ви ревнуєте?

— Це не ревності, коли людина перешкоджає.

Він знову взяв низеньке крісло і, сівши зовсім близько біля графині, перебирав пальцями тканину її сукні, розповідаючи, який гарячий подих пройняв йому сьогодні серце.

Вона, зчудовано, захоплено слухала й ніжно поклала йому руку на сиве волосся, тихо пестячи його, немов дякуючи.

— Як хочеться мені жити поруч вас! — сказав він.

Він не міг позбутися думки про її чоловіка, що спав,

мабуть, у сусідній кімнаті, й додав:

— Справді, тільки шлюб єднає два життя.

— Бідний друже, — шепнула вона, проймаючись жалем до нього й до себе теж.

Він поклав голову їй на коліна й ніжно, трохи сумною трохи болісно дивився на неї, але не так палко, як тоді, коли його відділяли від неї дотаа, чоловік та Мюзадьє.

Вона сказала, усміхаючись і не перестаючи гладити Олів'є по голові:

— Боже, який ви сивий! Ваше останнє чорне волосся зникло.

— Ох, я знаю, це стається швидко.

Вона злякалась, що засмутила його.

— А втім, ви й молодим були сивий. Я завжди вас знала з сивиною.

— Це правда.

Щоб стерти відтінок жалю, який викликала, графиня нахилилась і, підвівши руками голову Олів'є, почала поволі й ніжно цілувати його в чоло тими довгими поцілунками, що, здається, ніколи не скінчатись.

Потім вони глянули одне одному в очі, силкуючись побачити в глибині їх відблиск свого почуття.

— Мені хотілося б, — сказав Бертен, — пробути біля вас цілий день.

Його виразно мучила невимовна потреба близькості.

Ще недавно він гадав, що досить буде всім зайвим піти з вітальні, і те бажання, що збудилось у ньому вранці, буде заспокоєне, але тепер, коли він залишився на самоті зі своєю коханкою і відчув чолом теплоту її рук, а щобою крізь сукню теплоту її тіла, його знову пойняло те саме збентеження, той самий потяг до незнаної любові, що зникає.

І він уявляв, що десь не в цьому будинку, а, може, в лісі, де вони були б самі, і нікого близько не було б, ця його гризота була б задоволена й втішена.

— Яка ви дитина! — відповіла графиня. — Ми ж бачимось мало не щодня.

Він благав її добрати способу й поїхати з ним снідати кудись на околицю Парижа, як це вони робили колись, чотири чи п'ять разів.

Вона здивувалась з його примхи, яку важко було здійснити тепер, після приїзду Аннети.

Проте вона спробує, — коли чоловік поїде до Ронсьєра, — але це, можливо, станеться лише після вернісажу, що відбудеться наступної суботи.

— 'А перед тим, коли я вас побачу? — спитав Бертен.

— Завтра ввечері, у Корбелів. Крім того, приходьте

сюди бн четвер о третій, якщо ви вільні, і ще, гадаю, у п'ятницю ми обідатимемо разом у герцогині.

— Гаразд, чудово.

Він підвівся.

— Прощавайте.

— Прощавайте, друже.

Він стояв, не наважуючись піти, бо не пригадував майже нічого з того, що хотів спочатку їй сказати, і в голові його роєм роїлися думки, незбагненні, невиразні, і він не міг ні зібрати їх до купи, ані висловити.

Він іще раз сказав "прощавайте", взявши її за руки.

— Прощавайте, друже.

— Я вас кохаю.

Вона усміхнулась тією усмішкою, якою жінка в одну мить нагадує чоловікові про все, що вона йому віддала.

Із щемом у серці він мовив утретє:

— Прощавайте.

І пішов.

Здавалося, всі паризькі екіпажі того дня рушили на прощу до Палацу виставок. З дев'ятої ранку вони почали під'їжджати всіма вулицями, проспектами й мостами до цього ринку образотворчих мистецтв, де всі

художники Парижа запрошували світських людей на вернісаж трьох тисяч чотирьохсот картин.

Юрба товпилася в дверях і, обминаючи увагою скульптуру, відразу ж піднімалась нагору, в галереї живопису. Вже вздовж сходів на стінах були розвішані полотна: тут експонувались картини так званих вестибюльних художників, які надіслали твори незвичайних розмірів або яким не зважилися відмовити. В квадратному салоні кипіла рухлива, гомінка юрба. Художників, що товклися тут цілий день, можна було пізнати зі жвавості, з гучності голосів та впевненості рухів. Вони тягли своїх друзів до картин, на які показували руками, з вигуками й енергійною мімікою знавців. Тут були всілякі художники: високі, з довгим волоссям, у м'яких сірих чи чорних капелюхах химерної форми, широких і круглих, як дахи, в капелюхах із звислими крисами, що кидали тінь на обличчя й плечі. Інші були низенькі, рухливі, худі або кремезні, з фуляровими нашійними хустками замість краваток, у піджаках або в чудернацьких бахматих костюмах, у які звичайно вбираються представники класу мазіїв.

Тут був клан красенів, франтів, бульварних художників;

клан чемних академіків, на грудях яких красувались червоні розетки, величезні чи малесенькі, відповідно до розуміння ними елегантності й доброго тону; клан буржуазних художників — кожного з них оточувала родина, як урочистий хор.

На чотирьох велетенських панно висіли полотна, удостоєні високої честі бути виставленими в квадратному салоні; вони ще від дверей вражали яскравістю тонів, блиском рам, свіжістю полакованих кольорів, сліпучих у різкому світлі, що падало згори.

Прямо проти дверей висів портрет президента республіки, а на другій стіні, поруч голих німф під вербами й майже залитого хвилею корабля, красувався якийсь генерал, весь гаптований золотом, у капелюсі із страусовим пір'ям та в червоних сукняних штанях. Єпископ давно

минулих часів, що відлучав якогось варварського короля, вулиця одного із міст Сходу, повна мерців, яких скосила чума, тінь Данте, що подорожувала по пеклу, захоплювали й полонили погляд непереможною силою виразу.

В цьому величезному залі можна було також бачити атаку кінноти, стрільців у лісі, корів на пасовиську, двох великих вельмож минулого століття, що змагалися в двобої у завулку, божевільну, що сиділа на кам'яній тумбі, священика, що причащав умирущого, женців, річки, захід сонця, місячне сяйво, — одне слово, зразки всього того, що малюють і малюватимуть художники, доки існує світ.

Олів'є, стоячи в гурті знаменитих колег, академіків і членів журі, обмінювався з ними думками. Якось прикрість гнітила його, турбота за свою виставлену тут картину, успіху якої він не почував, незважаючи на гарячі поз доровлення.

Він кинувся до дверей. На порозі стояла герцогиня де Мортмен.

— Хіба графиня не приїхала? — спитала вона.

— Я її не бачив.

— А пан де Мюзадьє?

— Теж ні.

— Він обіцяв чекати мене о десятій годині на площадці сходів і показати зали.

— Чи не дозволите мені замінити його, герцогине?

— Ні, ні. Ви потрібні друзям. Ми незабаром побачимося з вами, бо, сподіваюсь, снідатимемо разом.

Прибіг Мюзадьє. Його на кілька хвилин затримали біля скульптури, і він, задихавшись, вибачався.

— Сюди, герцогине, сюди, — казав він. — Почнімо звідси, з правого боку.

Тільки-но вони зникли в коловороті голів, як увійшла графиня де Гійруа об руку з дочкою, шукаючи поглядом Олів'є Бертена.

Він побачив їх, підійшов і сказав, вітаючись:

— Боже, які вони обидві гарні! Справді, Аннета швидко гарнішає. Вона змінилась за тиждень.

Дивлячись на дівчину пильним оком, він додав:

— Риси стали більш м'якими, колір обличчя ясніший. В ній уже набагато менше дівчинки й набагато більше парижанки.

І враз згадав про мету їхнього приходу:

— Почнімо з правого боку — ми доженемо герцогиню.

Графиня, будучи в курсі всіх справ живопису, стурбовано запитала, ніби сама виставила картину:

— Що кажуть?

— Чудовий салон. Визначний Бонна, два чудових Коро-люси Дюрана, видатний Пюві де Шаван, захоплюючий і зовсім новий Роль, вишуканий

Жервекс й багато інших, Беро, Казен, Дюез — одне слово, сила-силенна гарних речей.

— А ви?

— Мене хвалять, але я невдоволений.

— ‘Ви завжди невдоволені.

— Інколи буваю. Але сьогодні я, здається, таки маю підстави.

— Чому?

— Не знаю.

— Зараз побачимо.

Коли вони підійшли до картини — двох селяночок, що купались у струмку, — коло неї стояли натовпом люди й милувалися. Це обрадувало графиню і вона шепнула:

— Та це ж розкіш, це шедевр! Найкраще із того, що ви зробили.

Бертен притиснувся до неї, повний кохання і вдячності за кожне її слово, що заспокоювало його страждання й гоїло рану. Вона, безперечно, має слушність, її розумні очі парижанки не помиляються! Він забув, що всі дванадцять років закидав* їй захоплення манірністю, вишуканістю, дешевою чутливістю, випадковими примхами моди, а не мистецтвом — саме мистецтвом, вільним від світських думок, тенденцій та забобонів.

— Ходімо, — мовив він, тягнучи їх далі.

І довго содив їх по залах, показуючи їй лотн^{^^}бясню-ючи сюжети, почуваючи себе щасливим із ними і завдяки їм.

— Котра година? — зненацька спитала графиня.

— Пів на першу.

— О! Ходімо мерщій снідати. Герцогиня чекає нас у Ледуайєна, і доручила мені привести вас, якщо ми не зустрінемося з нею тут.

Ресторан серед острівця дерев та кущів нагадував повнісінький, гучний вулик. Невиразний гомін голосів, вигуки, брязкіт склянок і тарілок розлягався навколо, долинав з усіх вікон і широко розчинених дверей. Тісно розставлені столи, за якими сиділи люди, розтягнулись довгими рядами вздовж сусідніх стежок праворуч і ліворуч від вузьких проходів, де бігали приголомшені, збуджені кельнери з тарелями м'яса, риби та овочів у руках.

Під круглою галереєю скупчилось стільки чоловіків та жінок, що це тлумище скидалося на якесь живе тісто. Всі сміялися, гучно перемовлялись, пили, їли, веселі від вина і сповнені тих радощів, що іноді падають на Париж разом із проміннями сонця.

Кельнер провів графиню, Аннету та Бертена до окремого кабінету, де їх чекала герцогиня.

Ввійшовши туди, художник побачив маркіза де Фаран-даля поруч його тітки, який, люб'язно всміхаючись, простягав руки, щоб узяти в графині та Аннети парасольки й накидки. І це так прикро вразило Бертена, що зненацька йому захотілось сказати щось брутальне й образливе.

Герцогиня пояснила, що вона випадково здибалась із небожем, а Мюзадьє пішов разом з міністром образотворчих мистецтв; і Бертен,

думаючи, що цей банальний красень маркіз має одружитися з Аннетою, що він прийшов сюди задля неї і вже дивиться на неї, як на жінку, призначену для його ліжка, нервувався й обурювався, — так наче зневажали його права, права таємничі й священні.

За столом маркіз, сівши поруч дівчини, пильно біля неї впадав, як ті чоловіки, що мають на це право.

Він дивився на неї цікавим поглядом, що здавався художникові зухвалим і настирливим, усміхався ніжно й задоволено, залицявся безцеремонно й одверто. В його манерах та словах почувалось уже щось вирішене, немов він повідомляв про згоду володіти нею.

Герцогиня й графиня, здавалось, підбадьорювали його

й схвалювали його поведінку, переглядаючись одна з одною як змовниці.

Зразу ж після сніданку вони вернулись на виставку. Зали так захрясли людьми, що ніяк було туди й протовпитись. Від тепла людських тіл і неприємного духу ношених сукень та фраків повітря було важке й огидне; вже дивились не на картини, а на туалети та обличчя, шукаючи знайомих; часом це товпище, штовхаючись, розступалося на мить, щоб пропустити лакувальників із високою подвійною драбиною, які кричали:

— Увага, панове! Увага, панове!

По недовгім часі графиню й Олів'є відтиснули від інших. Він хотів шукати їх, але пані де Гійруа, спираючись на його руку, сказала:

— Хіба нам недобре так? Покиньмо їх, бо ми ж умовились зустрітись о четвертій у буфеті, якщо їх загубимо.

— Правда, — погодився Бертен.

Але його ятрила думка, що маркіз ходить поруч Аннети й пишається перед нею своїм гречним чванством.

— Отже, ви мене все ще кохаєте? — шепнула графиня.

— Звичайно, — відповів він неухажно.

І він шукав очима сірого капелюха пана де Фарандаля.

Почуваючи, що думки його десь блукають, і, бажаючи привернути його увагу до себе, вона промовила:

— Коли б ви знали, як подобається мені ваша картина! Це ваш шедевр.

Він усміхнувся, раптом забувши про молодих, і вже думав тільки про те, що його тривожило зранку.

— Справді? Ви гадаєте?

— Так, я її ставлю понад усі.

— Я попомучився над нею.

Вона знову заворожила його пестливими словами, вже давно добре знаючи, що ніщо не має такої сили над художником, як ніжні й постійні пестоші. Захоплений, підбадьорений і зраділий, він знову почав розмовляти, не бачачи і не чуючи нікого, крім неї, в цьому рухливому натовпі.

Щоб віддячити графині, він шепнув їй на вухо:

— Мені дуже хочеться вас поцілувати.

її пройняло гаряче хвилювання, і, підвівши на нього блискучі очі, вона знову спитала:

— То ви мене все ще кохаєте?

І Бертен відповів з тим віотінком у голосі, якого вона чекала й не чула до цього часу:

— Так, кохаю вас, моя люба Ані.,v.,jon.. :ї

— Приходьте частіше до мене ввечері,— провадила вона. — Тепер через дочку я мало виходитиму.

Відчувши в ньому це несподіване пробудження кохання, вона вмить пройнялася щастям. Тепер, коли волосся у Олів'є зовсім посивіло і роки заспокоїли його, минала й небезпека, що він захопиться іншою жінкою, але графиня до жаху боялась, аби він не одружився з нудьги й самотності. Цей давній страх невпинно зростав, породжуючи нездійсненні плани того, якби найбільше часу бути з нею і не сидіти довгими вечорами в холодній тиші свого порожнього будинку* Не маючи змоги весь час вабити його й утримувати біля себе, вона вигадувала йому розваги, посидала до театру, штовхала його в світ, гадаючи, що серед жінок він усе-таки почуватиметься краще, ніж у своєму сумному домі.

Вона додала, відповідаючи на свою потайну думку:

— Ох, коли б я могла бути з вами завжди, як би я вас пестила! Обіцяйте мені приходити часто, бо я вже зовсім не виходитиму.

— Обіцяю.

Аж тут чийсь голос шепнув їй на вухо:

— Мамо!

Графиня, затремтівши, озирнулась. Аннета, герцогиня та маркіз підійшли до них.

— Четверта година, — сказала герцогиня, — я дуже втомилась і хочу йти.

— Я теж іду, не можу більше, — відповіла графиня.

Вони подалися до внутрішніх сходів, що ведуть із галереї, Де висіли картини й акварелі, вниз до просторого зимового саду, в якому було виставлено скульптуру.

З площадки сходів видно було всю величезну оранжерею, де на стежках навколо зелених чагарів стояли статуї, які здіймались над юрбою, що котдлася по алеях рухливою чорною хвилею. Над темним килимом із капелюхів та плечей, протинаючи його в багатьох місцях, мармурові постаті, здавалось, випромінювали білясте сяйво.

Коли Бертен прощався з жінками коло дверей, пані де Гійруа тихенько спитала:

— То ви прийдете ввечері?

— Неодмінно.

І він вернувся на виставку поговорити з художниками про враження цього дня.

Художники й скульптори стояли гуртами біля статуй та біля буфету й сперечались, як це бувало щороку, захищаючи й відкидаючи ті самі думки тими самими аргументами про майже однакові твори. Олів'є, що

звичайно запалювався в цих суперечках, маючи особливий хист приголомшливо відповідати та нападати, а також репутацію дотепного теоретика, чим він дуже пишався, і собі спробував захопитись дискусією, — але сьогодні те, що він за звичкою відповідав, як і те, що слухав, не цікавило його, і йому хотілось піти, нічого не чути й нічого не розуміти, бо він наперед знав геть усе про ці одвічні питання мистецтва, відомі йому всебічно.

Щоправда, він кохався в них, кохався досі майже пристрасно, однак сьогодні його увагу одвертали та легенька й настирлива турбота, той дрібний клопіт, що ніби й не повинен обходити нас, а проте, хоч би що ми говорили й робили, вливається в думку, немов невидима шпилька в тіло.

Він навіть забув про свій неспокій щодо купальниць і пам'ятав тільки неприємне поводження маркіза з Анне-тою. Яке йому, зрештою, діло? Чи має він право? Чому йому хотілось перешкодити цьому вигідному шлюбові, наперед вирішеному й в усіх відношеннях пристойному? Але ніякі доводи не змогли стерти того прикрого, дошкульного враження, що нагнали на нього мова й усмішки Фаранда-ля, котрий повадився як жених і пестив поглядом дівоче обличчя.

Коли ввечері він зайшов до графині й застав її з Анне-тою у вітальні, де вони так само плели при лампах ковдри для бідних, то насилу стримався від глузливих і злих закидів на адресу маркіза — так йому кортіло викрити перед дівчиною його банальність, сховану під зовнішнім блиском.

Раніше під час таких пообідніх візитів він часто трохи сонливо мовчав і тримався недбало, як давній друг, що вже не соромиться. Тож і тепер, сівши в крісло, поклавши ногу на ногу й закинувши голову, він марив, розмовляючи, і спочивав тілом та душею у цій погідності. Та раптом у ньому збудилася спритність чоловіка, який у присутності певних осіб хоче підтримати розмову, щоб їм сподобатись, — і зважує слова, добирає блискучі й витончені вирази, аби прикрасити ними свої думки й зробити їх манірними. Він уже не вдовольнявся млявою бесідою, а пожвавлював її,

підхльостуючи своїм запалом, і коли графиня чи її до*жа весело сміялися, коли він відчував їхнє зворушення, бачив, як вони підводять здивовані очі від плетива й уважно слухають його, то душу його мовби щось лоскотало; це був солодкий трепет успіху — винагорода за старання.

Він став приходити щоразу, коли знав, що вони самі, й ніколи ще, можливо, не проводив таких гарних вечорів.

Завдяки цим частим відвідинам постійні побоювання пані де Гійруа розвіялись, і вона докладала Всіх сил, аби привабити його і вдержати. Вона відмовлялась від званих обідів у місті, балів та вистав, і, виходячи з дому о третій пополудні, з радістю кидала в телеграфну скриньку маленьку блакитну депешу, де стояло: "До скорого побачення". Попервах, щоб швидше дати йому бажане побачення на самоті, вона виряджала Аннету спати, тільки-но вибивало десяту. Та коли Бертен якось здивувався з цього і, сміючись, попросив не ставитись до дівчини, як до малої нерозумної дитини, графиня погодилась на пільгових чверть години, потім на півгодини, тоді на годину. Одначе він не довго сидів після того, як Аннета залишала їх, немовби половина чар, що затримувала його у вітальні, зникала разом із нею. Присунувши до ніг графині своє улюблене кріселко, він сідав близько неї і часом пестливо клав їй голову на коліна. Вона давала йому руку, яку він брав у свої, і його гарячковий настрій раптом зникав, він переставав говорити, немов спочивав у ніжній мовчанці після зроблених зусиль.

Мало-помалу графиня зрозуміла своїм жіночим чуттям, що Аннета вабить Бертена не менше, ніж вона сама. Вона не гнівалась, радіючи, що він знайшов у них щось подібне до родини, якої був позбавлений через неї, і намагалась якомога більше затримувати його коло себе й дочки, граючи роль матері, аби він відчув себе майже батьком цієї дівчинки, аби до всього того, що полонило його в цьому домі, долучився ще один відтінок ніжності.

її кокетство, завжди пильне, але стурбоване відтоді, як до неї невпинно, хоч іще й майже непомітно, почала підступатися старість, стало більш діяльним.

Щоб зробитись такою ж стрункою, як Аннета, вона нічого не пила і по недовгій часі, потоншавши в стані, справді так скидалася постаттю на дівчину, що ззаду їх важко було розрізнити. Однак цей режим позначився на її схудлому обличчі. Розтягнена шкіра зморщилась і набрала жовтуватого відтінку, який іще більш підкреслював прекрасну свіжість Аннети.

Тоді графиня почала якнайстаранніше доглядати своє обличчя, вдаючись до заходів, якими користуються актриси, і хоч білість його здавалась удень підозрілою, при вечірньому освітленні воно набирало тієї чарівної природної ясності, яка надає жінкам, що уміють підфарбовуватися, незрівнянної свіжості.

Свідомість марніння й штучні заходи змінили її звички. Вона всіляко уникала порівнянь з дочкою при денному світлі й шукала їх при лампах, що давали їй перевагу. Коли була стомлена, отже, бліда, старіша, ніж звичайно, вона вигадувала мігрень, пропускаючи під цим приводом бали й вистави, але в ті дні, коли вона почувала себе гарною, то пишалась і з поважною скромністю молодій матері вдавала із себе старшу сестру.

Вона вдягала дочку як молоду жінку — щоб убиратися в такі самі сукні. Це надавало Аннеті занадто поважного вигляду, проте дівчина, в якій чимраз більше проявлялась весела й насмішувата вдача, носила їх з грайливою граціозністю, стаючи від цього ще милішою. Вона щиро допомагала кокетливим заходам матері, підсвідомо розігрувала з нею ніжні сценки, вміла своєчасно поцілувати її, оповити стан чи показати якимсь рухом, пестощами або дотепною вигадкою, які вони обидві гарні й схожі одна на одну.

Олів'є Бертен, повсякчас бачачи їх укупі, раз у раз порівнюючи, почав їх інколи вже й плутати. Іноді, як дівчина до нього зверталась, а він дивився кудись убік, то мусив питати себе: "Котра це сказала?"

Часто навіть, як вони були самі втрюх у маленькій вітальні із шпалерами в стилі Людовіка XV, Олів'є забавлявся цією плутаниною, як веселою грою. Він заплющував очі й просив їх звертатись до нього з тим самим запитанням — спочатку одну, а потім другу, — а потім змінити порядок, щоб пізнавати їх з голосу. Мати й дочка так вправно силкувались добрати тих самих інтонацій та вимовляти однакові фрази з тим самим наголосом, що він не завпеди відгадував. Вони справді почали говорити однаково, і слуги відповідали: "Так, пані", — дівчині й "Так, панночко", — матері.

Постійно наслідуючи одна одну задля розваги й копіюючи рухи, вони досягли такої подібності в манерах та жестах, що сам пан де Гійруа, побачивши якусь у глибині темної вітальні, раз у раз плував їх і питав:

— Це ти, Аннето, чи твоя мама?

З цієї природної і вдаваної, справжньої і робленої схожості в душі й серці Бертена зародилося чудне враження подвійної істоти, давньої і нової, дуже знаної і майже не знаної, двох тіл, створених послідовно з тієї самої плоті, враження однієї і тієї самої жінки, що продовжила саму себе, помолодшала й знову стала такою, якою була. І він жив, поділений між ними, стурбований, неспокійний, почуваючи до матері пробуджену пристрасть і сповиваючи дочку невиразною ніяшністю.

Друга частина

I

20 липня. Париж, 11 година вечора.

"Друже, моя мати тільки що померла в Ронсьєрі. Ми виїздимо опівночі. Не приходьте, ми нікого не повідомляємо. Але пожалійте мене й думайте про мене. Ваша Ані"

21 липня, вдень.

"Бідний мій друже, я приїхав би, хоч Ви й заборонили, коли б не звик вважати Вашу волю за наказ. З учорашнього дня я думаю про Вас з гострим болем. Уявляю собі вашу мовчазну подорож, у яку ви вирушили з дочкою та чоловіком в ледве освітленому вагоні, що віз Вас до небіжчиці. Я бачив Вас утрюх під олійною лампою, бачив, як Ви плачете й як ридає Аннета. Бачив, як ви приїхали на вокзал, вирушили каретою в жахливу путь, увійшли в замок у гурті слуг і кинулись сходами до кімнати, до ліжка, де вона лежала, як Ви вперше на неї глянули ft поцілували її схудле застигле обличчя. І я думав про Ваше серце, про Ваше бідне серце — наполовину моє серце, — яке розривається, страждає, душить Вас і мені в цю хвилину завдає болю.

З глибоким жалем цілую Ваші повні сліз очі. Олів'є"

24 липня, Ронсьєр.

"Ваш лист утішив би мене, друже, коли б щось могло мене втішити в тому страшному горі, яке мене спіткало. Ми поховали її вчора, і відколи її нещасне, мертве тіло покинуло дім, мені здається, що я самотня у всьому світі. Матір любиш, майже не знаючи й не почувачи, бо це так природно, як саме життя, і глибину коріння цієї любові помічаєш тільки в хвилину вічної розлуки. Жодне інше почуття не можна з цим порівняти, бо всяке інше виникає під час зустрічі, а це — вроджене; всяке інше трапляється нам пізніше випадково в житті, а це живе від першого дня в нашій крові. І потім не тільки саму матір втрачаєш, а й усе наше дитинство наполовину зникає, бо наше маленьке дівоче життя належить їй не менш, ніж нам. Тільки вона його так знала, як ми, й пам'ятала безліч дрібниць того далекого, незначного й дорогого, що було і залишається першим ніжним

хвилюванням нашого серця. Тільки їй я могла ще сказати: "Пригадуєш, мамо, той день, коли?.. Пригадуєш, мамо, порцелянову ляльку, що бабуся мені подарувала?.." Ми перебирали вдвох довгі й приємні чотки дрібних, смішних спогадів, яких ніхто на землі, крім мене, вже не знає. Отож якась частина мене самої вмерла, старша й найкраща. Я втратила бідне серце, де ще жила та маленька дівчинка, якою я колись була. Тепер ніхто вже не знає, ніхто не пам'ятає маленької Анни, її коротеньких спідничок, її сміху й примх.

І настане день, либонь, уже й недалекий, коли і я піду, залишаючи одну на світі мою любу Аннету, як покинула мене тепер мама. Як усе це сумно, жорстоко, тяжко! А втім, про це не думаєш, не звертаєш уваги на те, що смерть бере когось щохвилини, як і нас незабаром візьме. Коли б ми це бачили й думали про це, коли б усе те, що перед нами проходить, нас не розважало, не веселило й не сліпило, то й жити не можна було б, ми збожеволіли б від свідомості цього повсякчасного вбивства.

Я така знесилена й пригнічена, що мені незмога щось робити. Вдень і вночі думаю про бідну маму, забиту в ящик, закопану в землю серед поля під дощем, і про те, що її старе обличчя, яке я цілувала з такою радістю, тепер уже не що інше, як страшна і гниюча маса. О, який жах!

Батька я втратила, як тільки вийшла заміж, і не відчула всього цього так, як відчуваю тепер. Так, пожалійте мене, думайте про мене, пишіть мені. Ви мені тепер дуже потрібні!

Анна"

25 липня, Париж.

"Бідний друже!

Ваш сум завдає мені страшного болю. Я також не можу тепер радісно дивитися на життя. Коли Ви поїхали, я лишився самотній,

покинутий, без прихильності й притулку. Все мене стомлює, дратує, обридає мені. Я весь час думаю про Вас та про нашу Аннету, почуваю, що Ви обидві далеко, а мені так потрібна Ваша близькість.

Дивна річ, як я почуваю, що ви далеко, і як мені Вас бракує! Ніколи, навіть як був я молодий, Ви не були для мене до такої міри всім, як тепер. Певний час я вже передчував цю кризу, що нагадує сонячний удар на схилі літа. Те, що я почуваю, таке чудне, що мені хочеться Вам розповісти про це. Уявіть собі — я не можу гуляти після Вашого від'їзду. Раніше, і навіть останніми місяцями, я дуже любив блукати сам вулицями, розважатися людьми та речами, втішаючись радістю, з утіхою крокувати по бруку. Я йшов, сам не знаючи куди, аби тільки ходити, дихати повітрям і мріяти. А тепер більше не можу. Тільки вийду, на мене налягає туга, страх сліпця, що загубив свого собаку. Стою тривожний, мов той мандрівець, що збочив із стежки в лісі і мусить вертатись. Париж здається мені порожнім, страшним, неспокійним. Питаю сам себе: "Куди я йду?" І відповідаю*. "Нікуди, бо гуляю". Так от, не можу вже гуляти знічев'я. Сама думка, що я простую невідомо куди, гнітить мене, стомлює й навіює нудьгу. Тоді я правлюся зі своїм тяжким сумом до клубу.

І знаєте чому? Тільки тому, що Вас тут немає. Я впевнений у цьому! Коли Ви в Парижі, даремної прогулянки не буває, бо десь на вулиці я можу зустріти Вас. Я можу скрізь іти, бо Ви скрізь можете бути. Коли Вас не побачу, то можу хоч зустрітись з Аннетою, а вона — це Ваш образ. Ви обидві сповнюєте для мене вулиці надією, надією пізнати Вас, коли Ви здалеку до мене підходитимете, чи коли я здогадуюсь, що це Ви, ідучи слідом за Вами, — і тоді місто стає для мене чарівним, і жінки, постать яких нагадує Вашу, хвилюють моє серце, втягуючи його у вихор вуличного руху, полегшують моє чекання, відганяють нудьгу від моїх очей і збуджують у мене якусь фізичну жадоу бачити Вас.

Ви назвете мене егоїстом, бідний друже, бо я розповідаю про свою самотність, як старий, туркотливий голуб, — а Ви в цей час плачете так скорботно. Даруйте мені, я так звик, щоб Ви пестили мене, — ото ж, залишившись на самоті, кричу: "Рятуйте!"

Цілую Вам ноги, щоб Ви пожаліли мене.

Олів'є"

30 липня, Ронсьєр.

"Друже!

Дякую за листа. Мені так треба знати, що Ви мене кохаєте! Я пережила страшні дні. Часом думала, що туга вб'є й мене. Ця туга давила мені на груди каменем, чимдалі важчим, гнітила мене й душила. Лікар, якого покликали, аби заспокоїти нервові напади, що бували в мене по чотири й п'ять разів на день, впорскнув мені морфію, і я мало від цього не збожеволіла, а через спеку, що в нас стоїть, мене опанувало збудження, яке доходило до марення. Заспокоїлась я трохи в п'ятницю після великої грози. Треба сказати Вам, що після похорону я зовсім не плакала, а під час урагану, наближення якого мене схвилювало, я зненацька відчула, що з очей моїх поволі потекли дрібні, пекучі сльози. О, які ж болісні ці перші сльози! Вони шматували мене, мов пазурі, і горло у мене так стиснулось, що я не могла навіть дихати. Потім сльози стали частіші, більші, тепліші. Вони точились з моїх очей, немов із джерела; їх було так багато, що моя хустка геть змокріла, і треба була брати другу. Отак величезна брила болю немов пом'якшала, розтопилась і витекла очима.

Відтоді я плачу з ранку до вечора — і це мене рятує. Якби не можна було плакати, то залишилося б тільки збожеволіти або вмерти. Я теж тут дуже самотня. Чоловік їздить по околицях і я попросила, щоб він брав Аннету з собою, аби трохи розважити й заспокоїти її. Вони їдуть за вісімдесят льє від Ронсьєра, каретою чи верхи, і вона вертається до мене розрум'янена, дарма що сумує, і очі її блищать яшттям, збуджені степовим повітрям та їздою. Як гарно бути в таких літах! Гадаю, що ми лишимось тут ще два-три тижні, потім, хоч і буде лише серпень, повернемось до Парижа з відомої Вам причини.

Посилаю Вам усе, що лишилось від мого серця.

Ані"

4 серпня, Париж.

"Не можу далі, любий друже, Вам треба вернутись, бо зі мною, певно, щось станеться. Питаю сам себе, чи не хворий я, — така огида бере до всього, що я давно вже звик робити з певною втіхою або з байдужою покорою. Передусім, у Парижі така спека, що кожна ніч — це вісім чи дев'ять годин турецької лазні. Я встаю, стомлений після такого сну в цій парні, і тупцюю годину-дві перед чистим полотном із наміром щось намалювати. Але нічого немає ні в думці, ні в очах, ні в руці. Я вже не художник! Через марність цих спроб працювати я впадаю в розпач. Запрошую натурщиць, садовлю їх, і тому, що в них ті ж самі пози, рухи та вирази, які багато разів малював, я прошу їх одягатись і виряджаю геть. Нічого нового я вже не можу бачити і страждаю від цього, так наче осліп. Що ж це таке? Стомленість ока та мозку, занепад творчих здібностей чи знесилення зорового нерва? Хто зна! Мені здається, що кінець уже моїм відкриттям у тій ділянці недосліджено-го, куди я міг проникати. Я примічаю тільки те, що всі знають, роблю те, що всі погані художники роблять, бачу фі спостерігаю як педант. Колись, та ще й недавно, кількість нових мотивів здавалася мені безмежною, і, щоб їх передати, у мене було безліч способів, я навіть вагався від труднощів вибору. І ось світ можливих сюжетів зненацька обезлюдів, а мої шукання стали безсилями й безплідними. Люди, що проходять мимо, втратили для мене всяку цікавість, я вже не бачу в людській істоті того характеру й смаку, що так любив викривати й виявляти. Та, гадаю, я зможу зробити прегарний портрет Вашої дочки. Чи не тому, що вона дуже Вас нагадує, що я плутаю Вас обох у думці? Либонь і так.

Стомившись від спроби зробити ескіз чоловіка або жінки, які не нагадували б усіх знайомих моделей, я вирішую йти десь поснідати, бо не зважуюсь сам сідати до столу в своїй їдальні. Бульвар Мальзерб здається мені замкненим у мертвому місті гаєм. Від усіх будинків віє пусткою.

Поливальники на вулицях пускають бризки білого дощу, що заляпує дерев'яний брук, звідки парує дух мокрої смоли та митої стайні, а з кінця в кінець довгого схилу від парку Мосо до церкви Сент-Огюст побачиш п'ять-шість чорних постатей перехожих — рознощиків або слуг. Тіні платанів кидають на розпечені тротуари химерні плями, які здаються рідкими, мов калюжі, що підсихають.

В нерухомості листя на гіллі та сірих обрисах на асфальті відчувається втома міста, яке печеться, дрімає ft пітніє, ніби заснулий на лавці під сонцем робітник. Так, воно пріє, підле місто, й страшенно смердить отворами своїх стічних труб, продухвинами з льохів та кухонь, струмками, де тече вуличний бруд. Тоді я думаю про літні ранки у Вашому саду, де повно польових квітів, що ширять у повітрі дух меду. Потім уже з огидою заходжу в ресторан, де понуро їдять, розстебнувши жилети, лисі й череваті люди з блискучими від поту лобами. їжі тут теж гаряче — диням, що тануть під льодом, м'якому хлібові, в'ялому філе, розвареній городині, гниючому сирові та перезрілим у вітрині фруктам. І я виходжу з нудотою, вертаюсь додому й пробую заснути до того часу, коли йду обідати до клубу.

Там завжди зустрічаюсь з Адельманом, Мальданом, Рок-діаном, Ланда та ще багато з ким, хто обридає мені й стомлює мене, як катеринка. Кожен співає свої пісні, чи пісень, що я чую їх уже п'ятнадцять років, і співають їх усі разом у клубі, куди, кажуть, люди ходять розважатись. Мені конче треба змінити своє покоління, яким пересичені мої очі, вуха та розум. У них завжди перемоги, вони хваляться ними й один одного вітають.

Позіхнувши стільки разів, скільки хвилин є між восьмою та дванадцятою годинами, іду додому спати й, роздягаючись, думаю, що завтра треба починати все спочатку.

Так, любий друже, я дійшов тих літ, коли парубоцьке життя стає нестерпним, бо нічого нового вже немає для мене під сонцем. Нежонатий чоловік мусить бути молодим, цікавим, жадібним. Коли цього немає, бути

вільним стає небезпечно. Боже, як любив я колись свою волю, поки Вас не полюбив більше, ніж її! Яка ж вона важка мені тепер! Воля для старого, як я, парубка — це порожнеча, порожнеча скрізь, це шлях до смерті, де ніщо не прикриває кінця, це постійне питання: що робити? Куди піти, щоб не бути самому? І я йду від приятеля до приятеля, від рукостискання до рукостискання, випрошуючи, мов жебрак, трохи приязні. Та я збираю тільки крихти її, з яких не зліпиш цілого шматка. У мене є Ви, мій друже, але Ви не моя. Може, навіть, через Вас гнітить мене оця туга, бо якраз бажання Вашої близькості й присутності, бажання одного даху над нашими головами, одних і тих же стін для нашого життя, одних і тих же інтересів, що примушують стискатись наші серця, потреба спільних надій, жалів, втіх, радощів, смутку й навіть загальних предметів ужитку — ось що так мучить мене. Ви — моя, тобто коли-не-ко-ли я краду часточку Вас. Але я хотів би повсякчас дихати тим повітрям, що й Ви, ділити з Вами все, користуватись тільки речами, що належать нам обом, почувати, що все те, чим я живу, належить як мені, так і Вам — склянка, з якої п'ю, крісло, де спочиваю, хліб, що їм, і вогонь, що мене гріє.

Прощайте, вертайтесь швидше. Мені занадто важко вдалині від вас. Олів'є*

8 серпня, Ронсьєр.

"Друже, я слаба й така стомлена, що Ви не пізнаєте мене. Мабуть, я забагато плакала. Мені треба спочити перед виїздом, бо я не хочу показатись Вам такою. Чоловік

їде післязавтра до Парижа й привезе Вам наші новини. Він має намірдесь із Вами пообідати й доручає мені попросити Вас, щоб Ви чекали його вдома коло сьомої години.

Я вернуся др Вас, коли почуватиму себе трохи краще й не нагадуватиму викопаного мерця обличчям, яке мене саму лякає. У мене

теж на світі тільки Аннета та Ви, і я хочу дати кожному з Вас усе, що можу, не обкрадаючи другого.

Підставляю Вам свої виплакані очі, щоб ви їх поцілували.

Анна"

Одібравши цього листа, що повідомляв про нову затримку з приїздом, Олів'є Бертенові до жаги закортіло сісти в екіпаж і вирушити на вокзал, а далі поїздом до Ронсьєра, однак, подумавши, що пан де Гійруа має завтра вернутись, він скорився й почав чекати приїзду чоловіка майже так само нетерпляче, як чекав би приїзду дружини.

Ніколи він не любив так Гійруа, як у цей день чекання.

Побачивши графа на порозі, він кинувся до нього, простягти руки, й вигукнув:

— Ах любий друже, який я щасливий вас бачити!

Той теж, здавалось, був задоволений, особливо зі свог#

повернення до Парижа, бо три останні тижні в Нормандії йому жилось невесело.

Вони посідали на канапу в кутку майстерні під балдахіном із східних тканин і ще раз зворушено потиснули один одному руки.

— А графиня, як вона себе почуває? — спитав Бертен.

— О, не зовсім гаразд. Вона була дуже вражена, дуже схвильована й заспокоюється надто поволі. Скажу навіть — вона мене трохи непокоїть.

— Та чому ж вона не вертається?

— Нічого не знаю. Я не міг умовити її, щоб вернулась.

— Що вона робить цілий день?

— Боже мій, плаче й думає про матір. Це недобре для неї. Мені дуже хотілося, щоб вона згодилась змінити місце, виїхати звідти, де це сталося, розумієте?

— А донька?

— О, вона цвіте!

Олів'є радісно всміхнувся. Потім спитав:

— Вона дуже сумувала?

— Так, дуже, дуже, але, знаєте, сум у вісімнадцять років, триває недовго.

Помовчавши, Гійруа спитав:

— Де ж ми пообідаємо, любий? Мені конче треба розважитись, почути гомін, побачити рух.

— Здається, "Посольське кафе" влітку найбільш підходяще місце.

І вони пішли, взявшись за руки, до Єлісейських Полів. Гійруа, радіючи, як і всі парижани, що вертаються до міста, і яким воно після кожної відсутності здається помолоділим та повним несподіванок, розпитував художника про безліч дрібниць, про те, що робили тут і про що говорили, а Олів'є після байдужих відповідей, у яких почувалась уся нудьга його

самотності, заговорив про Ронсьєр. Він намагався схопити в графові, взяти у нього те майже матеріальне, що залишають у нас люди, яких ми щойно бачили, те тонке випромінювання живих істот, що його ми захоплюємо, розлучаючися з ними, і що зберігається в нас кілька годин, а потім випаровується в новому повітрі.

Важке небо літнього вечора облягло місто й широку вулицю, де під кронами дерев вже лунала весела музика концертів на чистому повітрі. Обидва чоловіки, вмостившись на балконі "Посольського кафе", дивились униз на порожні ще лави й стільці в загородженому місці перед маленьким театром, де при тьмяному світлі електричних куль, що зливалось із денним світлом, співачки виставляли на показ свої крикливі туалети й своє рожеве тіло.

Ледве вловимий подих вітерця, що посиляли один одному каштанові дерева, ніс із собою запахи пригорілого масла, підлив та гарячих страв, а коли проходила якась жінка в супроводі чоловіка в чорному фракі, шукаючи замовлене місце, вони залишали за собою принадний і свіжий аромат свого вбрання й тіла.

Гійруа, сяючи, прошепотів:

— О, мені тут більше подобається, ніж там!

— А я, — відповів Бертен, — волів би бути там, а не тут.

— Ото ще!

— Їй-Богу, Париж здається мені огидним цього літа!

— І все ж таки, любий, це Париж!

Депутат був сьогодні у прегарному настрої, в тому веселому збудженні, яке охоплює поважних людей дуже рідко і в якому вони

здатні коїти дурниці. Вій поглядав на двох кокоток, що обідали поруч за столом з трьома худими, надзвичайно чемними молодими людьми, і тихенько розпитував Олів'є про всіх відомих продажних жінок, імена яких йому щодня доводилось чути. Потім пробурмотів з глибоким жалем:

— Вам пощастило, що ви неодружені. Ви можете робити й бачити все, що схочете.

Однак художник став гаряче заперечувати і, як усі, кому ятрить серце клопітна думка, повідав Гійруа про свою тугу фі самотність. Коли він сказав, що жадає любові й близькості жінки, яка постійно жила б із ним разом, коли відправив службу своїй скорботі й вилив свій душевний біль, граф і собі погодився, що в шлюбі є дещо гарне. Озброївшись парламентською пишномовністю, він почав славити приємність свого сімейного життя й вихваляти графиню, а Бертен поважно підтверджував його слова, раз у раз киваючи головою.

Радіючи, що Гійруа говорить про неї, але заздрячи інтимному щастю, яке той оспівував з обов'язку, художник пробурмотів кінець кінцем із щирим переконанням:

— Вам пощастило, це безперечно.

Потішений депутат погодився з цим, потім додав:

— Я дуже хотів би, аби вона вернулась; справді, вона зараз непокоїть мене. Слухайте, якщо ви нудитесь у Парижі, то мусите поїхати до Ронсьєра й привезти її. Вас вона послухає, бо ви найкращий її друг, а чоловік, ви знаєте...

— Та я кращого й не бажаю! — захоплено відповів Олів'є. Але... як вам здається, чи не гніватиметься вона, коли я приїду?

— Аж ніяк, їдьте, любий.

— Тоді згода. Поїду завтра о першій. Може, телеграму послати?

— Я сам пошлю. Попереджу її, щоб вам коней на вокзал вислали.

Пообідавши, вони пішли по бульварах, але за півгодини граф зненацька покинув художника, пославшись на якусь термінову справу, що про неї він зовсім забув.

II

Графиня з Аннетою, обидві в жалобному вбранні, тільки що сіли снідати одна навпроти другої у великій залі Ронсьєра. На стінах висіли в ряд наївно змальовані портрети предків, ціла колекція колишніх Гійруа в старих рамах з пощербленою позолотою: цей у кірасах, той у камзолі, інший у перуці й мундирі офіцера французької гвардії, ще інший у формі полковника часів Реставрації. Двоє слуг, тихо' ступаючи, подавали страви двом мовчазним жінкам;

навколо кришталевої люстри над столом хмаркою чорних і вихрястих крапок роїлися мухи, що дзижчали.

— Одчиніть вікна, — сказала графиня, — тут трохи холоднувато.

Троє високих, як ворота, від паркета до стелі — і широких, як двері, вікон слуги розчинили навстіж. Подих теплого повітря, несучи запах нагрітої трави й далекий гомін села, увірвався крізь три величезні отвори, змішавшись з вогкуватим повітрям просторої кімнати, замкненої в грубих мурах замка.

— Ах, як гарно, — мовила Аннета, дихаючи на повні груди.

Очі обох жінок звернулися до вікон і дивились на довгий зелений луг парку з розкиданими на ньому острівцями дерев; тут і там відкривався далекий краєвид жовтих полів, які до самого обрію виблискували

золотим килимом стиглих хлібів під ясно-блакитним небом, оповитим легким полудневим туманом, що міниться над напоєною сонцем землею.

— Після сніданку підемо далеко гуляти, — сказала графиня, — можемо пройтись пішки до Бервіля берегом, бо в долині буде жарко.

— Гаразд, мамо, й візьмемо з собою Джулію, щоб полохав куріпок.

— Ти знаєш, що батько це забороняє.

— О, тато в Парижі! Так цікаво дивитись, як Джулію робить стойку. Дивись, он він дражнить корів. Як смішно!

Відсунувши стільця, дівчина схопилась, підбігла до вікна й крикнула:

— Сміливіше, Джулію, сміливіше!

На луку три незграбні, знесилені спекою корови лежали на боці, наївшись трави й випинаючи притиснуті до землі черева. Серед них метушився, гавкаючи й дико плигаючи з веселим, шаленим, удаваним гнівом, метляючи за кожним скоком кучерявими вухами, стрункий, білий з рудими плямами іспанський мисливський пес, силкуючись зігнати грубих тварин, що не хотіли підводитися. Це, мабуть, була улюблена гра собаки, який звичайно починав її щоразу, коли корови розлягалися на траві. Вони невдоволено, але без страху дивились на нього великими очима, повертаючи слідом за ним голови.

Аннета гукала з вікна:

— Апорт, Джулію, апорт!

Збуджений цим криком, пес сміливішав, гавкав іще голосніше і зважувався підбігати аж до самого крупу корів, немов хотів укусити їх.

Корови починали турбуватись. І нервовий дріж шкіри, яким вони відгнали мух, ставав частішим і довшим.

Зненацька собака так розігнався, що не зміг спинитися, і з розгону підлетів до однієї з корів так, що мусив перескочити через неї, аби не впасти. Важка худобина, налякана стрибком собаки, поволі звелася на ноги, голосно сопучи. Побачивши це, дві інші теж підвелися, і Джуліо затанцював навколо них із виглядом переможця.

— Браво, Джуліо, браво! — вітала його Аннета.

— Ну, йди ж снідати, дитино, — сказала графиня.

Але дівчина, прикривши очі рукою від сонця, оповістила:

— Стривай, листоноша.

По непомітній серед жита й вівса стежці сунулася над колоссям синя блуза, наближаючись до замка розміреною чоловічою ходою.

— Боже мій, — прошепотіла графиня, — хоч би не яка-небудь лиха звістка.

Вона ще тремтіла від того жаху, який так довго лишається в нас після смерті любимі людини, про що сповіщає телеграма. Тепер вона не могла вже розірвати клеєну стрічку й розгорнути синій папірець, не почувавши тремтіння в пальцях і тривоги в душі; і їй здавалось, що з цих так важко розліплюваних згорток знову вирине лихо і вдруге примусить її проливати сльози.

Аннеті, навпаки, сповненій молоді цікавості, дуже подобалося все невідоме. Її серце, якому життя тільки вперше завдало страждання, могло чекати тільки радощів від чорної страшної торбини на боці у

листоноші, що сіє таке хвилювання по міських вулицях та сільських шляхах.

Графиня покинула їсти, стежачи думкою за листоношею, що йшов до неї, несучи кілька писаних слів, які, може, вразять її, мов удар ножем по горлу. Вона задихалася від тривожного передчуття і силкувалась відгадати, що то за спішна новина. Про що? Від кого? Вона згадала про Олів'є. Чи не хворий він? Може, там помер?

Десять хвилин чекання здалися їй нескінченними: потім, розірвавши телеграму і вгледівши ім'я свого чоловіка, вона прочитала: "Повідомляю тебе, що наш друг Бертен приїздить у Ронсьєр поїздом, що рушає о першій годині. Вишли фаєтон на вокзал. Цілую".

—и Що ж там, мамо? — спитала Аннета.

— Пан Олів'є Бертен їде нас провідати.

— Ах, як гарно! А коли?

— Зараз.

— О четвертій?

— Так.

— О, який він милий!

Але графиня зблідла, бо з деякого часу її точила нова турбота, і раптовий приїзд художника здавався їй не меншою загрозою, ніж усе те, що вона могла передбачати.

— Ти поїдеш зустрічати його, — сказала вона.

— А ти, мамо, не поїдеш?

— Ні, чекатиму на вас тут.

— Чого? Йому буде неприємно.

— Я не зовсім добре себе почуваю.

— Ти ж тільки що хотіла до Бервіля йти пішки.

— Так, але після сніданку мені погіршало.

— До того часу минеться.

— Ні, я зараз піду до себе в кімнату. Скажи, щоб попередили мене, коли ви приїдете.

— Гаразд, мамо.

Потім, віддавши наказ, щоб у призначений час запрягли фаетона та приготували помешкання, графиня подалася до себе й замкнулась.

До цього часу її життя збігало майже без страждання, порушване тільки любов'ю до Олів'є й схвильоване турботою зберегти це почуття. У цьому їй щастило, в боротьбі вона завжди була переможницею. Її серце, заколисане успіхами та похвалами, що стало вимогливим серцем світської красуні, якій мусять належати всі земні радощі і яка, згодившись на блискучий шлюб, де не було й тіні почуття, прийняла потім любов, як додаток до щасливого існування, зайшла у злочинний зв'язок, головним чином, внаслідок захоплення, а трохи і внаслідок самого почуття, що винагороджувало її за банальну одноманітність життя, — тепер міцно замкнулося, забарикадувалось у своєму випадковому щасті, бажаючи тільки захистити його від щоденних

несподіванок. Вона із зичливістю вродливої жінки приймала приємні події, що їй траплялись, не шукала пригод і не мучилася новими бажаннями й поривами до невідомого; навпаки, ніжна, уперта й завбачлива, вона вдовольнилася теперішнім, інстинктивно боялась завтрашнього дня, вміла ощадно, обережно і проникливо користуватись тим, що посиляла їй долі.

Але потроху, хоч вона не зважувалась навіть собі признатися в цьому, в душу її закралася неспокійна тривога про дні, що минають, і про наближення старості. Це стало ніби безперервним, легким подразненням її думки. Проте, добре знаючи, що цей схил життя дуже крутий, що, коли він почався, вже його не зупиниш, вона, поступаючись інстинктові небезпеки, полинула вниз і, заплющивши очі, переймалася лише тим, щоб не втратити тяму над безоднею та не вдатись у розпач від свого безсилля.

Отак вона жила, усміхаючись і немовби хизуючись тим, що так довго лишається вродливою; і коли поруч неї з'явилась свіжа вісімнадцятирічна Аннета, вона, замість того, щоб страждати від такого сусідства, пишалася з того, що штучно підтримувана дозріла краса може бути визнана за кращу" ніж променистий блиск юних днів квітучої

ДІВ ЧЕШИ.

їй навіть здавалось, що для неї починається щасливий і спокійний час життя, — тут смерть матері вразила її в самісіньке серце. Спочатку це був глибокий розпач, що не лишає місця жодній іншій думці. З ранку до вечора її не покидав смуток, і вона силкувалась пригадати про мертву все — її звичні слова, обличчя, сукні, які та носила, немов вона зібрала в глибині своєї пам'яті ті реліквії у зниклому минулому, всі ті інтимні й дрібні спогади, якими вона живитиме свої жорстокі мрії. Потім, коли вона довела себе до такого відчаю, що з нею раз у раз траплялись нервові напади й непритомність, весь цей скупчений біль перейшов у сльози, які вона проливала вдень і вночі.

Одного ранку, коли увійшла її покоївка і, розчинивши віконниці та відслонивши завіси, спитала:

— Як, пані, сьогодні відчуваєте себе? — вона, виснажена, від сліз, відповіла:

— О, погано! Справді, я зовсім без сил.

Покоївка, тримаючи тацю із чаєм, глянула на господиню і, побачивши, яка бліда вона на білій постелі, зворушено пробурмотіла з сумним і щирим виразом:

— Справді, пані, у вас дуже поганий вигляд. Вам треба полікуватись.

Тон, яким це було сказано, мов голкою вколов графиню просто в серце, і коли покоївка вийшла, вона підвелася й глянула на своє обличчя у великій дзеркальній шафі.

Побачивши себе, вона остовпіла, злякавшись запалих щік, почервонілих очей і всього спустошення, що вчинило страждання на її обличчі за кілька днів. Власне обличчя, яке вона так добре знала і на яке так часто дивилась у дзеркала, — обличчя, в якому вона вивчила всі його кокетливі вирази, всі усмішки, з якого вже не раз усувала блідість, стирала дрібні сліди втоми й нищила легенькі зморшки, що з'являлися вдень у куточках очей, — це обличчя раптом видалося їй обличчям чужої жінки, новим обличчям: так спотворила його недуга.

Щоб краще розглянути себе і краще впевнитись у цьому несподіваному лихові, вона підступилась до дзеркала так близько* що торкнулась його чолом, і подих її, стелячись парою по склу, затьмарив і майже стер її блідий образ. Вона мусила взяти хусточку та витерти дзеркало і потім, тремтячи від хвилювання, довго й терпляче досліджувала зміни свого обличчя. Легким дотиком пальця розправила шкіру на щоках, розгладила її на чолі, підняла волосся, одвернула повіки,

щоб роздивитись білки очей. Далі вона розкрила рот, оглянула трохи потемнілі зуби, стурбувалася синявим кольором ясен та жовтизною шкіри над щоками й на скронях.

Вона так заклопоталась, оглядаючи свою змарнілу красу, що не почула, як розчинились двері, і затремтіла всім єством, коли покоївка позад неї мовила:

— Пані, ви забули випити чай.

Графиня обернулась, зніяковівши, здивувавшись й засоромившись, а служниця, вгадуючи її думки, сказала:

— Ви багато плакали, пані, а ніщо так не виснажує шкіри, як сльози. Від сліз кров обертається на воду.

Коли графиня сумно додала: "Та й літа вже не ті", — покоївка вигукнула:

— Пані, ви ще не в таких літах! Кілька днів відпочинку — і все зникне. Треба, пані, гуляти й не плакати ні в якому разі.

Одягшись, графиня зразу ж подалася в парк і вперше після смерті матері зайшла в садок, де любила колись доглядати й рвати квіти, звідти подалася до річки й гуляла понад берегом до сніданку.

Сівши проти чоловіка поруч дочки, вона сказала, щоб довідатись про їхню думку:

— Сьогодні я почуваю себе краще. Мабуть, я не така бліда?

— О, у вас іще дуже поганий вигляд, — відповів граф.

Серце її стиснулось, і сльози підступили до очей, бо вона

звикла плакати. До самого вечора, і взавтра, і в наступні дні, коли вона думала чи про матір, чи про себе саму, раз у раз ридання перехоплювали їй горло й сльози бриніли на очах, але, щоб не полились вони й не порили щік, вона стримувала їх і надлюдським зусиллям звертала свою думку на щось стороннє, не давала їй волі, підкоряла її собі, гнала геть від свого горя — силкувалася заспокоїтись, розважитись, не згадувати більше ні про що сумне, аби на обличчі її знову заграли барви.

Вона не хотіла їхати до Парижа й бачитись з Олів'є Бертенном, поки не стане такФЮ, як була. Розуміючи, що вона занадто схудла, а жіноче тіло в її літа потребує повноти, щоб бути тугим і пружким, вона намагалася збуджувати апетит прогулянками по шляхах та сусідніх лісах, і хоч поверталась додому стомлена, не почувавши голоду, багато їла силоміць.

Граф, якому хотілось вернутися до Парижа, не розумів її упертості. Нарешті, бачачи її непоборний опір, він заявив, що їде сам, даючи графині волю повернутись, коли вона схоче.

Другого дня вона одержала телеграму із звісткою про приїзд Олів'є.

їй хотілось тікати — так вона боялась його першого погляду. Вона збиралася перечекати ще тиждень-два. За тиждень, доглядаючи себе, можна зовсім змінитися на обличчі, бо жінки, навіть здорові й молоді, за день дуже змінюються від найменшого хвилювання. Але сама тільки думка показатись Олів'є серед білого дня, серед поля, під яскравим сонцем серпневого дня поруч із свіженькою Ан-нетою так стурбувала її, що вона вирішила не їхати на вокзал, а чекати його в півтемній вітальні.

Сівши у себе в кімнаті на канапу, вона замислилась. Завіски вряди-годи колихались від жаркого вітерця. В повітрі розлягалось сюрчання коників.

Ніколи ще не почувала графиня такого суму. Це не був той страшний гнітючий біль, що приголомшив її серце й пригнобив, знищив її біля тіла коханої матері. Цей біль, що здавався їй невимойним, обернувся за кілька днів на якийсь журний спогад; але тепер її мовби захопила й понесла глибока хвиля туги, в яку її втягло непомітно і з якої вона вже ніколи не вирине.

Їй хотілося плакати, дуже хотілось, але вона стримувала себе. Коли очі зволожувались від сліз, вона мерщій витирала їх, підводилась, ходила, дивилася на парк та на чорних круків, що поволі кружляли в блакиті над високими деревами.

Потім підступалася до дзеркала, пильно оглядала себе, витирала сліди сліз, доторкаючись пуховичком з рисовою пудрою до кутиків очей, і зиркала на годинника, силкуючись відгадати, де саме зараз їде Олів'є.

Як і всі жінки, охоплені справжньою чи вигаданою скорботою, графиня почувала до нього нестримне кохання. Адже він був для неї всім, всім, дорожчим, ніж саме життя, всім тим, чим стає для нас єдина любима істота, коли насувається старість.

Аж тут надворі заляскав батіг. Вона підбігла до вікна й побачила запряжений двома кіньми фаєтон, що об'їжджав поляну. Олів'є, який сидів поруч Аннети в глибині екіпажа, замахав хусточкою, вгледівши графиню, а вона привітала його обома руками. Потім вийшла, і хоч серце її завмирало, вона була вже щаслива, вже тремтіла, радіючи, що бачить його так близько, що може розмовляти з ним.

Вони зішлись у передпокої біля дверей до вітальні.

Він у нестримному пориві простяг до неї руки й вигукнув, щиро схвилюваний:

— Ох бідолашна графине, дозвольте ж поцілувати вас!

Вона заплющила очі, схилилась і пригорнулася до нього,

підставляючи щоки, і поки він цілував її, шепнула: "Люблю тебе".

Потім Олів'є, не випускаючи графиню з обіймів, глянув на неї, кажучи:

— Подивимось на це сумне обличчя.

Вона ледве стояла на ногах.

Ноги у неї підломлювались.

— Так, трохи бліденька, та це нічого, — вів Олів'є далі.

Щоб подякувати йому, вона пробурмотіла, не знаходячи

інших слів:

— Ах любий друже, любий друже!

Але він обернувся, шукаючи позад себе Аннету, яка кудись зникла, і раптом мовив:

— Правда ж, дивно бачити вашу доньку в жалобі?

— Чому? — спитала графиня.

— Як то чому? — скрикнув він у надзвичайному запалі.— Та це ж ваш портрет, що я малював, це мій портрет! Це ви, якою я вас колись зустрів у герцогині. А чи пригадуєте ті двері, де ви пройшли перед моїм поглядом, як фрегат перед фортечною гарматою? І коли я оце побачив дівчину на пероні, всю в чорному, з сонячним сяйвом волосся над личком, кров у мене так і похолола. Здавалося, ось-ось заплачу. Я, що знав вас

так добре, спостерігав вас ближче, ніж будь-хто інший, любив вас більше, ніж будь-хто інший, я, що відтворив вас на полотні,— я скажу вам: від цього можна було збожеволіти. Я, по щирості, подумав, що ви навмисне послали її на станцію, аби вразити мене. Боже мій, як я чудувався! Кажу ж я вам — збожеволіти можна...

І він гукнув.

— Аннето! Нане!

Дівчина відповіла знадвору, де годувала коней цукром:

— Тут я, тут.

— Іди сюди!

Вона прибігла.

— Ану, стань поруч із мамою.

Вона стала, і він порівняв їх, однак при цьому машинально, неуважно примовляв: "Дивно, дуже дивно", — бо вони були вже не такі схожі, як раніше, в Парижі: дівчині чорне вбрання надавало нового виразу осяяної юності, а мати давно вже втратила той сонячний відтінок волосся й колір обличчя, що колись засліпили при першій зустрічі й сп'янили художника.

Потім графиня й Олів'є зайшли до вітальні. Він, здавалося, був невимовно радий.

— Ах, що за щаслива думка спала мені — приїхати сюди, — сказав він.

І додав: ^

— Ні, це ваш чоловік подав її мені. Він доручив привезти вас. А знаєте, що я вам пропоную? Не знаєте, правда ж? Пропоную вам, навпаки, лишитись тут. У Парижі через спеку гидко, а на селі — розкіш. Боже, як гарно!

Надвечір парк наповнився свіжістю, дерева тремтіли, від землі піднімалися непомітні випари, засновуючи обрій легким прозорим серпанком. Троє корів, низько похиливши голови, жалібно скубли траву, а четверо павичів, гучно б'ючи крилами, мостились на кедрі під вікнами замку, де звикли ночувати. Далеко в селі чути було гавкання собак, в тихому надвечірньому повітрі лунали людські поклики, перегукування через поля, з ниви на ниву, і короткі гортанні крики погоничів.

Олів'є, знявши капелюха, сяючи очима, дихав на повні груди і, відповідаючи на погляд графині, мовив:

— Ось де щастя.

— Воно минуще, — зауважила вона, підійшовши до нього.

— Берімо його, поки воно є.

Тоді вона сказала, усміхаючись:

— Досі ви не любили села.

— А тепер люблю його, бо ви тут. Не сила вже жити там, де вас немає. Замолоду можна кохати здалеку, в листах, у мріях, у чистому пориві,— може, тому, що попереду життя, чи, либонь, тому, що людина живе тоді не стільки потребами серця, скільки пристрасстю; в мої ж літа кохання стає хворобливою звичкою, цілющою пов'язкою на ранах душі, що б'є вже тільки одним крилом і менше поривається до ідеалу. В серця, замість захоплення — егоїстичні вимоги. До того ж я добре знаю, — не

можна гаяти часу, коли хочеш насолоджуватись усім тим, що для тебе залишилося.

— Ой, старий! — мовила графиня, беручи його за руку.

— Авжеж, авжеж, — повторив він. — Я старий. З усього це видно — волосся сиве, вдача міняється, сум налягає. А суму, хай йому чорт, я досі не знав! Якби мені в тридцять років сказали, що я колись без причини сумуватиму, турбуватимусь, буду невдоволений усім, то не повірив би. Виходить, серце моє теж постарішало.

Вона відповіла з глибокою впевненістю:

— А в мене серце зовсім молоде! Воно не змінилося. А може, й помолодшало. Йому було двадцять років, а тепер тільки шістнадцять.

Вони довго так розмовляли, стоячи коло відчиненого вікна, проймаючись настроєм цього вечора, близькі одне одному, ближчі, ніж будь-коли, в цю годину ніжності, такої присмеркової, як і ця година дня.

Слуга, увійшовши, оповістив:

— Обід на столі.

— А дочку покликали? — спитала графиня.

— Панна вже в їдальні.

Вони сіли втрьох до столу. Віконниці були зачинені, і світло двадцяти свічок у двох великих канделябрах, падаючи на голову Аннети, мовби присипало її волосся золотим пилем. Бертен не зводив з неї очей, усміхаючись.

— Боже, яка вона гарна в чорному! — приказував він.

І, милуючись дочкою, звертався до матері, немов дякуючи за втіху, яку вона йому дала.

Коли вони повернулись до вітальні, вже зійшов місяць. Темна маса парку нагадувала острів, а поле за ним здавалося морем, прихованим під легким туманом, що слався понад рівнинами.

— О, мамо, ходімо погуляємо! — сказала Аннета.

Графиня погодилась.

— Я візьму Джулію.

— Бери, якщо хочеш.

Вони вийшли. Дівчина простувала попереду, бавлячись із собакою. Ідучи вздовж луку, вони почули дихання корів, що, прокинувшись і вгадавши свого ворога, підводили голови й озирались. Вдалечині місяць пронизував гілки дерев тонкими променями, і вони, линучи до землі, зрошували листя й розсипалися по стежці дрібними бризками жовтого світла.

Аннета й Джулію бігали, однаково радісні й безтурботні цього ясного вечора, і їхнє захоплення знаходило вихід у пустошах.

По галявинах, де місячна хвиля спадає, мов у колодязь, дівчина проходила, наче привид, і Бертен гукав її, зачарований цим чорним видінням з ясним обличчям. Потім, коли вона знову відбігала, він брав і стискував руку графині, часто шукаючи її уст у густих затінках, немов щоразу вигляд Аннети відживляв нетерплячість його серця.

Нарешті вони дісталися рівнини, звідки ледве видно було вдалині купи дерев по фермах. Крізь молочну імлу, що лилась на поля, обрій здавався безмежним, і легка, жива тиша, тиша цього великого й теплого простору була повита незбагненною надією, невиразним чеканням, які надають такої чарівності літній ночі. Високо-високо в небі линуло кілька довгих і тонких хмаринок, ніби витканих із срібної луски. Коли постояти якусь хвилину нерухомо, в цьому нічному спокої можна почути невпинний шелест життя, безліч таких звуків, гармонія яких здавалась спочатку мовчанням.

На сусідньому лузі перепел кинув свій крик, — дві флейтові ноти, — і Джуліо, наставивши вуха, крадькома подався на нього. Аннета так само легко пішла слідком, тамуючи подих і нахилиючись.

— Ах, — мовила графиня, лишившись віч-на-віч з Бер-темом, — чому такі хвилини швидко минають? Нічого не можна затримати, нічого не можна зберегти. Навіть часу немає, щоб відчути насолоду чогось гарного. І вже настає кінець.

Олів'є поцілував їй руку й відповів, усміхаючись:

— О, цього вечора мені не до філософії! Я весь у теперішньому.

— Ви не любите мене так, як я вас, — шепнула вона.

— Ну, що ви...

— Ні,— урвала вона, — ви любите в мені, як ви дуже добре сказали перед обідом, жінку, яка задовольняє потре — би вашого серця, жінку, яка ніколи вас не скривдила й вплела трохи щастя у ваше життя. Я це знаю, відчуваю. Так, я усвідомлюю і невимовно рада, що була до вас добра, що була вам корисна й допомагала вам. Ви любили й тепер любите в мені все, що вбачаєте для себе приємним: мою увагу до вас, захоплення, бажання вам подобатись, мою пристрасть, те, що я

принесла вам у дар усе своє внутрішнє життя. Але не мене ви любите, зрозумійте це! О, я почуваю це, як почувають холодний протяг. Ви любите в мені багато дечого: красу, що марніє, мою відданість, розум, який у мені визнають, думку світу про мене й мою думку про вас. Та це ж не я, зовсім не я, розумієте?

Він лагідно всміхнувся:

— Ні, не розумію до пуття. Ви робите мені дуже несподівано сцену. До чого ці докори?

— О Боже мій! — вигукнула вона. — Я хочу, щоб ви зрозуміли, як я вас люблю! Бачите, я хочу висловити це й не мажу. Кали думаю про вас, — а я завжди про вас думаю, — то розкошую всім своїм тілом і душею, через те, що належу вам, і повсякчас, повсякміть мені хочеться віддавати вам себе більше й більше. Якби-то я могла присвятити себе вам цілком — адже коли любиш, немає нічого кращого, як давати, давати без угаву все, все: своє життя, думки, тіло, — все, що маєш, — і почувати, що даєш, і бути готовою на все, аби дати ще більше. Я так вас люблю, що навіть люблю страждати заради вас, люблю свій неспокій, свою тугу, свої муки, свої ревності,— все, чим катуюся, коли ваша прихильність слабне. Люблю у вас того, якого тільки я відкрила, — не того, що належить світові, ким захоплюються, кого знають, а того, що належить мені, що не може вже ні змінитись, ні постарішати, — і я його не можу вже не любити, бо дивлюсь на нього тими очима, що нікого, крім нього, не бачать. Та цього не можна висловити. Немає таких слів...

Олів'є тихо повторив кілька разів підряд:

— Люба, люба, люба Ані...

Джуліо вистрибом вертався назад, не знайшовши перепела, що притих, зачувши його, і Аннета підбігла за мить, ледве переводячи дух.

— Не можу далі! — сказала вона. — Я триматимусь за вас, пане художнику.

Вона сперлась Олів'є на вільну руку, і вони вернулись додому, простуючи втрюх, — Бертен посередині,— під чорними деревами. Всі мовчали. Він ішов мовби в полоні у своїх супутниць, і його наче пронизував якийсь струмінь, що линув од них. Він не хотів їх бачити, бо вони були поруч нього, навіть заплющував очі, щоб краще їх почувати. Вони вели його, а він ішов просто закоханий у них — і в ту, що ліворуч, і в ту, що праворуч, у матір і в дочку. Він з несвідомою й витонченою чуттєвістю охоче піддавався цьому. Навіть хотів поплутати їх у серці, не розрізняти їх думкою, і колисав своє бажання принадністю цієї невиразності. Хіба ж це не одна жінка — мати й дочка, що так схожі між собою? І хіба не для того з'явилася на землі дочка, щоб відродити його колишнє кохання до матері?

Коли Бертен розплющив очі, входячи в замок, йому здалося: він оце пережив найсолодші хвилини життя, зазнав того чудного, незбагненного, глибокого хвилювання, що може охопити чоловіка, який сп'янів від кохання двох жінок, від їх променистих чарів.

— О, який чудовий вечір! — сказав він знову, коли вони ввійшли до освітленої вітальні.

— Мені зовсім не хочеться спати! — вигукнула Аннета. — Я цілу ніч гуляла б у таку гарну погоду.

Графиня глянула на годинник:

— О, вже пів на дванадцятю. Пора спати, дитино.

Вони розійшлися по своїх кімнатах. Однак тільки дівчина, що не хотіла лягати, заснула швидко.

Вранці покоївка, відслонивши завіси й відчинивши вікон-ниці, принесла чай і мовила, глянувши на свою ще сонну господиню:

— Ви, пані, сьогодні вже краще виглядаєте.

— Справді?

— Атож. Обличчя у вас спокійніше.

Графиня, і не дивлячись на себе, добре знала, що так воно і є. На душі в неї було легко, серце не калатало, вона почувала себе свіжою і бадьорою. Кров у жилах текла вже не так швидко й гарячково, як учора, розносячи по всьому тілу нервове напруження й турботу, а розливала блаженне тепло, а разом з ним і щасливу впевненість.

Коли служниця вийшла, графиня підійшла до дзеркала. Вона трохи розчарувалась, глянувши на себе, — адже сподівалася, що за одну ніч помолодішала на кілька років. Потім вона зрозуміла всю легковажність цієї надії, ще раз на себе глянувши, скорилась і визнала, що тільки колір обличчя став свіжішим, очі менш притомлені та губи яскравіші, ніж учора. А що на душі в неї було спокійно, то вона не засмутилась і всміхнулася, подумавши: "Так, іще кілька днів — і я зовсім добре виглядатиму. Занадто багато я пережила, щоб так швидко поправитись".

Але воца довго, дуже довго сиділа перед туалетним столиком, де в бездоганному порядку на мусліновій мережаній скатертині перед прегарним дзеркалом із шліфованого кришталю лежало дрібне знаряддя кокетства в оправі з слонової кості та з монограмою, що була увінчана короною. Цього знаряддя було багато: воно призначалося для делікатних та інтимних потреб; те було із сталі, гостре й тонке, чудернацької форми, немов іграшковий хірургічний інструмент, те — кругле й м'яке, з пір'я, пуху або шкіри невідомих тварин — ним належало пудрити ніжне тіло запашною пудрою, мастити кремами й натирати парфумами.

Довго орудували цим знаряддям умілі пальці: погладжували щоки від губ до скронь, торкаючись пестливіше, ніж поцілунок, виправляючи недовершеність відтінків, підкреслюючи очі й вирівнюючи вії.

Коли графиня нарешті вийшла, то була майже впевнена, що перший погляд Олів'є не буде для неї неприємним.

— Де пан Бертен? — спитала вона лакея у передпокої.

— Пан Бертен у садку, — відповів той. — Він грає з панною в лаун-теніс.

Графиня здалеку почула, як вони вели рахунок.

Гучний голос художника й тонкий голос дівчини по черзі оголошували: "П'ятнадцять, тридцять, сорок, перевага, рівно, перевага, гра".

Садок, де було влаштовано майданчик для лаун-теніса, являв собою великий квадратний луг, обсаджений яблунями і замкнутий між парком, городом та господарськими будівлями. Вздовж схилів, що облягали його з трьох боків, як захисні укріплення табору, росли квіти, довгі грядки різних квітів — польових і рідкісних: троянди, гвоздики, геліотропи, фуксії, резеда й багато інших, що розливали в повітрі смак меду, як казав Бертен. І бджоли, вулики яких із солом'яними дашками рядком стояли край городу, зграйно дзижчали, літаючи над цим квітучим полем.

Посеред садка зрубано кілька яблунь, щоб звільнити потрібне для гри в теніс місце; просмолена сітка, натягнута через майданчик, поділяла його на два поля.

По один бік, підібравши чорну спідницю, показуючи кісточки й наполовину литки, коли переймала м'яч на льогу, метушилась і бігала

Аннета, непокрита, з б лиску чи-ми очима, розрум'янена, стомлена й задихана від правильної і впевненої гри супротивника.

Він, у білих фланелевих штанях, підперезаний поверх такої ж сорочки, в білому кашкеті з козирком, трохи випнувши живіт, спокійно чекав м'яча, точно розраховував його падіння, приймав і відбивав його, не кваплячись і не бігаючи, з елегантною легкістю, із пильною увагою й спритністю фахівця, які він вкладав у будь-яку вправу.

Аннета перша побачила матір.

— Добридень, мамо, почекай хвилинку, ми зараз кінчимо гру!

Ця хвилинна неувважність погубила її. М'яч пролетів повз неї швидко й низько, майже котячись, торкнувся землі й вийшов із гри.

Поки Бертен кричав: "Виграно!", а здивована дівчина винуватила його, що він скористався з її неуваги, Джуліо, привчений шукати м'ячі, що закотилися, мов куріпок у чагарях, кинувся за ним, обережно схопив зубами й приніс, махаючи хвостом.

Бертен привітався з графинею, але, поспішаючи знову взятися до гри, розпалившись боротьбою й задоволений почуттям своєї проворності, він тільки мигцем глянув на її обличчя, над яким вона так ревно трудилась заради нього весь ранок, і спитав:

— Ви дозволите, люба графине? Я боюсь застудитися й схопити невралгію.

— О, звичайно, — сказала вона.

Щоб не заважати гравцям, вона сіла на копичку скошеного цього ранку сіна і дивилась на них з несподіваним щемом у серці.

Дочка її, роздратована тим, що програвала, збуджувалася, розпалювалася, кричала з досади чи радощів, кидалася з кінця в кінець свого поля, і пасма її волосся раз у раз спадали, розсипались по плечах і маяли на вітрі. Вона підхоплювала їх і за кілька секунд, затиснувши між колінами ракетку, нетерпляче й недбало приколювала шпильками.

А Бертен здалеку гукав до графині:

— Вона гарна і свіжа, як день! Чи не правда?

Так, вона була молода, могла бігати, розпалюватись, пашіти, бути розпатляною, все зневажати й до всього братися, бо все додавало їй краси.

Потім, коли вони з азартом знову взялися до гри, графиня, дедалі більше смутніючи, думала, що Олів'є воліє грати в м'яча, — вподобавши цю дитячу біганину й цю забаву малих кошенят, що плигають за паперовою кулькою, — а не сидіти біля неї цього теплого ранку й почувати близькість коханої.

Коли здалеку пролунав перший дзвоник до сніданку, їй здалося, що її звільнили, що з її серця зняли тягар. Та, коли вона, опираючись на Бертенову руку, йшла в замок, він сказав:

— Я допіру бавився, мов той хлопчик. Страшенно гарно бути чи уявляти себе молодим. Авжеж, авжеж, це найкраще! А як уже не хочеться бігати, тоді кінець.

Вставши з-за столу, графиня, що вчора вперше не побувала на кладовищі, запропонувала піти туди разом, і вони втрьох подалися до села.

Треба було йти лісом, де протікав струмок, названий Жабеням, мабуть, через дрібних жабок, що в ньому водились, а потім, простуючи

краєм долини, доправитись до церкви, яка стояла серед купи хаток, де тулились бакалійники, пекарі, різники, винарі та кілька скромних торговців, що постачали селян крамом.

Ішли тихо й зосереджено, пригнічені думкою про небіжчицю. На могилі жінки поставали навколішки й довго молилися. Графиня, схилившись, стояла нерухомо, притиснувши хустку до очей — боялась заплакати й змочити щоки слізьми. Вона молилась, — не так, як досі, коли вона в розпачі зверталась до надгробного мармуру, немов викликала матір з домовини і, вся охоплена жахливим хвилюванням, яке шматувало серце, здавалось, починала вірити, що мертва почула й слухає її,— а тільки палко шепотіла священні слова *Pater noster* та *Ave Maria*. Сьогодні їй бракувало сили й душевного напруження, потрібних для такої жорстокої, мовчазної розмови з тим, що може ще залишитись від зниклої істоти, біля ями, де лежать рештки її тіла. Інші сильні почуття захопили її жіноче серце, хвилювали його, гнітили й відвертали від домовини, і її палка молитва летіла до неба, повна невиразних прохань. Вона благала Бога, неблаганного Бога, що кинув на землю всі нещасні створіння, аби він зглянувся над нею, як зглянувся над тією, що її покликав до себе.

Вона не могла висловити те, що просила, — такі приховані й непевні були ще її побоювання, — але почувала, що потребує божественної допомоги, надприродного захисту від майбутніх небезпек і неминучого лиха.

Аннета теж шепотіла належні слова, заплющивши очі, потім замріялась, не бажаючи підводитись раніш за матір.

Олів'є Бертен дивився на них, думаючи, що перед ним розкішна картина, і жалкуючи трохи, що йому не дозволено зробити ескіз.

Вертаючись, вони розмовляли про людське існування, перебираючи ті гіркі й поетичні думки зворушливої й занепадницької філософії, що часто

стає темою розмови між чоловіками та жінками, коли їх трохи поранило життя, і серця яких єднаються в спільності страждання.

Аннета, ще не дозріла для таких думок, раз у раз покидала матір і Бертена й рвала польові квіти край дороги.

Проте Олів'є, якому дуже хотілось, щоб вона була біля нього, нервував, бачачи, що вона дуже часто відходить убік, і не спускав з неї очей. Його дратувало, що вона цікавиться квітами більше, ніж тими словами, які він промовляв. Йому було невимовно прикро, що не може зачарувати й підкорити її, як матір, і хотілося схопити її за руку, затримати й заборонити тікати. Він почував: вона надто жвава, надто юна, надто байдужа й надто вільна, вільна як пташка, як молодий собака, що не слухається й не йде на поклик, бо в крові у нього незалежність, чудовий інстинкт волі, ще не переможений ні голосом, ні батоном.

Аби привабити дівчину, він повів мову про щось веселіше й часом звертався до неї з питанням, щоб збудити в ній бажання слухати і жіночу цікавість, але цього дня в Аннетиній голові, як у повітряному просторі, над хвилястим колоссям, певно ж, гуляв примхливий вітер, носячи й розвіюючи її увагу в просторі,— вона ледве відповідала якимсь банальним словом, що його від неї чекали, кидаючи його мимохіть і знову звертаючи неуважний погляд на квіти. Бертен нарешті став дратуватися, його гризла хлопчача нетерплячість, і коли Аннета, підбігши, попросила матір підержати букет, аби нарвати другий, він схопив її за лікоть і стиснув її руку, щоб вона вже не втекла. Вона відбивалася, сміючись, і виривалась щосили; тоді, втративши надію повернути її увагу, він удався до засобу, підказаного чоловічим інстинктом, засобу, до якого звертаються слабкі люди: він почав діяти підкупом, спокушаючи кокетство дівчини.

— Скажи мені,— мовив він, — яка квітка тобі найбільш подобається; я замовлю тобі таку брошку.

Аннета здивувалася:

— Брошку? Як це?

— Із самоцвітів того самого кольору: якщо це мак, то з рубінів, якщо волошка, то з сапфірів, а листячко із смарагдів.

Аннетине обличчя засіяло тією вдячною радістю, якою поживаються обличчя жінок, коли їм нагадують про дарунки.

— Волошка, — сказала вона, — це так мило!

— Хай буде волошка. Замовимо її зразу, як вернемось до Парижа.

Дівчина вже не тікала, прив'язана до нього думкою про цю коштовність, яку силкувалась собі уявити.

— А чи багато часу потрібно, щоб зробити таку брошку? — спитала вона.

Бертен засміявся, почувавши, що вона впіймалась.

— Не знаю, це залежить від роботи. Ми попросимо ювеліра.

Раптом вона згадала про недавню скорботну подію:

— Мені не можна буде носити її, бо я в глибокій жалобі!

Він узяв дівчину під руку і притиснув її до себе.

— Ну, то сховаєш брошку до кінця жалоби, це не завадить тобі милуватися нею.

Як і вчора ввечері, він ішов між матір'ю й дочкою, почувавши їхні плечі, і, щоб бачити, як вони піднімають на нього однаково сині очі, покраплені чорними цяточками, він говорив із кожною по черзі, повертаючи голову то до одної, то до другої. В сонячному сяйві він менше плував тепер графиню з Аннетою, але щораз більше плував дочку з відроджуваним спогадом про колишню матір. Йому хотілось обох їх цілувати — одну, щоб знову відчувати на її щоці та шиї трохи тієї рожевої й білявої свіжості, якою він колись тішився і бачив тепер її чудове повернення, а другу, — тому, що все ще кохав її і чув від неї могутній поклик давньої звички. Він бачив і розумів, що його давно вже пригасле бажання й чуття оживало від появи воскрес-лої юності його коханки.

Аннета знову подалася по квіти. Олів'є вже не кликав її, ніби дотик її руки і її радість від обіцяного дарунку заспокоїли його. Але він стежив за всіма її рухами з тією втіхою, яку почуваш, дивлячись на істоти чи речі, що чарують нам очі й п'янять нас. Коли дівчина верталася з букетом, він дихав глибше, несвідомо шукаючи щось від неї, трохи її подиху чи тепла тіла в схвильованому від її бігу повітрі. Він дивився на неї із захватом, як дивляться на світанок, як слухають музику; його поймало солодке тремтіння, коли вона нахилилась, випростувалася, піднімала обидві руки, щоб поправити зачіску. І вона чимраз більше пробуджувала в ньому спогади про колишнє... І сміх, і пустощі, й рухи викликали у нього на устах смак давніх поцілунків; далеке минуле, точне відчуття якого давно вже він утратив, вона перетворювала в щось подібне на теперішнє, про яке він тільки міг мріяти; вона плутала в його серці час, — дні й роки, — і, запалюючи погаслі почуття, непомітно для нього мішала вчорашній день із завтрашнім, спогад із надією.

Олів'є питав у своєї пам'яті, чи мала графиня в пору найповнішого свого розквіту цю грайливу чарівність кізки, сміливу, вибагливу, непоборну чарівність, подібну до грації тварини, що бігає і скаче. Ні. Вона була пишніша й не така дика. Міська дівчина, а потім міська жінка, вона ніколи не дихала повітрям полів, не жила серед природи, вона розцвіла красою в затінку мурів, а не під сонцем неба.

Коли вони повернулись до замку, графиня сіла за низенький столик у віконній ніші писати листа, Аннета подалася в свою кімнату, а художник знову вийшов із дому й поволі ходив з цигаркою в роті, заклавши за спину руки, по в'юнких стежках парку. Але не заходив далеко, щоб не загубити білий фасад чи шпильастий будинок. Тільки-но зникав він за деревами та чагарником, на душі у Бертена ставало похмуро, немов хмара заступила сонце, а коли замок знову показувався у просвіті листя, він зупинявся на мить, розглядаючи дві лінії високих вікон. Потім знову йшов.

Він почував себе схвильованим, але вдоволеним. Чим? Усім.

Повітря здавалось йому чистим, життя прекрасним. Він знову почував у тілі хлоп'ячу легкість, бажання бігати й ловити руками жовтих метеликів, що роїлися над лугом, немов вони були підвішені на гумових нитках. Він наспівував оперні арії. Кілька разів підряд він повторював знамениті слова Гуно: "О, дай мені тобою милуватись", — відкривши в них не знану досі напрочуд ніжну виразність.

Зненацька він спитав сам себе, як могло статися, що він так швидко змінився. Вчора, в Парижі, він був усім невдоволений, розчарований, роздратований, а сьогодні — спокійний, усім задоволений, немов якийсь добродійний бог змінив йому душу. "Цьому доброму богові,— думав він, — годилося б заодно замінити мені тіло й зробити мене молодшим". Зненацька він побачив Джулію, що полював у чагарях, гукнув його, і коли собака, прибігши, сунув йому під долоню вузьку голову з довгими патлатими вухами, Бертен сів на траву, щоб приголубити його, називав ласкаво, поклав собі на коліна, став гладити й розчулювся так, аж поцілував пса, як роблять жінки, що в них мліє серце при кожній нагоді.

Після обіду вони не пішли гуляти, а просиділи вечір у вітальні, по-родинному.

Раптом графиня сказала:

— Одначе нам треба скоро звідси виїхати.

— О, не кажіть цього! — скрикнув Олів'є.— Ви не хотіли покидати Ронсьєр, поки мене тут не було. А як я приїхав, то тільки й думаєте, щоб утекти!

— Однак, любий друже, ми не можемо тут без кінця сидіти втрюх!

— Йдеться не про безконечність, а про кілька днів. А я ж, бувало, жив тут у вас цілими тижнями.

— Так, але за інших обставин, коли дім був для всіх відкритий.

Тоді Аннета почала просити:

— О мамо, ще тільки два-три дні! Він так добре вчить мене грати в теніс. Мені прикро, коли програю, зате потім я сама вдоволена з свого успіху.

Ще вранці графиня гадала, що таємниче перебування її друга триватиме до неділі, а тепер хотіла їхати, сама не знаючи чому. Сьогоднішній день, від якого вона чекала стільки радощів, залишив у її душі невиразний глибокий сум, нез'ясовне побоювання, невідступне і незрозуміле, як недобре передчуття.

Сидячи сама в кімнаті, вона все думала, звідки взявся цей новий напад нудьги. Чи не зазнала вона одного з тих непомітних почуттів, дотик яких такий миттєвий, що розум його не пам'ятає, але від яких так довго тремтять найчутливіші струни серця? Можливо. Проте, який? Вона пригадала декілька неприємних хвилин, в яких не хотіла признатись сама собі серед безлічі пережитих нею відтінків почуття, бо кожна хвилина приносила їй що-небудь своє. Насправді ж вони були надто незначні, щоб спричинити цей пригнічений настрій. "Я вимоглива без міри, — думала вона, — я не маю права так себе мучити".

Вона відчинила вікно, щоб подихати нічним повітрям, і, поклавши лікті на підвіконник, дивилась на місяць.

Легенький шум примусив її нахилити голову, і вона побачила: біля замку походжав Олів'є. "Чому ж він сказав, що йде до себе? — промайнуло в голові у графині.— Чому не попередив мене, що гулятиме, не покликав піти разом з ним? Адже він добре знає, що я була б щаслива. Що ж його спонукало?" Думки про те, що він не захотів прогулятись із нею, що воліє гуляти один у цю чудову ніч, курячи цигарку, — вона бачила червоний вогник, — один, тим часом як він міг би дати їй радість бути біля нього, мука про те, що в нього немає постійної потреби в ній, що він не завжди бажає її, заронила в її душу нову зернинку розпачу.

Вона вже збиралась зачинити вікно, щоб не бачити Олів'є, щоб не піддатися спокусі покликати його, як раптом він підвів очі й побачив її.

— Що це ви мрієте, милуєтесь зірками, графине? — обізвався він.

— Так, а ви теж, як я бачу? — відповіла вона.

— О, я просто курю.

Вона не витримала й спитала:

— Чого ж ви не попередили мене, що вийдете?

— Я тільки хотів викурити цигарку. До речі, я вже вертаюсь до себе.

— То на добраніч, друже.

— На добраніч, графине.

Графиня підійшла до низенького стільця, сіла й заплакала; покоївка, з'явившись на її поклик, побачила її почервонілі очі й сказала співчутливо:

— Ох пані, у вас завтра знову буде поганий вигляд.

Спала графиня кепсько, її морозило, мучили кошмари.

Прокинувшись, вона сама відчинила віконниці й вікна, щоб глянути в дзеркало. Обличчя в неї було пом'яте, повіки набрякли, шкіра пожовкла; і такий нелюдський біль схопив її, що їй схотілося прикинутись хворою, лягти в ліжку й не виходити до вечора.

Потім її пойняло раптове бажання виїхати, непереможне бажання виїхати першим поїздом, покинути цей ясний край, де під осяйним сонцем серед полів занадто помітні незгладимі сліди, залишені горем та життям. В Парижі живуть у затінку помешкань, куди крізь важкі завіси навіть удень проникає тільки блякле проміння. Там вона знову стане собою, вродливою, з блідим обличчям, що якраз Л потрібне при цьому тьмяному освітленні. Нараз перед її очима промайнуло обличчя Аннети, що грала в теніс, таке свіже, рум'яне, з трохи розкуйовдженим волоссям, — і вона зрозуміла, яка несвідома турбота крає її серце. Вона не заздрила доччиній красі. Ні, певна річ, але відчула й призналась собі вперше, що ніколи не варто показуватись поруч із нею при ясному світлі дня.

Вона подзвонила ї, навіть не випивши чаю, наказала готуватися до від'їзду, написала кілька телеграм, навіть замовила собі телеграфом вечерю, поквитала сільські борги, дала останні розпорядження, влаштувала все за якусь годину, охоплена гарячковою нетерплячістю, що дедалі більшала.

Коли вона вийшла, Аннета й Олів'є, які вже знали про це рішення, почали здивовано розпитувати її. Потім, бачачи, що графиня не дає про цей раптовий від'їзд жодного пояснення, вони стали бурчати й

ремствувати. В поїзді вони теж виявляли незадоволення — аж до того часу, поки попрощалися на вокзалі в Парижі.

Подаючи Бертенові руку, графиня спитала:

— Чи не прийдете завтра обідати?

Він трохи сердито відповів:

— Певно, що прийду. А все-таки не гаразд ви вчинили. Нам так гарно було там утрюх.

III

Лишившись на самоті з дочкою в кареті, що везла їх додому, графиня зненацька відчула в собі спокій і тишу, немов би пережила щойно страшну кризу. Вона легше дихала, усміхалася будинкам, радісно пізнавала все місто, звиклі риси якого справжні парижани, сказати б, носять в очах та в серці. Побачивши одну крамницю, вона вже знала, які стоятимуть далі вздовж бульвару, і уявляла обличчя крамаря, яке так часто бачила за вітриною. їй здавалось, що вона врятована. Від чого? Заспокоєна. Чим? Певна. В чому саме?

Коли карета спинилась під склепінням брами, вона легко сплигнула й швидко увійшла в півтемряву вестибюлю, далі в півтемряву вітальні, тоді в півтемряву своєї кімнати. Там вона спинилась на мить, задоволена, що тут вона у безпеці,— в цьому туманному, невиразному паризькому світлі, яке ледве сяє, при якому доводиться більше здогадуватись, ніж бачити, де можна показувати, що подобається, і ховати, що хочеш. І несвідомий спогад про блискуче світло серед полів бринів у ній, як відгук пережитого страждання.

Коли вона вийшла обідати, чоловік, допіру вернувшись, ніжно поцілував її й мовив усміхаючись:

— Я так і знав, що друг Бертен привезе вас додому. Недарма я його послав.

Аннета серйозно відповіла тим особливим голосом, яким говорила, коли жартувала, не сміючись при цьому:

— О, він багато клопоту мав! Мама ніяк не хотіла їхати.

Графиня, трохи зніяковівши, нічого не сказала.

Цього вечора вони нікого не приймали. Взавтра пані де

Гійруа цілий день їздила по крамницях, купуючи й замовляючи все, що було їй потрібно. Вона змолodu, майже

з дитинства, любила подовгу стояти перед дзеркалами у великих майстернях, приміряючи вбрання. Вже входячи в крамницю, вона раділа від думки про всі подробиці цієї клопіткої репетиції за кулісами паризького життя. їй приємно було чути шелест суконь майстринь, що збігались до неї, їхні усмішки, поради й розпитування, а господиня, швачка чи корсетниця була для неї особою значною, графиня її шанувала як художницю, висловлювала їй свою думку, щоб та дала пораду. Ще приємніше було почувати на собі проворні руки молодих дівчат, що роздягали й одягали її, обережно повертаючи перед її граціозним образом у дзеркалі. Тремтіння від дотику їхніх пальців до шкіри, шиї чи волосся були наймилішими й найсолодшими ласощами в її житті елегантної жінки.

Проте сьогодні вона не без тривоги збиралася пройти без вуалі й капелюха перед всіма тими одвертими дзеркалами. Та вже перший візит до швачки заспокоїв її. Три капелюшки, що вона вибрала, личили їй надзвичайно, жодного сумніву щодо цього в неї не було, і коли майстриня переконано сказала: "О пані графине, білявим не варт ніколи

знімати жалобу", — вона вийшла цілком утішена й сміливо рушила до інших постачальників.

Вдома її чекала записка герцогині, в якій та повідомляла, що приходила й обіцяла ще зайти ввечері; потім вона написала кілька листів, потім якийсь час мріяла, дивуючись, що від простої зміни місця те тяжке лихо, що її мучило, відступило далеко-далеко в минуле. Їй навіть не вірилось, що тільки вчора вона вернулася з Ронсьєра — так змінився стан її душі після повернення до Парижа, немов це переміщення загоїло її раяй.

Бертен, прийшовши на обід і побачивши її, вигукнув:

— Ви чарівна сьогодні!

Почуття щастя прокотилось по графині теплою хвилею.

Встаючи з-за столу після обіду, граф, що пристрасно любив більярд, запропонував Бертенові зіграти партію, а за ними й жінки пішли до більярдної, куди було подано каву.

Чоловіки ще грали, коли доповіли про приїзд герцогині. Всі вернулися до вітальні. В цей же час з'явилось і подружжя Корбелів, які привітались зі сльозами в голосі. Кілька хвилин розмова велась в такому жалібному тоні, немов усі от-от заплачуть, але мало-помалу, після зворушень та сумних розпитів, повіяло іншими думками, ніби тінь горя, що допіру лежала на всіх, зненацька розвіялась.

Бертен підвівся, взяв Аннету за руку, підвів її до портрета матері, осяяного променем рефлектора, й спитав:

— Чи це не чудово?

Герцогиня не могла отямитись від подиву і повторювала:

— Боже, чи це можливо? Боже, чи можливо ж? Це воскресла мати. І як я не побачила цього зразу? О люба Ані, пізнаю вас, я так і бачу вас знову, я ж так добре знала вас тоді, коли ви носили першу жалобу, ні, другу, бо раніше ваш батько помер. О, а тепер Аннета у цій чорній сукні! Та це ж мати, що вдруге прийшла на землю. Що за чудо! Без портрета ніхто цього й не помітив би. Ваша дочка дуже вас нагадує, але ще більше схожа на цей портрет.

З'явився Мюзадьє, довідавшись про приїзд пані де Гійруа і бажаючи одним із першим висловити їй якнайглибше співчуття з приводу її горя.

Побачивши біля рами в тому самому блискучому освітленні дівчину, яка здавалась живою сестрою тієї, що була намальована на картині, він обірвав свої поздоровлення й вигукнув:

— Ах, дивіться, ось одна з найбільш разючих речей, які я будь-коли бачив!

Корбелі, погляди яких збігалися з визнаними вже думками, і собі дуже здивувались, але трохи стриманіше.

Серце графині стискалося. Стискалось щораз болючіше, немов здивовані вигуки присутніх здавлювали його. Вона мовчки дивилася на дочку поруч свого образу, і її охоплювало роздратування. Їй хотілось крикнути: "Та замовк-ніть-бо. Я й так добре знаю, що вона схожа на мене!"

До кінця вечора вона була смутна, знову втрачала впевненість, що вернулась до неї напередодні.

Бертен розмовляв із нею, коли оповістили про приїзд маркіза де Фарандаля. Побачивши, що маркіз підходить до господині дому, Олів'є підвівся, відступив за своє крісло, шепочучи: "Ну, от, бракувало тільки

цього йолопа", — потім обійшов вітальню і, діставшись дверей, подався геть.

Графиня, вислухавши привітання нового гостя, почала шукати очима Бертена, аби продовжити розмову, що її цікавила. Не побачивши його, спитала:

— Що ж, наш великий художник пішов уже?

— Здається, так, моя люба, — він вийшов по-англійському.

Графиня здивувалась, поміркувала якусь хвилину, потім завела розмову з маркізом..

Гості одначе незабаром делікатно розійшлися, бо це був перший її прийом після нещастя.

Коли графиня лягла спати, в голові її знову зароїлись тривожні думки, якими вона катувалася в Ронсьєрі. Тепер причина їх стала яснішою: вона почувала себе старою.

Цього вечора вона вперше зрозуміла, що в її салоні, де досі захоплювались тільки нею, хвалили тільки її, любили тільки її, тепер її місце забирає інша: її дочка. Вона арозуміла це відразу, спостерігши, що захват переходить на Аннету. В царстві вродливої жінки, в її домі, де вона не терпить жодної тіні, звідки обережно й уперто усуває всьді небезпечні для себе порівняння, куди впускає інших жінок тільки для того, щоб зробити їх своїми власними, тепер ставала володаркою дочка. Яке чудне воно було, оте стиснення серця, коли всі очі утупились в Аннету, що стояла поруч картини, а Бертен тримав її за руку! Графиня тоді раптом відчула себе зниклою, позбавленою влади й трону. Всі дивились на Аннету, жоден погляд не звернувся на неї. Вона так звикла чути компліменти та лестощі щоразу, як захоплювались її портретом, так упевнено чекала похвал, які все ж пестили її слух, хоч вона й не зважала

на них, що те забуття й несподівана поразка, той захват, цілком перенесений на дочку, схвилював, зчудував і вразив її дужче, ніж будь-яке інше суперництво за будь-яких інших обставин.

Однак, належачи до тих натур, що в усякій кризі після першого пригнічення знову починають діяти, борються і знаходять підстави для заспокоєння, вона подумала, що, коли її люба дівчинка вийде заміж і вони перестануть жити під одним дахом, то їй не треба буде терпіти постійного порівняння, яке вже гнітило її під поглядом друга.

Проте удар був надто сильний. Графиню била пропасниця, і вона спала кепсько.

Вранці вона прокинулась притомлена й розбита. І тоді в неї збудилась непереможна потреба розради, порятунку, допомоги від когось, хто міг би вибавити її від усіх цих страждань, від цього морального і фізичного болю.

Вона справді так зле, так кволо себе почувала, що їй спало на думку порадитись із своїм лікарем. Може, їй загрожує навіть серйозна недуга, бо ж неприродно за кілька годин зазнати таких змін настрою. Вона викликала його телеграмою і почала чекати.

Лікар прийшов об одинадцятій годині. Це був один із тих поважних світських лікарів, відзнаки й титули яких є гарантією їх здібностей, життєва спритність яких дорівнює знанню, і які, — головне, — знаходять для жінок ті потрібні слова, котрі діють краще за всякі ліки.

Він увійшов, привітався, глянув на пацієнтку й мовив, усміхаючись:

— Ну, нічого страшного. З такими очима, як у вас, людина хворіє несерйозно.

Графиня, вдячна за такий вступ, відразу розповіла про свою кваліть, нервування, меланхолію, потім побіжно про свій поганий вигляд, що її турбує. Не перебиваючи її, спитавши тільки про апетит, так, ніби добре знав причину цієї жіночої недуги, лікар вислухав її, оглянув, торкнувся пальцями до шкіри на плечах, помацав руки, збагнувши, мабуть, таємну думку, і чуттям бувалою практика, що зазирає крізь усі завіси, зрозумів — вона радиться з ним не так про здоров'я, як про красу; потім сказав:

— Так, маємо недокрів'я і розлад нервів. Та й не дивно, бо ви пережили велике нещастя. Я напишу вам рецептик, що все налагодить. Але передусім треба їсти поживну їжу, вживати м'ясний сік, пити не воду, а пиво. Я вкажу вам на чудову марку. Не сидіть довго вечорами, ходіть скільки можете. Спіть багато, намагайтесь трохи поповнішати. Оце й усе, що можу порадити вам, графине й прекрасна пацієнтко.

Вона слухала лікаря з палкою цікавістю, силкуючись зрозуміти його натяки.

Останні слова вона підхопила:

— Так, я схудла. Раніш я була дуже повною, і певно ослабла, перейшовши на дієту.

— Безперечно. Не страшно бути худим, коли весь час таким буваєш, але коли людина худне навмисне, це завжди чомусь шкодить. На щастя, це можна швидко виправити. Прощайте, пані.

Вона почувала вже себе краще, бадьоріше, і послала принести на сніданок пива зазначеної марки з головної заводської крамниці, щоб воно було свіжішим.

Коли вона вставала з-за столу, ввійшов Бертен.

— Знову я, — сказав він, — завжди я. Хочу вас спитати, ви щось робите зараз?

— Ні, нічого. То що?

— А Аннета?

— Теж ні.

— То ви, може, зайдете до мене о четвертій?

— Звичайно, але з якої нагоди?

— Я роблю нарис моєї "Мрійниці", про яку вже казав, коли питав, чи не може ваша дочка трохи попозувати. Велику послугу вона зробила б мені, коли б хоч на годинку сьогодні прийшла. Згода?

Графиня вагалась — їй чомусь було неприємно це чути, — проте відповіла:

— Звичайно, друже мій, ми будемо у вас о четвертій.

І він пішов приготувати полотно та обміркувати сюжет, щоб не стомлювати занадто модель.

Графиня теж вийшла з дому, пішки — хотіла дещо ще купити. Вона спустилася великими головними вулицями, тоді поволі побралася вгору бульваром Мальзерб, бо ледве трималась на ногах. Коли проминала церкву святого Ав-густина, їй захотілось зайти всередину. Вона відчинила оббиті сукном двері, радісно вдихнула свіже повітря широкого храму і сіла на стілець.

Графиня була релігійна, як і багато парижанок. Вона вірила в Бога без жодного сумніву, бо не могла припустити існування всесвіту без творця. Але, поєднуючи, як і більшість людей, атрибути божества з природою матерії, ним створеної й доступної її очам, вона уособлювала свого бога відповідно до того, що знала про його творіння, не маючи певної уяви про те, чим міг бути в дійсності цей таємничий творець.

Вірила вона в нього непохитно, визнавала теж теоретично і дуже невиразно боялася, бо, правду кажучи, нічого не знала про його наміри та волю, а до священників, яких вважала лише синами селян, що уникають військової служби, ставилася з дуже обмеженою довірою. Батько її, паризький буржуа, не прищепив їй жодних релігійних принципів, і до заміжжя вона недбало виконувала обряди.

Потім, коли нове становище точніше визначило її зовнішні обов'язки до церкви, вона почала ретельно відбувати цю легку повинність.

Вона була благодійницею числелних і дуже показних ясел, ніколи не пропускала в неділю обідні й роздавала милостиню, для себе — безпосередньо з власних рук, а для світу — через абата, вікарія своєї парафії.

Часто вона молилася з обов'язку, як той солдат, що стоїть на варті коло генеральського помешкання. А іноді молилася тому, що на серці їй було тяжко, особливо коли боялась втратити Олів'є. Тоді, не звіряючи небу причини свого блання, звертаючись до Бога з таким наївним лицемірством, як і до чоловіка, вона просила в нього допомоги. Після смерті батька і недавно після смерті матері її охоплювали напади побожності, потреба пристрасних молінь та порив до того, хто пильнує нас і заспокоює.

І сьогодні в церкві, куди випадково зайшла, вона зненацька відчула глибоку потребу молитись, молитись не за когось чи за щось, а за себе, за себе саму, як молилась уже на домовині матері. їй потрібна була

звідкись допомога, і вона зверталася до Бога, як цього ж р\$/нку
зверталась до лікаря.

Вона довго стояла навколішках у церкві серед тиші, порушеної шелестом кроків. Потім раптом, наче в серці її продзвонило, прокинулась від спогадів, глянула на свій годинник, здригнулася, побачивши, що незабаром четверта, й майже бігцем подалася додому — адже Олів'є, певно, вже чекав її з дочкою.

Вони застали художника в майстерні, біля мольберта, де він обмірковував позу своєї "Мрійниці". Він хотів точно відтворити те, що бачив у парку Монсо, гуляючи з Анне-тою: замріяну дівчину з розгорнутою на колінах книжкою. Вагався, якою зробити її — негарною чи вродливою. Негарна була б характерніша, швидше збуджувала б думку й почуття, мала б набагато більше філософії. Вродлива дуже захоплювала б, чарувала, замилювала.

Бажання змалювати свою маленьку приятельку поклало край його нерішучості. Мрійниця має бути вродливою, щоб здійснити колись свою поетичну мрію, — а негарна буде приречена мріяти безнастанно й безнадійно.

Коли жінки ввійшли, Олів'є мовив, потираючи руки:

— Ну, панно Нане, зараз попрацюємо!

Графиня здавалася заклопотаною. Вона сіла в крісло і дивилася на художника, що встановлював у бажаному освітленні садовий стілець з плетеного заліза. Далі він відчинив книжкову шафу, щоб вибрати книжку, і спитав, вагаючись:

— Що ваша дочка читає?

— Боже мій, що хочете. Дайте їй том Віктора Гюго.

— "Легенду віків"?

— Чудово.

Тоді він сказав:

— Сідай, люба, і візьми цю збірку віршів. Відшукай сторінку... триста тридцять шосту сторінку, там ти побачиш вірш під назвою "Бідні люди". Впивайся ним, як найкращим вином, поволі, слово по слову, хай він п'янить тебе і зворушує. Прислухайся, що говорить твоє серце. Потім закрий книжку, підведи очі і мрій... А я налагоджу своє знаряддя.

Він одійшов у куток і почав готувати палітру, але, видушуючи з олов'яних трубочок тонкі й покручені змійки фарб, вряди-годи обертався, поглядаючи на дівчину, що поринула в читання.

Серце його стискалося, пальці тремтіли, він не тямив, що робить, і плунав тони, мішаючи купки фарб — таке непоборне хвилювання несподівано охопило його перед цим видінням, перед цим воскресінням, на тому самому місці, що й дванадцять років тому.

Дівчина кінчила читати і дивилась просто перед собою. Підійшовши до неї, Бертен побачив в її очах дві ясні сльозинки, що, падаючи, покотились по щоках. Тоді він затремтів тим поривом хвилювання, що змушує чоловіка забути про все, і прошепотів, обертаючись до графині:

— Боже, яка вона прекрасна!

Але, глянувши на пані де Гійруа, він замовк і укляк на місці — таке бліде і перекошене було в неї обличчя. Широко розкритими, повними якогось жаху очима вона дивилась на них — на дочку і на нього.

— Вам недобре? — стурбовано спитав Бертен.

— Я хочу з вами поговорити.

4 Підвівшись, графиня хутко сказала Аннеті:

— Почекай хвилинку, дитино, я маю дещо сказати панові Бертену.

Вона швидко вийшла в маленьку вітальню поруч, де його часта чекали відвідувачі. Він пішов слідом, нічого не розуміючи, розгублений до краю.

Коли вони лишились на самоті, графиня схопила його за обидві руки й прошепотіла:

— Олів'є, Олів'є, прошу вас, не змушуйте її більше позувати!

— Та чому ж? — пробурмотів він спантеличено.

— Чому? Чому? — перепитала вона, задихаючись. — Він іще питає! То ви самі не почуваете, чому? О, я мусила б раніше догадатись, але побачила це тільки допіру... Зараз нічого не можу вам сказати... нічого... Покличте дочку. Скажіть їй, що мені погано, гукніть візника, а самі приходьте до мене за годину. Поговоримо на самоті.

— Та що ж з вами, зрештою?

Здавалося, з нею буде зараз істерика.

— Облиште мене! Покличте дочку й гукніть візника.

Він мусив послухатись і вернувся до майстерні. Аннета,

нічого не підозрюючи, знову взялася читати. Жалісна поетична історія сповнювала її серце сумом.

— Твоїй матері нездужається, — сказав Олів'є. — Вона мало не зомліла в маленькій вітальні. Йди до неї. Я принесу ефіру.

Він вийшов, майже побіг до своєї кімнати по пляшечку, потім вернувся до вітальні.

Обидві плакали, обнявшись. Аннета, зворушившись "Бідними людьми", дала волю своєму хвилюванню, а графині стало трохи легше, коли її горе злилося з цією ніжною скорботою дочки і сльози — з її сльозами.

Він почекав якийсь час, дивлячись на них і не зважуючись заговорити, сам теж проймаючись незрозумілим смутком.

Нарешті спитав:

— Ну, вам краще?

— Так, трохи, — відповіла графиня. — Це минеться. Ви замовили карету?

— Так, зараз буде.

— Дякую, друже, це дрібниця. Занадто переболіла я в останній час.

— Карета під'їхала! — незабаром оповістив слуга.

І Бертен, повний таємної тривоги, провів під руку аж до дверцят карети свою бліду, напівпритомну ще подругу* почувуючи, як б'ється під корсажем її серце.

Лишившись сам, він спитав себе: "Та що ж із нею? Звідки цей випадок?" І почав дошукуватись, блукаючи навколо правди й не

зважаючи її викрити. Нарешті наблизився до неї. "Стривай, — подумав він, — чи не гадає вона, що я впадаю за її дочкою? Ні, це вже занадто". І, висуваючи проти такого здогаду дотепні й законні доводи, він образився, що вона могла бодай на мить побачити в цьому чистому, майже батьківському почутті якесь залицяння. Він дедалі більше обурювався, не припускаючи, що графиня може подумати про нього таку гидоту, таку нечувану підлість, і обіцяв сам собі на побаченні не соромитись у виявленні свого обурення.

Незабаром він пішов до неї, бажаючи порозумітися. По дорозі добирав, дедалі більше дратуючись, докази та фрази, що мусили виправдати його й відплатити за таку підозру.

Він застав графиню в шезлонгу із змарнілим від муки обличчям.

— Ну, — мовив він сухо, — поясніть же, друже, ту чудну сцену, що недавно відбулася.

Вона відповіла страдницьким тоном:

— То ви й досі не зрозуміли?

— Ні, щиро кажу.

— Ось що, Олів'є, пошукайте добре в своєму серці.

— У моєму серці?

— Так, у глибині свого серця.

— Нічого не розумію. Кажіть ясніше.

— Пошукайте добре в глибині свого серця, чи немає там чогось небезпечного для вас і для мене.

— Повторюю — я не розумію. Здогадуюсь: у вашій уяві є щось таке, — але на сумлінні в мене нічого немає.

— Я не про сумління кажу, а про серце.

— Я не вмію розгадувати загадок. Прошу вас висловлюватись відвертіше, ясніше.

Графиня взяла художника за руки, стиснула їх, потім мовила таким тоном, ніби кожне слово завдавало їй болю:

— Бережіться, друже, ви закохуетесь у мою дочку.

Він умить висмикнув свої руки, почав жваво заперечувати, обороняючись проти ганебної підозри, жестикулюючи й розпалюючись дедалі більше, — захищався і, в свою чергу, звинувачував її за таку підозру.

Вона дозволила йому говорити довго, вперто не вірила йому, впевнена у правдивості своїх слів, потім мовила:

— Та я ж і не підозрюю. Ви не знаєте, що діється у вашій душі, як і я сама не знала цього ранку. По-вашому виходить, ніби я звинувачую вас у бажанні спокусити Аннету. О ні, ні! Я знаю, який ви чесний, який ви гідний всілякої пошани й довіри. Я тільки прошу, благаю вас заглянути в глибину свого серця чи не маєте ви до моєї дочки почуття, що зародилось у вас мимоволі, почуття, трохи відмінного від простої приязні.

Бертен, дедалі більше хвилюючись, знову почав обстоювати свою чесність так само, як і сам собі доводив це, йдучи до графині.

Графиня почекала, поки він виговориться, потім, не гніваючись і не похитнувшись у своєму переконанні, тільки страшенно збліднувши, прошепотіла:

— Олів'є, те, що ви кажете мені, я все знаю, і думаю так само, як і ви. Але я певна, що не помиляюся. Послухайте, поміркуйте й зрозумійте. Дочка надто на мене схожа, вона надто нагадує все те, чим я була колись, коли ви покохали мене, ось чому ви обов'язково покохаєте її.

— І ви зважуєтесь, — вигукнув він, — кидати мені таке в обличчя тільки на підставі цього припущення, на підставі сміховинного міркування — він мене кохає, дочка на мене схожа, отже, він її теж кохає!..

Але, побачивши, що обличчя графині щораз більше змінюється, повів лагідніше:

— Люба Ані, та саме тому, що я знаходжу вас у дівчинці, вона й подобається мені дуже! Вас, вас одну кохаю я, дивлячись на неї.

— Так, саме від цього я так страждаю, саме цього я й боюся! Ви ще не тямите того, що відчуваєте. А через якийсь час і вам стане ясно.

— Запевняю вас, Ані, це безглуздя.

— Хочете доказів?

— Так.

— Ви три роки не були вже в Ронсьєрі, дарма, що я вас запрошувала. Але ви з'явилися незагадно, коли вам запропонували приїхати по нас.

— Он воно що! Ви звинувачуєте мене в тому, що я не покинув вас там одну, знаючи, що ви хворі після смерті матері?

— Хай так. Але ось що: вам так хочеться побачити Аннету, що ви навіть сьогодні не могли перечекати і попросили привезти її до себе — позувати.

— А ви не припускаєте, що я хотів вас побачити?

— Тепер ви суперечите самому собі, ви хочете себе переконати, але мене не обманете. Слухайте ще. Чешу ви раптом зникли позавчора ввечері, коли прийшов маркіз де Фарандаль? Знаєте це?

Він запнувся, дуже здивований і стурбований, обеззброєний цим зауваженням. Потім відповів поволі:

— Та... я й сам не знаю... стомлений був... до того ж, правду кажучи, цей йолоп дратує мене.

— Відколи?

— Завпеди.

— Вибачте, я сама чула, як ви хвалили його. Колись він вам подобався. Будьте щирим, Олів'є!

Він на мить замислився, потім сказав, добираючи слова:

— Так, може, через кохання до вас, я люблю і всіх ваших так, що змінив свою думку про того бевзя; мені байдуже, чи буду я зустрічатися з ним інколи, але мені прикро бачити його у вас мало не щодня.

— Дім дочки не буде моїм домом. Але годі про це. Я знаю щирість вашого серця. Знаю — ви добре обміркуєте все, що я вам сказала. А обміркувавши, зрозумієте: я викрила вам велику небезпеку, а тим часом

її ще можна уникнути. І ви будете стерегтись. Поговоримо про щось інше, згода?

Він не заперечував, почуваючи себе кепсько, не знаючи гаразд, що думати, і йому справді хотілося все обміркувати. І через чверть години, поговоривши трохи про щось, він пішов.

IV

Олів'є поволі й стурбовано правився додому, немовби щойно дізнався про ганебну родинну таємницю. Він силкувався подивитися в глибину свого серця, ясніше розібратись у ньому, прочитати ті інтимні сторінки книги внутрішнього життя, які іколи немов злипаються між собою так, що тільки стороння рука може перегорнути їх та відокремити. Певна річ, він не вважав себе закоханим в Аннету. Графиня, ревнива підозра якої ніколи не дрімала, здалеку завбачила небезпеку, подала про неї знак раніше, ніж вона справді виникла. Але чи не може ця небезпека виникнути завтра, післязавтра, через місяць? Ось на яке щире питання він і силкувався щиро відповісти собі. Звичайно, дівчина збуджувала в ньому інстинкти ніжності, але їх така сила у чоловіка, що не слід змішувати безпечні й небезпечні. Так, наприклад, він дуже любить тварин, найбільше кішок, і, бачачи їхнє шовкове хутро, не може стримати непоборного чуттєвого бажання погладити їхню вигнуту й ніжну спину та поцілувати наелектризовану шерсть. Потяг, що

штовхав його до Аннети, трохи нагадував ці невиразні, й безневинні бажання, властиві всякому невпинному й неприборканому коливанню людських нервів. Його очі художника й чоловіка були зачаровані її свіжістю, тим паростком ясного, прекрасного життя, тією силою юності, що буяла в ній; і його серце, повне спогадів про кохання з графинею, відчувало в надзвичайній схожості Аннети з матір'ю нагадування про давні почуття — почуття, приспані після перших днів його любові,— і, мабуть, трохи затремтіло від пробудження. Пробудження? Так, це було воно! Ця думка осяяла Олів'є. Він немов прокинувся після довгих років сну. Якби він несвідомо кохав малу, то відчув би в собі оновлення всього єства, що

перетворює людину, коли займається в ній полум'я нового бажання. Ні, ця дитина тільки роздмухала його давній огонь. Безперечно, він і тепер кохав матір, однак, певно ж, трохи більше, ніж раніше, саме завдяки дочці, в якій відродилась вона сама. І він сформував цей висновок в такому заспокійливому софізмові: "Кохають лише раз! Серце може часто збуджуватись від зустрічі з іншою істотою, бо люди почувають тяжіння одне до одного або відштовхування одне від одного. Ці впливи викликають приязнь, захоплення, бажання володіти, міцні й скороминущі пориви, але не справжнє кохання. Щоб це кохання виникло, дві істоти повинні народитись одна для одної, почувати в усьому спільність, мати однакові смаки, спорідненість тіл, душ та вдач і бути зв'язаними в усьому нерозривним вузлом прихильності. Кохають, зрештою, не так пані чи пана У, як жінку чи чоловіка, які притягають, мов той магніт, наше тіло, наші очі, наші уста, наше серце, наші думки й усі наші чуттєві та розумові нахили. Кохають тип, тобто поєднання в одній особі всіх тих людських якостей, що можуть спокусити нас нарізно в інших".

Для Бертена таким типом була графиня де Гійруа, а тривалість їхнього любовного зв'язку, що не стомлював його, доводила це йому цілком певно. Аннета так нагадувала фізично колишню матір, що ця схожість вводила в оману очі,— то ж нічого дивного нема, що його чоловіче серце було вражене, але не захоплене. Він палко кохав одну жінку! А від неї народилась інша жінка, майже така ж сама. І він справді не міг застерегтися, аби не перенести на другу деякі рештки пристрасного кохання, що почував до першої. В цьому не було нічого поганого, нічого загрозливого. Погляд його і спогади піддалися на

оману цього гаданого відродження, але його інстинкт не помиляється, бо він ніколи не відчував до Аннети ані найменшого хвилюючого бажання.

Однак графиня сказала, що він ревнує її дочку до маркіза. Чи це правда? Він знову суворо перевірів своє сумління й зробив висновок, що справді трохи ревнує її. А що врешті дивного в цьому? Хіба не ревнуємо ми раз у раз чоловіка, що залицяється до будь-якої жінки? Хіба не

почуваємо на вулиці, в ресторані або в театрі незбагненну ворожість до добродія, що проходить чи виходить об руку з вродливою дівчиною? Кожен володар жінки — суперник. Це ситий самець, це переможець, якому заздять інші самці. До того ж, якщо він, — і це цілком природно, — почуває до Аннети симпатію, трохи надмірну через кохання до матері, то ж чи не природно почувати зародки тваринної ненависті до її майбутнього чоловіка? Проте це гидке почуття неважко приборкати.

Однак десь глибоко в душі у Бертена зачаївся біль, невдоволення самим собою і графинею. Чи не заважатиме їхнім щоденним зустрічам та підозра, яку він почуватиме з її боку? Чи не доведеться йому тепер із старанною втомливою увагою пильнувати кожне своє слово, кожен рух, кожен погляд у поводженні з дівчиною, бо все, хоч би що він зробив та сказав, здаватиметься матері підозрілим.

Він похмуро увійшов до кімнати й почав курити цигарку за цигаркою — роздратовано, з поривчастістю людини, що псує десять сірників на запал. Марно спробував він працювати. Здавалось, його рука, очі й розум одвикли від малювання, ніби забули його, ніби ніколи не знали й не займались цією роботою. Він взявся докінчити почате маленьке полотно — сліпий співець на розі вулиці,— але дивився на нього з такою непоборною байдужістю, з такою безсилістю продовжувати працю, що сів із палітрою в руці й забув про нього, не зводячи, проте, з малюнка пильного й невидючого погляду.

Потім зненацька його схопила нестерпна гарячкова досада, що час посувається так повільно, що хвилинам немає кінця. Чим зайнятися до обіду, — а обідати він піде до клубу, — якщо працювати він не може?

Думка про вулицю заздалегідь його стомлювала, нагонила огиду до тротуарів, перехожих, карет та крамниць, а думка зробити сьогодні візити, бодай візит, викликала раптову ненависть до всіх людей, що він їх знав.

То що ж йому в такому разі робити? Тинятися по майстерні, раз у раз поглядаючи на стрілку годинника, що посунеться ще на кілька секунд? О, як часто міряв він її кроками — від дверей до етажерки, заставленої дрібничками! В години запалу, піднесення, пориву натхненної й легкої творчості це ходіння туди й сюди по великій, звеселілій та зігрітій працею кімнаті було для нього чарівним відпочинком: але в години безсилля й нудьги — в ті прикрі години, коли ніщо не здавалось йому вартим зусилля та руху, — це була огидна прогулянка в'язня по камері. Як би заснути тсоч на годину, отут, на дивані? Та ні, віц не засне, він буде перевертатися з боку на бік до розпачу. Звідки ж узялася ця несподівана журба? Він подумав: "Я стаю страшенно нервовим, якщо через усяку дрібницю впадаю у такий відчай". s

Тоді він надумав Wraga. "Легенда віків" лежала на залізному стільці, куди н поклала Аннета. Бертен розгорнув книжку, прочитав дві сторінки віршів і не зрозумів їх. Так, не зрозумів, ніби вони були написані чужою мовою. Він розсердився, почав знову читати, аби переконатися, що справді не може збагнути змісту. "Ну, — сказав він собі,— я, здається, з глузду з'їхав". Аж тут раптом з натхнення йому сяйнуло, куди подіти ті дві години, що залишились до обіду. Він звелів приготувати ванну і лежав у ній розніжений та заспокоєний теплою водою доти, аж поки лакей, принісши білизну, вивів його з напівдрімоти. І він подався до клубу, де зібрались уже всі його приятелі.

Бертена зустріли розкритими обіймами та вигуками, бо вже кілька днів не бачили його.

— Яз села приїхав, — сказав він.

Усі, крім пейзажиста Мальдана, почували до сільської природи глибоку зневагу. Рокдіан та Ланда, щоправда, їздили туди полювати, але в лісах та полях вони раділи тільки тоді, коли бачили, як від їхніх пострілів падають, мов пір'їнки, фазани, перепілки та куріпки або як п'ять-шість разів перевернеться, немов клоун, підстрелений кролик, щоразу світячи білою цятшою на хвості. Якщо не враховувати тих осінніх і

зимових розваг, то село наганяло на Бертенових приятелів нудьгу. Рокдіан казав: "Волію молодих дівчаток, а не молодий горошок".

Обід минув, як завжди, галасливо й весело, точилися суперечки, в яких нічого несподіваного не було. Щоб розбуркатись, Бертен багато говорив. Він усіх розважав, проте, випивши каву й зігравши партію на більярді з банкіром Ліверді, вийшов, поблукав трохи між вулицями Мадлен

і Тебу, тричі проминув театр "Водевіль", міркуючи, чи не зайти туди, мало не найняв візника до іподрому, але передумав і подався до нового цирку, потім зненацька круто повернув назад без причин і мети, попростував до бульвару Мальзерб і уповільнив крок, наближаючись до будинку графині де Гійруа. "Певно, вона здивується, що я ввечері знову прийшов", — думав він. Однак заспокоївся, гадаючи: нічого дивного не буде в тому, що він удруге провідає її.

Графиня була сама з Аннетою в малій вітальні — обидві плели ту саму ковдру для бідних.

Побачивши його, вона тільки сказала:

— О, це ви, друже?

— Так, я турбувався, хотів вас бачити. Як ви себе почуваєте?

— Дякую, досить добре.

І, трохи помовчавши, спитала з підкресленою цікавістю:

— А ви?

Він невимушено засміявся й відповів:

— О, чудово, просто чудово. Ваші страхи не мали жодних підстав.

Вона підвела очі від плетива й кинула на нього палкий погляд благання та сумніву.

— Щира правда, — сказав він.

— Тим краще, — відгукнулася вона з трохи силуваною усмішкою.

Він сів, і вперше в цьому домі його охопила непоборна нудьга, якийсь параліч думок, ще більш повний, ніж той, який він почував удень біля полотна.

— Продовжуй, дитино, це йому не заважатиме, — мовила графиня до Аннети.

— А що вона робила? — спитав він.

— Вивчала одну фантазію.

Аннета підвелася й сіла до рояля. Він мимоволі провів дівчину очима, як завжди робив, вважаючи її гарненькою. Але, відчувши на собі погляд матері, зненацька повернув голову в другий бік, немов шукаючи щось у темному кутку вітальні.

Графиня взяла з робочого столика невеличкий золотий портсигар, який він їй колись подарував, розкрила його і простягла Бертенові цигарку, мовивши:

— Куріть, друже, адже ви знаєте, як мені це приємно, коли. ми тут самі.

Він узяв цигарку: ту ж мить залунали співучі звуки

рояля. Це була старовинна музика, граціозна й легка — та музика, яку, здається, композиторів навіяли тихий весняний вечір і місячне сяйво.

— Що це? — спитав Бертен.

— Шуман. Мало відома, але чарівна річ, — відповіла графиня.

Йому кортіло глянути на Аннету, та він не зважувався. Треба було зробити малесенький рух, тільки шию трохи повернути, бо йому було видно збоку полум'я двох свічок, що освітлювали ноти, однак він так добре вгадував, так виразно почував насторожену увагу графині, що сидів нерухомо й дивився просто перед собою, немов споглядав сірі кільця диму від цигарки.

Пані де Гійруа шепнула:

— Це все, що ви хотіли мені сказати?

Він усміхнувся:

— Не гнівайтесь на мене. Ви ж знаєте, що музика мене гіпнотизує, вбирає мої думки. Поговоримо потім.

— Стривайте, — мовила вона, — я щось для вас вивчила перед маминою смертю. Ніколи ще вам не грала, а зараз заграю, коли мала скінчить; побачите, що то за чудова річ.

У неї був справжній хист до гри, і вона тонко розуміла почуття, висловлені в звуках музики. В цьому була теж владна сила її чарів, що так впливали на вразливого художника.

Коли Аннета дограла сільську симфонію Шумана, графиня сіла на її місце, і з-під її пальців забриніла чудесна мелодія — мелодія, всі фрази якої здавалися скаргами, різноманітними, мінливими й нескінченними скаргами; їх уривала одна нота, що раз у раз повторювалась, перетинаючи її й розбиваючи мелодію, як монотонний, невпинний і невтолений зойк, як неприборканий поклик невідступної думки.

Та Олів'є дивився на Аннету, що сіла навпроти нього, й нічого не чув і не розумів.

Він дивився на неї, наче в безтямі, насичуючись її виглядом, немов звичною і улюбленою річчю, якої його позбавили, впивався нею жадібно, як п'ють воду, коли пече спрага.

— Ну як? — спитала графиня. — ^ Хіба ж це не прекрасно?

Схаменувшись, він вигукнув:

— Чудово, прекрасно! Чиє це?

— Ви не знаєте?

— Ні.

— Як, справді не знаєте?

— Та ні ж.

— Шуберта.

Він мовив з глибоким переконанням:

— Мене це не дивує. Чарівна річ. Дуже вдячний був би, коли б ви повторили.

Графиня почала грати, а Бертен, повернувши голову, знову дивився на Аннету, проте й музику слухав, щоб зазнати обидві насолоди разом.

Потім, коли пані де Гійруа вернулась на своє місце, він, підкоряючись властивому чоловікам лукавству, зразу ж одвів свої очі від білявої голівки, яку бачив у профіль, — Аннета сиділа по той бік лампи.

Та коли він і не бачив її, то почував теплоту її присутності, як відчувають близькість гарячої печі, і його томило бажання глянути на неї побіжно й перевести погляд на графиню, — як того школяра, що вихиляється з вікна, коли вчитель одвернеться.

Пішов Бертен рано, бо слова й розум були в нього паралізовані, і вперта мовчанка могла викликати підозру.

На вулиці його опанувала потреба блукати, бо досить йому було почути якусь музику, — і вона потім довго відлунювала в ньому й навіювала мрії, що здавались яскравішим і виразнішим продовженням мелодії. Музичний спів бринів уривчасто й перебіжно, доносячи окремі ослаблі такти, що замирали, наче далека луна, потім стихав, немов даючи думці можливість досягнути мотиви й полинати в шуканні ніжного гармонійного ідеалу.

Побачивши феєричне освітлення парку Монсо, Бертен звернув ліворуч на крайній бульвар і вийшов на центральну алею, осяяну електричними ліхтарями. По ній неквапом походжав сторож; часом проїздив запізнілий фіакр; хтось читав газету, сидячи на лаві в яскравому голубуватому сяйві біля бронзового стовпа, на якому держалась осяйна куля. На лужках серед дерев інші ліхтарі лили на листя й на газони своє холодне й сліпуче світло, надаючи цьому великому міському саду якоїсь млявості.

Бертен, закривши руки за спину, ходив по доріжці й згадував про свою прогулянку з Аннетою в цьому самому парку, коли він уперше почув з її уст материн голос.

Він безсило сів на лаву і, дихаючи свіжим повітрям недавно политих лужків, відчув, як ним оволодівають ті пристрасні сподівання, що обертають душу юнаків на плутану канву для нескінченного любовного роману. Колись він знав ці вечори, вечори летючої фантазії,— вона примхливо блукала серед уявних пригод, — тож тепер здивувався, що до нього повертаються почуття, вже не властиві його вікові.

Як настирлива нота Шубертової мелодії, думка про Аннету, про її схилене під лампою обличчя, так само, як і дивовижна підозра графині щохвилини тривожили його. Він мимоволі безнастанно питався про це в свого серця та досліджував непроникливі глибини, де зароджуються людські почуття перед тим, як з'явитись на світ. Це вперте шукання хвилювало його; невідступна думка про дівчину немов відкрила в його душі шлях до ніжних мрій; він немов носив у собі її відбиток, як колись зберігав чудне почуття присутності графині в майстерні після того, як вона йшла після любовного побачення.

Роздратований цим спогадом, він зненацька підвівся і прошепотів:

— З боку Ані безглуздо було сказати мені про це. Через неї я тепер буду думати про Аннету.

Бертен вернувся додому, турбуючись за себе самого. Коли він ліг у ліжку, то відчув, що не засне, бо в жилах у нього струменів гарячковий жар, а в серці шумували мрії. Боячись безсоння, страшного безсоння вщ душевної тривоги, він вирішив почитати. Скільки разів таке коротке читання діяло на нього як снотворне! Він підвівся і пішов до бібліотеки, щоб вибрати відповідну книжку, але його збуджений мимоволі розум, прагнучи якогось аїльного хвилювання, шукав по полицях ім'я письменника, що відповідав би його настрою, пориву й сподіванням.

Бальзак, якого він обожнював, не сказав йому нічого; Гюго він з погордою обминув, зневажливо глянув і на Ламартіна, що завпеди його зворушував, і вхопився за Мюссе, поета всіх юнаків. Він узяв томик і вирішив читати з тієї сторінки, на якій розгорне книжку.

Коли він ліг знову, то почав жадібно, мов п'яниця, пити легкі вірші натхненного поета, що оспівував, як пташка, світанок життя і, вичерпавши вранці сили, змовкав перед брутальним днем, — вірші поета, що був зачарований життям і виливав свій захват у сурмових звуках кохання, дзвінких і наївних — відлунні того, що бринить у юних серцях, нестямних від любовної жаги.

Ніколи ще Бертен не розумів так глибоко фізичного чару цих поем, що зворушують почуття, ледве хвилюючи розум. Пожираючи очима ці трепетні рядки, він почував у собі розбуркану надіями душу двадцятирічного юнака і з якимсь юнацьким запалом прочитав мало не весь томик.

Вибило третю годину, і він здивувався, що й досі йому не хочеться спати. Він підвівся, щоб зачинити вікно й покласти книжку на стіл серед кімнати, але від свіжого нічного повітря поперек його, погано вилікуваний на курортах в Ексі, гостро заболів; цей біль для нього був жорстоким нагадуванням, пересторогою, і він нетерпляче кинув книжку, прошепотівши: "Ет, старий дурню!" Потім ліг і погасив світло.

Другого дня він не пішов до графині і навіть твердо вирішив не навідуватись до неї раніше, як через два дні. Та хоч би що він робив: малював, виходив погуляти, робив із нудьги візити до знайомих, — скрізь переслідував його образ обох жінок.

Заборонивши собі їх бачити, він облеглив душу, думаючи про них, і дозволяв думці й серцю досхочу впиватися спогадом про них. І часом у цьому маренні, викликаному його самотністю, траплялось, що їхні обличчя, відмінні одне від одного, зближувались, збігалися, з'єднувались,

зливалися до купи й утворювали одне, трохи невиразне обличчя; це було вже обличчя ні матері, ні дочки, а тієї жінки, яку він безтямно кохав колись, тепер і назавжди.

Тоді він починав каятись від того, що віддавався цим розчуленим почуттям, силу й небезпеку яких добре розумів. Щоб уникнути й відкинути їх, щоб звільнитися від чарівної й солодкої мрії, він намагався зосередитись на інших думках, на інших темах. Марні зусилля! Всі шляхи, які він обирав для розваги, приводили його до однієї точки, де, немов у засідці, чигало на нього молоде личко в ореолі білявого волосся. Це була невідступна мана, що плавала, кружляла над ним і спиняла його, хоч би до яких вивертів він удавався.

Та тільки-но він переставав міркувати, думка про злиття цих двох істот, що так схвилювала його того вечора на прогулянці в Ронсьєрському парку, знову зринала у нього в голові,— і він намагався уявити їх собі, силкуючись збагнути, що ж саме хвилює його. Він казав собі: "Чи ж справді я почуваю до Аннети більшу, ніж подобає, ніжність?" І, знов і знов питаючись у свого серця, він подумав, що палає пристрастю до якоїсь молодшої жінки, котра має всі риси Аннети, але все ж не є Аннетою. І він

полохливо заспокоювався, гадаючи: "Ні, малої я не кохаю, я жертва її схожості з матір'ю".

Та спогад про два дні, проведені в Ронсьєрі, пробуджував у його душі почуття тепла й невимовного щастя; одна по одній пригадувались йому найменші деталі, і він тішився ними навіть більше, ніж тоді. Він бачив дорогу, якою вони поверталися з кладовища, квіти, що рвала Аннета, і раптом згадав, що обіцяв подарувати їй сапфірову волошку після приїзду до Парижа.

Всі рішення його змінились, і, не борючись з собою, він узяв капелюха і вийшов, хвилюючись, від думки про втіху, яку зробить дівчині.

Коли він зайшов до Гійруа, лакей сказав:

— Пані вийшла, але панна вдома.

Бертен дуже зрадив.

— Скажіть, що я хочу з нею поговорити.

Потім тихенько пройшов до салона, немов боячись, що хто-небудь почує.

Майже тієї миті з'явилась і Аннета.

— Добридень, любий маестро, — поважно мовила вона.

Він засміявся, стиснув їй руку й спитав, сідаючи поруч:

— Вгадай, чого я прийшов?

Вона подумала якусь хвилину.

— Не знаю.

— Щоб піти з тобою та мамою до ювеліра і вибрати сапфірову волошку, яку я обіцяв тобі в Ронсьєрі.

Дівчина зашарілася від щастя.

— О, — сказала вона, — а мамі немає! Та вона зараз прийде. Почекаєте, правда?

— Гаразд, якщо недовго.

— О, яке зухвальство, — зі мною довго! Ви за дівча мене маєте.

— Ні,— заперечив Бертен, — не настільки, як ти думаєш.

Йому хотілося подобатись, бути цікавим і дотепним, як у найпалкіші дні юності; це було одне з тих інстинктивних бажань, що збуджують у людини всі сили принади, що змушують павича розпускати хвіст, а поетів складати вірші. Слова лилися з його уст потоком, і він говорив так, як умів говорити, коли бував у настрої.

Пожвавішавши від його зпалу, дівчина відповідала йому з усім лукавством, з усією пустотливою дотепністю, що прокидалась у ній.

Раптом, заперечуючи якусь її думку, Олів'є вигукнув:

— Та ви ж часто мені це казали, а я відповідав!..

Аннета спинила його, засміявшись:

— Стривайте, ви вже мене на "ти" не називаєте! Ви плутаєте мене з мамою.

Він почервонів, замовк, потім пробурмотів:

— І мати твоя раз у раз мені це закидає.

Запал його згас, він не знав, що казати, його враз пойняв страх, незрозумілий страх до Аннети.

— Ось і мама, — мовила вона.

Вона почула рип дверей у першій вітальні, і Олів'є, хвилюючись, мов його зненацька спіймали на гарячому, заходився пояснювати, що він згадав про свою обіцянку і заїхав по них обох, аби повезти їх до ювеліра.

— У мене екіпаж на дві особи, — докинув він. — Я сяду на лавочку.

Вони поїхали і вже через кілька хвилин увійшли до крамниці Монтара.

Провівши все життя серед жінок, повсякчас спостерігаючи й вивчаючи їх, завпеди займаючись ними, досліджуючи й глибоко вивчаючи їхні смаки, знаючись це гірше за них на туалетах, питаннях моди, на всіляких дрібницях їхнього інтимного побуту, художник і сам нерідко переживав разом із ними деякі їхні відчуття і, коли заходив у якусь крамницю, де продаються чарівні й ніжні аксесуари жіночої краси, його охоплювало майже те саме хвилююче задоволення, що прокидалось і в них. Як і жінки, він цікавився всіма вибагливими дрібничками, що ними прикрашають вони себе; тканини тішили йому очі, руки тягли-ся до мережив, незначні елегантні речі спиняли його увагу. До вітрин ювелірних крамниць він почував якусь святобливість, немов перед вітварями спокусливої розкоші, а прилавок, оббитий темним сукном, де проворні пальці ювеліра перебирають діаманти й самоцвіти, що виблискують усіма кольорами веселки, навіював йому певну повагу.

Посадивши графиню з дочкою біля цього суворого стола, на який вони невимушено поклали руки, Бертен пояснив, що йому хочеться, і їм почали показувати зразки квіток.

Потім перед ними розсипали сапфіри — в них слід було вибрати чотири. Вибирали довго. Обидві жінки перевертали камені на сукні кінчиками нігтів, потім обережно брали їх, дивились на світло, оглядали їх пильно і прискіпливо. Вони відклали набік ті, що їм сподобались, і почали вибирати три смарагди на листяно й крихтний діамант, який мерехтів би посередині квітки, мов крапля роси.

Тоді Олів'є, що до нестями любив робити дарунки, сказав графині:

— Чи будете ви ласкаві вибрати два персні?

— Я?

— Так. Один вам, другий Аннеті. Дозвольте мені зробити цей маленький дарунок на згадку про дні, проведені в Ронсьєрі.

Вона відмовилась. Він наполягав. Почалася суперечка, змагання слів та доводів, і він не без труднощів кінець кінцем переміг.

Принесли персні; одні з них, найрідкісніші, лежали кожен окремо в спеціальних скриньках, інші, складені по гатунках — рядами, у великих чотирикутних шкатулках, виграючи на оксамиті красою каменів.

Художник сів поміж жінками й почав так само запально і з такою самою цікавістю виймати золоті персні з вузьких шпарин, де вони лежали. Він клав їх перед собою на сукно прилавка двома купками; в одну з купок — ті персні, які бракував, а в другу — ті, з-поміж яких треба було вибирати.

Непомітно й тихо збігав час за цим приємним заняттям добирання перснів — найчарівнішою в світі втіхою, такою ж розмаїтою й захопливою і майже такою чутливою, як театр, що дає найвищу насолоду жіночому серцю.

Потім вони порівнювали, сперечалися й нарешті всі троє після певного вагання вибрали маленьку золоту змійку з чудовим рубіном між тонкою пащею та вигнутим хвостом.

Олів'є, сяючи, підвівся.

— Лишаю вам екіпаж, — мовив він. — Мені треба побувати ще в кількох місцях, до побачення.

Проте Аннета попросила матір пройтися додому пішки, бо була гарна погода. Графиня погодилась. Подякувавши Бертенові, обидві жінки вийшли з крамниці.

Якийсь час вони простували мовчки, смакуючи втіху від одержаних дарунків; потім завели розмову про коштовності, що недавно бачили й тримали в руках. Від них у їхній свідомості залишилось враження якогось блиску, якогось дзвону, якихось веселощів. Вони швидко йшли серед юрби, що заповнює тротуари літнього вечора о п'ятій пополудні. Чоловіки озирались на Аннету й пошепки висловлювали своє захоплення. Графиня оце вперше після жалоби, вперше після того, як чорний колір так підкреслив Аннєтину красу, була з дівчиною в місті, і почуття цього вуличного успіху, збудженої уваги, шепоту компліментів і того тихого принадного хвилювання, що лишає за собою вродлива жінка, проходячи серед натовпу чоловіків, помалу стискувало їй серце, пригнічувало його болісною тугою, як і того вечора у Вітальні, коли Аннету порівнювали з її, материним, портретом. Вона мимоволі ловила ці погляди, що належали дочці, почувала їх здалеку, коли вони, пробігаючи по її обличчю, не зупинялись на ньому і враз утуплювались в біляву голівку поруч неї. Вона вгадувала, навіть бачила в поглядах перехожих раптовий і мовчазний захват цією квітучою юністю та принадним чаром свіжості. І вона подумала: "Я теж така гарна була, коли не краща".

Зненацька Нона згадала про Олів'є і, як у Ронсьєрі, їй закортіло тікати.

Їй не хотілось залишатися при ясному світлі серед людського натовпу, перед очима чоловіків, що не дивились на неї. Які далекі були ті, недавні ще, дні, коли вона шукала, навіть викликала порівняння з дочкою! Кому з цих перехожих спаде на думку тепер порівнювати їх? Можливо, тільки одному, — тому, з ким була в ювелірній крамниці. Він? О, яка мука! Чи міг він хоч на мить звільнитися від настирливого порівняння

її з дочкою? Ні, бачачи їх укупі, він, звичайно, згадував той час, коли його Ані, юна і вродлива, приходила до нього, впевнена в його коханні.

— Мені недобре, — мовила графиня, — поїдемо візником, дитино.

— Що з тобою, мамо? — стурбовано спитала Аннета.

— Нічого, ти ж знаєш, що після бабусиної смерті мені часто нездужається.

V

Нав'язливі думки такі ж невідступні й обридливі, як невиліковні недуги. Увійшовши в душу, вони гризуть її, не дозволяючи ні думати про щось, ні зацікавитись чи захопитися чимось. Хоч би що робила графиня вдома чи десь, сама чи на людях, вона не могла відігнати від себе думки, що переслідувала її, коли вона йшла поруч з дочкою: "Чи може Олів'є, щодня їх бачачи, бодай на мить звільнитись від невідпорного бажання порівнювати їх?"

Він, певно, робив це мимоволі й невпинно, сам уражений їхньою незабутньою подібністю, яка особливо впадала в

очі, коли Аннета стала наслідувати рухи та мову матері.* Щоразу, як він заходив, графиня починала думати про це зіставлення, читала й вгадувала його в очах Олів'є, тлумачила його серцем і головою. І її мучило бажання сховатися, зникнути, не показуватись йому ніколи поруч з дочкою.

Страждала графиня ще й тому, що як здавалося їй, вона тепер ніби чужа у власному домі. Того вечора, коли всі погляди гостей були звернені на Аннету, що стояла біля її портрета, пані де Гійруа почувала себе скривдженою через те, що її розвінчали, — і це почуття вже не залишало її, міцніло й часом доводило до розпачу. Раз у раз карталась вона тим, що

десь глибоко в душі її жевріє бажання позбутися Аннети, вирядити дочку з дому, мов гостю, що набридла й заважає,— і все ж вона клопоталася цим з несвідомою спритністю, охоплена й поглинута потребою боротись і, всупереч усьому, зберегти чоловіка, якого кохала.

А що вона не мала змоги прискорити шлюб Аннети, який відкладався через жалобу, і її повсякчас давив невиразний, але гнітючий страх, що якась подія зненацька зруйнує її план, то, сама цього не помічаючи, вона силкувалась розбудити в доччиному серці кохання до маркіза.

Вся та хитра дипломатія, до якої вона так довго вдавалась, щоб зберегти Олів'є, тепер набирала у неї нової витонченішої та потайнішої форми і звелася до зближення двох молодих людей, не дозволяючи в той же час тим обом чоловікам зустрічатись.

Художник, звикнувши зранку працювати, завжди снідав удома, віддаючи друзям тільки вечори, тому графиня часто запрошувала маркіза на сніданок. Він приходив після верхової їзди і приносив з собою пожвавлення, немов струмінь ранкового повітря.

Весело розказував про світські пригоди, які повсякчас оповивають осіннє пробудження того Парижа, що гарцює і виблискує в алеях Лісу. Аннету тішили його теревені, і вона почала цікавитись тими щоденними подіями, які в маркізових оповідях були мовби полаковані шиком. Між ними зав'язувалась юнацька приязнь, захоплене приятелювання, і, цілком природно, воно міцнішало від того, що обоє однаково палко любили коней. До того ж, графиня й граф позаочі хвалили де Фарандаля, говорили про нього так, як треба було говорити, аби дівчина зрозуміла: тільки від неї залежить вийти за нього заміж, якщо він їй подобається.

А втім, вона й сама дуже швидко це зрозуміла, і щиро розмірковувала, що, звичайно, візьме в чоловіки цього гарного хлопця, що, крім інших утіх, дасть їй те, чого вона найбільше бажала — щоранкову прогулянку поруч із ним на чистокровному скакуні.

І настав день, коли вони, з посмішкою потиснувши одне одному руки, стали нареченими. Про весілля незабаром заговорили як про річ уже давно вирішену. Маркіз почав приносити дарунки. Герцогиня ставилась тепер до Аннети, як до рідної дочки. Отже, за спільною згодою, цю справу було злагоджено на вогнику інтимності в тихі години, вдень; маркіз, маючи, крім цього, багато клопотів, зв'язків, обов'язків, увечері приходив дуже рідко.

Ввечері наставала черга Олів'є. Він, неодмінно раз на тиждень, обідав у своїх друзів та, як і раніше, часом заходив випити чаю між десятою і дванадцятою, без попередження.

Коли він з'являвся, графиня починала за ним стежити, бо бажання знати, що діється в його серці, не давало їй спокою. Кожен погляд і рух його вона зразу ж тлумачила по-своєму й катувалася думкою: "Не може бути, щоб він її не кохав, бачачи нас поруч".

Він теж приносив дарунки. Не минало й тижня, щоб він не приходив з двома пакунками в руках — для матері й для дочки, і серце графині стискалося, коли вона розкривала футляри, де часто лежали дуже коштовні речі. Їй добре було відоме це бажання дарувати, що його вона, як жінка, ніколи не могла задовольнити, бажання принести щось, зробити приємність, купувати для когось, вибрати в крамниці дрібничку, яка сподобається комусь іншому.

Колись Олів'є переживав уже цей захват, і не раз графині доводилось тоді бачити, як він входив, так само всміхаючись і вітаючись, з пакунком у руці. Потім усе це минуло, а тепер починається знову. Для кого? В неї не було жодного сумніву. Не для неї.

Він здавався стомленим і схудлим. З цього графиня зробила висновок, що він страждає. Вона порівнювала його появу, вигляд і манери з поведінкою маркіза, якого теж почали хвилювати чари Аннети. Це були різні речі. Фаран-даль був закоханий, а Олів'є Бертен кохав.

Принаймні так гадала вона в години своїх катувань, хоч потім, на якийсь час заспокоївшись, вона ще сподівалася, що помиляється.

О, як часто, коли вона була з ним наодинці, їй кортіло допитувати його, просити, благати, щоб він сказав їй усе, щоб у всьому їй признався і нічого від неї не таїв. Вона воліла плакати, знаючи правду, ніж страждати від сумніву, не маючи сил читати в цьому замкненому серці, де почувала народження нової хвилі кохання.

Це серце було їй дорожче за життя; вона леліяла, зогрівала й живила його своїм коханням уже дванадцять років, вона була впевнена в ньому і гадала, що назавжди заволоділа ним, скорила його, і ось тепер це серце, яке, здавалося, належатиме їй до самої смерті, вислизало від неї з волі незбагненного, страшного, неблаганного фатуму. Так, воно зразу замкнулося разом зі своєю таємницею... Вона не могла вже проникнути в нього за допомогою дружнього слова і низати в ньому своє кохання, як у певному, тільки їй доступному притулкові. Навіщо ж кохати й безоглядно віддаватись, якщо той, кому вона подарувала всю себе й усе своє життя, все, що мала на світі, раптом починає відходити, бо йому сподобалось інше обличчя, і за кілька днів стає майже чужим?..

Чужим! Він, Олів'є! Він говорив їй, як і раніше, ті самі слова, розмовляв тим самим голосом і тоном. А все-таки між ними щось було, щось нез'ясовне, невловиме, непереможне, майже нічого, те майже нічого, що віддаляє вітрило, коли зірветься вітер.

Олів'є справді віддалявся від неї, віддалявся потроху, але чимраз більше, з кожним поглядом, що кидав на Аннету. Він сам не наважувався спитатися в свого серця. Почував зворушення кохання, цей непоборний потяг, однак не хотів розуміти й поклався на події, на непередбачені випадки життя.

Не було тепер у Олів'є більшої розради, ніж обіди та вечері з графинею й Аннетою, які через жалобу не могли брати участі в світських

розвагах. Зустрічаючи в них тільки тих людей, до яких було йому байдуже, найчастіше Корбелів та Мюзадьє, художник почував себе майже сам на сам з обома жінками; а що він не бачив там ні герцогині, ні маркіза — адже для них було відведено ранкові та денні години, — то намагався взагалі забути про них, гадаючи, що весілля відкладено на непевний час.

До того ж Аннета ніколи не згадувала при ньому про пана де Фарандаля. Чим пояснювалося її мовчання — інстинктивною соромливістю чи, може, таємною інтуїцією жіночого серця, що дозволяє передчувати те, чого ще не знає?

Тижні збігали за тижнями, нічого не змінюючи в їхньому житті, настала осінь, а разом із нею мала, — раніш, ніж звичайно, — розпочатись сесія парламенту в зв'язку з тривожним політичним становищем.

У день відкриття сесії граф де Гійруа збирався повезти після сніданку пані де Мортмен, маркіза та Аннету на засідання парламенту. Тільки графиня, самотня в тузі, чимдалі глибшій, заявила, що лишається вдома.

Вставши з-за столу, вони пили каву у великій вітальні; було весело. Граф, радіючи, що починається парламентська робота, — єдина втіха його, — говорив майже дотепно про становище та труднощі Республіки; зовсім закоханий маркіз захоплено відповідав йому, не зводячи очей з Аннети, а герцогиня була майже однаково задоволена і почуттям свого небожа, і скрутою, в якій опинився уряд. У вітальні було гаряче від першого тепла нагрітих калориферів, тканин, килимів та стін і витали пахощі зів'ялих квітів.

У цій зачиненій кімнаті, де від кави теж ширився аромат, було щось інтимне, родинне й заспокійливе.

Аж тут двері відчинились і увійшов Олів'є Бертен.

Він так здивувався, що спинивсь на порозі, немов вагаючись — заходити чи ні,— здивувався так, як дивується обдурений чоловік, заскочивши свою дружину на злочині. Його враз охопили невимовний гнів і таке хвилювання, що він відчув, наскільки його серце сточене любов'ю. Все, що від нього таїли і що він сам од себе таїв, стало зрозуміло, коли він побачив, що маркіз осівся в домі як жених.

Він досягнув у пориві розпачу все, чого не хотів знати, в що його не наважувались втаємничити. Він навіть не спитав себе, чом йому нічого не сказали про весілля. Він здогадався про це, і його очі, спохмурнівши, зустрілися з очима графині, яка зашарілася. Вони зрозуміли одне одного.

Коли Бертен сів, усі на якусь мить замовкли, бо несподівана його поява паралізувала загальний піднесений настрій; потім із ним завела розмову герцогиня, а він відповідав уривчасто, чужим голосом, що враз змінився.

Він дивився на людей, які вже знову гомоніли, і думав: "Вони дурили мене. Вони мені за це заплатять". Найдужче гнівався він на графиню та на Аннету, безневинне лукавство якої раптом збагнув.

Граф, глянувши на годинника, вигукнув:

— Ого! Час рушати.

Потім мовив до художника:

— Ми їдемо на відкриття парламентської сесії. Дружина лишається вдома. Чи не хочете поїхати з нами? Я буду дуже радий.

— Ні, дякую, — сухо відповів Олів'є.— Ваша палата не цікавить мене.

Тоді до нього підійшла Аннета і сказала, прибираючи свого веселого вигляду:

— О, їдьмо, любий маестро! Я певна, що ви розважите нас куди більше, ніж депутати.

— Ні, вам і без мене буде весело.

Догадуючись, що він невдоволений і засмучений, вона наполягала, аби показати себе люб'язною.

— Та поїдьмо ж, пане художнику! Адже без вас мені страшенно нудно.

В Олів'є так швидко вихопилось кілька слів, що він не зміг ні спинити їх, ні змінити інтонації:

— Ах, облиште! Ви обійдетесь без мене так само, як і всі інші.

Вона вигукнула, трохи здивована його тоном:

— Ну от! Він знову перестав говорити мені "ти"!

Уста його скривилися в посмішці, що виявляла весь

душевний біль, і він відповів, легенько вклонившись:

— Рано чи пізно я змушений буду до цього звикнути.

— Чому?

— Бо ви одружитесь, а ваш чоловік, хоч би хто він був, матиме право зажадати від мене, щоб це "ти" зникло з мого язика.

— Про це ще буде час подумати, — поквапилась сказати графиня. — Але сподіваюсь, що Аннета не побереться з таким вразливим чоловіком, який буде ображатися на фамільярність давнього друга.

— Ну, швидше в дорогу! — поквапив граф. — Ми спізнаємось!

І ті, хто мав із ним їхати, підвелися й вийшли після звичайних рукостискань та поцілунків, якими обмінювались герцогиня, графиня та дочка її, вітаючись і прощаючись.

Вони лишилися самі. Вона й він, біля порт'єри зачинених дверей.

— Сідайте, друже, — тихо мовила графиня.

Але Бертен майже грубо відповів:

— Ні, дякую, я теж іду.

— О, чому ж? — благально прошепотіла вона.

— Бо це не мій час, здається. Прошу вибачити, що прийшов без запрошення.

f — Що з вами, Олів'є?

— Нічого. Жалкую тільки, що поламав задуману розважальну прогулянку.

Вона схопила його за руку.

— Що ви хочете сказати? Вони якраз збиралися їхати на відкриття сесії. А я дома лишалася. Навпаки, це чудово — щось спонукало вас прийти саме сьогодні, коли я сама.

Він глузливо посміхнувся.

— Спонукало, авжеж, спонукало.

Вона взяла його за руки і, дивлячись йому просто в очі, ледве чутно прошепотіла:

— Признайтесь — ви її кохаєте?

Він вирвав руки, не зумівши стримати свого роздратування.

— Та ви схибнули на цьому!

Вона знову схопила його за руки і, стиснувши їх, благала:

— Признайтесь, Олів'є, признайтесь! Краще хай я знаю, хай буду певна, краще хай знаю... Краще... О, ви не розумієте, чим стало моє життя!..

Він знизав плечима.

— Що ж, по-вашому, мені робити? Хіба моя вина, що ви втрачаєте розум?

Тримавши Олів'є за руки, графиня повела його далі, до другої вітальні, де ніхто не міг їх почути. Тягла його за поли піджака, вчепившись за нього, задихаючись. Привівши до круглої канапки, силоміць посадила його і сама сіла поруч.

— Олів'є, друже мій, єдиний мій друже, прошу вас, скажіть, що кохаєте її! Я знаю це, відчуваю в усьому, що ви робите, я певна цілком, це вбиває мене, але хочу почути це від вас!

А що він ще заперечував, то вона впала навколішки до його ніг. Голос її став хриплим.

— О друже, друже, єдиний друже, правда ж, ви кохаєте її?

Він вигукнув, пробуючи підвестись:

— Та ні ж, ні! Присягаюся; — ні!

Вона затулила йому рукою рота, бурмочучи:

— О, не кажіть неправди! Я надто страждаю.

Потім, припавши головою йому до колін, вона заридала..

Він бачив тільки її потилицю та купу білявого, впереміш із сивим, волосся, і безмежний жаль, безмежний біль охопив його.

Втопивши пальці у важку зачіску, він силоміць підвів її голову, щоб наблизити до себе безтямні, залиті слізьми очі, і почав нестримно цілувати ці вогкі очі, приказуючи:

— Ані, Ані! Моя люба Ані, люба Ані!

Тоді вона, силкуючись всміхнутися, мовила непевно, як дитина, пригнічена горем.

— О друже, скажіть тільки, що ви мене ще трохи кохаєте!

Олів'є знову почав цілувати її.

— Так, я кохаю вас, дорога Ані.

Вона підвелася, сіла біля нього, взяла за руки, глянула й ніжно сказала:

— Як уже довго ми кохаємось! Це не повинно було б так закінчитись.

Він спитав, пригортаючи її:

— А чого ж йому кінчатись?

— Бо я старію, а мала дуже нагадує мене, якою я була, коли ви побачили мене.

Він затулив їй рукою скорботні уста, приказуючи:

— Знову! Не нагадуйте, прошу вас! Присягаюся — ви помиляєтесь.

Вона знову мовила:

— Аби ви тільки мене хоч трохи кохали!..

Він відповів:

— Кохаю вас.

Потім вони довго сиділи мовчки, побравшись за руки, схвильовані й смутні.

Нарешті графиня урвала мовчанку й прошепотіла:

— Ох, невеселі будуть дні, які мені лишилося прожити.

— Я постараюсь, щоб вони були радісні.

Тінь присмеркового неба, яким воно буває години за дві до настання темряви, облягала вітальню, оповивала їх туманним мороком осіннього вечора.

Продзвонив годинник.

— Ми довго вже тут, — сказала графиня. — Ідіть, бо хтось може зайти, а ми неспокійні.

Бертен підвівся, обняв її й поцілував, як колись, у напіврозтулені уста, потім вони пройшли обидві вітальні, тримаючись за руки, як подружжя.

— Прощавайте, друже.

— Прощавайте.

І порт'єра за ним упала.

Він зійшов сходами, звернув до церкви святої Магдаліни й пішов, не тямлячи, що робить, немов приголомшений ударом, почувачи, що ноги під ним підломлюються, а серце горить і тріпоче, немов хтось стьобає по його грудях палаючими стьожками.

Дві години, три години, а може, й чотири він правився навмання, в такій моральній безтямності й фізичній знемозі, що в нього ставало сили тільки для того, щоб переставляти ноги. Потім вернувся додому, щоб усе до пуття обмислити.

Отже, він кохає цю дівчину. Тепер зрозумів усе, що з ним коїлось відтоді, як гуляв із нею в парку Монсо, як уперше почув з її уст поклик ледве впізнаного голосу, що колись збудив його серце. Зрозумів він і все це повільне, нестримне відродження приспаного, але ще не погаслого кохання, в якому сам собі не хотів признатися.

Що робити? Та що він може зробити? Коли Аннета одружиться, він уникатиме частих зустрічей з нею, от і все. А до того він ходитиме до них, як і раніше, щоб ніхто нічого не запідозрив, і від усіх сховає свою таємницю.

Обідав він дома, чого з ним ніколи не траплялось. Потім звелів розпалити велику грубу в майстерні, бо ніч обіцяла бути холодною, а також засвітити люстру, немов боявся темних кутків, потім замкнувся. Яке ж чудне, глибоке, фізичне, страшенно сумне хвилювання охопило його! Він почував його в горлі, в грудях, у всіх розм'яклих м'язах, як і в непритомній душі. Стіни кімнати гнітили його; в них минуло все його життя, життя художника й чоловіка. Кожен етюд нагадував йому про успіх, і всі меблі дихали спогадами. Але успіх і спогади — це все минуле. Його життя... Яким коротким, порожнім і разом з тим насиченим здавалося воно йому! Він малював картини, знову картини, завжди картини, і кохав одну жінку. Він пригадував вечори захоплення після побачень у цій самій майстерні. В гарячці, що наповнювала все його єство, він міряв кроками цю кімнату впродовж цілих ночей. Радість щасливого кохання, радість світського успіху, нестямна насолода славою дали йому зазнати незабутніх годин інтимного тріумфу.

Він кохав одну жінку, і вона його кохала. Від неї дістав він те хрещення, що збуджує в чоловікові таємничий світ хвилювання й кохання. Вона майже силоміць розкрила йому серце, а тепер він уже може закрити його. Інше кохання проти його волі увійшло в цей отвір! Інше чи, точніше, те ж саме, тільки зігріте іншим обличчям, те ж саме, розбуркане силою старечої потреби кохання. Отже, він кохав дівчину! То чого ж далі боротися, опиратись та заперечувати — він кохає її, з розпачем усвідомлюючи, що вона навіть і трохи його не жаліє, що вона навіть ніколи не дізнається про його жорстокі страждання і що хтось інший її візьме. Від цієї думки, що з'являлася невпинно й невідступно, ним оволоділо тваринне бажання вити, як виє прив'язаний собака, бо він почував себе таким безсилим, поневоленим, припнутим на ланцюг. Чим більше він думав про це, тим більше нервував, міряв сягистим кроком простору кімнату, освітлену, немов для свята. Не маючи більше сили

терпіти біль від цієї роз'ятреної рани, він хотів приспати його спогадом про колишнє кохання, втопити його, воскресивши в пам'яті своє перше, сильне почуття. Із стінної шафи він вийняв копію, що зробив колись для себе з портрета графині, поставив її на мольберт і почав дивитись, сівши навпроти. Він силкувався знову побачити її такою, яку колись кохав, знову відчувати її кохання. Але з полотна на нього дивилася Аннета. Мати зникла, розтанула, давши місце іншому обличчю, що було так дивно схоже на її обличчя. Це була мала з трохи світлішим, ніж у матері, волоссям, з трохи пустотливішою усмішкою, трохи веселішим поглядом, і він ясно відчував, що тілом і душею належить цій юній істоті, як не належав ніколи тій, іншій, як належить хвилям човен, що потопає.

Він підвівся і, щоб не бачити цього привида, перевернув малюнок; потім, почувачи гнітючий смуток, приніс із кімнати в майстерню шухляду зі столу, де лежали листи від коханки. Вони були там, мов у ліжкові, один на одному, складені товстим шаром з тонких папірців. Він засунув руки всередину, в ці листи, де писалось про них обох, у цю купіль їхнього тривалого зв'язку. Він дивився на цю тісну дощану труну, де спочивала купа конвертів, на кожному з яких було написано його ім'я, тільки його ім'я. Він думав про те, що в них, у цій купі пожовклого паперу, поцяткованого червоними штампами, мовиться про кохання, про ніжну прихильність двох істот, про історію їхніх сердець, і, схилившись над шухлядою, вдихав пахощі минулого, меланхолійний дух листів, що давно лежали замкнені.

Він хотів перечитати їх і, порившись у шухляді, витяг жменю найдавніших. І що більше він їх читав, то дужче хвилювали його спогади про минуле. Серед листів він пізнавав багато таких, що тижнями носив при серці і, читаючи дрібно написані рядки, де було так багато ласкавих слів, повертався до забутих колишніх переживань. Зненацька він намацав пальцями тонку вишивану хусточку. Що це таке? Подумавши мить, згадав. Якось вона ридала у нього, ревнючи, і він викрав у неї на згадку мокру від сліз хустинку.

Ох, як це сумно, як сумно! Бідна жінка!

З глибини шухляди, з глибини минулого піднімалися спогади, немов якісь випари: це було невідчутне випаровування зниклої дійсності. А проте, він страждав і плакав над листами, як плачуть над мертвими — тому, що їх уже немає.

Але від давнього розбурханого кохання в ньому народжувався молодий, новий запал, сила непоборної ніжності, що викликала спогад про ясне обличчя Аннети. Раніше він кохав матір у жагучому пориві добровільного рабства, а тепер і дівчину починав кохати, мов раб, мов старий тремтячий раб, якого заковують у кайдани, що їх він ніколи вже не розіб'є.

Він відчув це в глибині душі і жажнувся.

Силкувався зрозуміти, як і чому дівчина так ним заволоділа. Він майже не знав її! Вона тільки починала ставати жінкою, серце й душа якої сплять іще юнацьким сном.

А він був уже на схилі життя. Як же зачарувала його ця дитина кількома усмішками та пасмами волосся? О, усмішки й волосся білявого дівчати не раз збуджували в нього бажання впасти навколішки й битись об землю чолом!

Чи можемо ми знати, чи коли-небудь знатимуть, чому якесь жіноче обличчя зненацька діє на нас, мов отрута? Немов ми випили його очима, і воно стало нашою думкою й тілом! Ми п'яніємо, божеволіємо від нього, ми живемо цим ввібраним нами образом і хотіли б від нього померти.

Як мучить часом чоловіка ця жорстока, незбагненна влада обличчя над його серцем!

Олів'є Бертен знову заходив по майстерні; було вже пізно, груба погасла. Крізь шибки знадвору віяло холодом. Тоді він ліг у ліжко, але не заснув — до самого ранку думав і страждав.

Устав він рано, сам не знаючи навіщо, не знаючи, що йому робити, рознервований, нерішучий, як флюгер, що крутиться.

Він. шукав, чим би розважити розум, зайняти тіло, і згадав: саме в цей день тижня дехто з членів клубу відвідує;мавританські лазні, де можна після масажу поспідати. Він швидко одягнувся, сподіваючись, що парильня й душ заспокоять його, і вийшов.

Його зразу ж пройняв гострий холод, той пронизуючий холод першого заморозку, що за одну ніч нищить останні рештки літа.

Вздовж бульварів падав густий дощ широкого жовтого листа, що сипався з сухим, тихим шелестом. Він падав, скільки око сягало, з кінця в кінець широких вулиць між будинками, немов усі стеблинки були відтяті від гілля вістрям тонкого крижаного леза. Брук і тротуари були вкриті ним і за декілька годин стали схожими на лісові шляхи на початку зими. Це мертве листя шаруділо під ногами і збивалося у хвилеподібні купи від поривів вітру.

Це був перехідний день, що знаменує кінець одного й початок другого сезону: такі дні сповнені особливої насолоди й особливого суму вмирання, або ж насолоди відродження життя.

Коли Олів'є переступив поріг турецької парні, його засмучене серце затремтіло від утіхи, бо він подумав про тепло, що зараз огорне його тіло після вуличного холоду. Він квапливо роздягся, обіпнув стан легкою пов'язкою, яку подав хлопець, і зник за обшитими дверима, що розчинились перед ним.

Коли він проходив через мавританську галерею, освітлену двома східними ліхтарями, йому важко було дихати гарячим задушливим повітрям, що, здавалось, йшло від якоїсь далекої печі. Кучерявий негр з лискучим м'язистим тілом, тільки в одному поясі, підняв перед ним завісу в другому кінці галереї, і Бертен увійшов у велику круглу, високу,

мовчазну, майже містичну, мов храм, парильню. Зверху, з бані, крізь скляний трилисник і трикутні кольорові шибки світло падало в просторий, круглий зал, де підлога була вимощена плитками, а стіни вкриті барвистим фаянсом в арабському стилі.

Майже голі чоловіки різного віку поволі походжали тут поважно і мовчки; деякі сиділи на мармурових лавках, склавши руки; інші тихо розмовляли.

Гаряче повітря захоплювало дух одразу при вході. Всередині, в цьому задушливому, прикрашеному циркові, де грілися людські тіла, де метушились чорні масажисти й мідноногі маври, було щось античне й таємниче.

Першим Бертен помітив графа де Ланда. Той походжав, як римський борець, пишаючись своїми велетенськими

грудями з товстими, схрещеними на них руками. Завсідник лазень, він почував себе тут як славетний актор на сцені, і, як знавець своєї справи, сперечався про м'язи паризьких силачів.

— Добридень, Бертене, — обізвався він.

Вони потиснули один одному руки.

— А добре в таку погоду попаритись! — мовив Ланда.

— Чудово.

— Ви бачили Рокдіана? Він тут. Я його просто з ліжка стягнув. Ось гляньте на цей кістяк!

їх саме проминав низенький клишоногий добродій із щуплими руками та запалим животом; зразкові представники людської сили дивились на нього із зневажливою посмішкою.

Підійшов і Рокдіан, побачивши художника.

Вони посідали за довгий мармуровий стіл і почали розмовляти, як десь у салоні. Метушились прислужники з напоями. Чути було ляскання масажистів по голому тілу і раптовий шум води, що лилася з душів. Невпинний плескіт води долинав з усіх кінців величезного амфітеатру, наповнюючи його легким шелестом дощу.

Раз у раз якийсь новий відвідувач вітався з трьома приятелями або підходив до них потиснути їм руку. То були товстий герцог д'Арісон, низенький князь Єпілаті, барон Флак та інші.

Зненацька Рокдіан мовив:

— Стривайтег он Фарандаль!

Маркіз, уперши руки в боки, увійшов невимушено, як чоловік із гарною статуєю, якому нема чого соромитись.

— Цей гульвіса — справжній гладіатор! — буркнув Ланда.

Рокдіан спитав, звертаючись до Бертена:

— Правда, що він бере шлюб з дочкою ваших друзів?

— Здається, що так, — відповів художник.

Але це питання в присутності маркіза, в цей час і в цьому місці підняло в серці Олів'є страшну хвилю розпачу й обурення. Він в одну мить

і з такою гостротою відчув усю жахливу реальність майбутнього, що мусив кілька хвилин бороти в собі тваринне бажання кинутись на маркіза.

Потім підвівся, сказавши:

— Стомився я. Піду зараз же масаж робити.

Мимо проходив араб.

— Ти вільний, Ахмеде?

— Так, пане Бертене.

Олів'є похапцем пішов, аби не вітатися за руку із Фа-рандалем, що поволі обходив зал.

Він і чверті години не пробув у великій затишній спочивальні, де було так тихо, де вздовж стін тяглися кабінки з ліжками, а посередині знаходився майданчик з африканськими рослинами та водограй, з якого били мерехтливі струмені. Йому здавалось, що за ним женуться, що йому щось загрожує, що ось-ось зайде маркіз, і він муситиме подати йому руку й поводитись з ним як із приятелем, тим часом як насправді йому хотілося вбити його.

Незабаром він знову вийшов на бульвар, устелений мертвим листям. Листя вже не падало, бо й рештки його були зірвані бурхливим вітром. Червоно-жовтий листяний килим тремтів, ворухився і хвилями перекочувався з тротуару на тротуар від рвучких поривів вітру, що дедалі дужчав.

Раптом над дахами розляглося якесь ревіння, немов дикий крик бурі, що наближається, і зразу шалений подмук вітру з боку церкви святої Магдаліни війнув на бульвар.

Опале листя, немов тільки того й чекаючи, зірвалося йому назустріч. Воно котилось перед ним, збиваючись у купи і вируючи, знімаючись спіралями аж до дахів будинків. Вітер гнав його, як стару божевільну отару, що бігла, мчала, тікала до застав Парижа, що вільного неба передмість. І коли густа хмара листя та пилу зникла за підйомом біля кварталу Мальзерб, брук і тротуари стали голі й чисті, так наче їх підмели.

Бертен гадав: "Що буде зі мною? Що робити? Куди йти?" — і повернув додому, так нічого й не вирішивши.

Кіоск з газетами привернув його увагу. Він купив сім чи вісім газет, сподіваючись, що матеріалу для читання вистачить на годину-дві.

— Тут і снідатиму, — мовив він, переступивши поріг свого дому, і пішов до майстерні.

Але, сівши, зрозумів, що лишитись удома не зможе, — почував, що тіло його розбурхане, мов у розлюченого звіра. Він переглянув газети, однак читання не розважило його ні на хвилину, і події, про які він читав, сприймалися тільки очима, не доходячи до свідомості. В одному дописі, якого він і не старався зрозуміти, ім'я Гійруа вразило його. Мова йшла про засідання палати, де граф виступив з короткою промовою.

Він став читати уважніше, збуджений цим нагадуванням, і натрапив на ім'я славетного тенора Монрозе, який наприкінці грудня повинен був виступити лише один раз в Опері. Це буде, писалось у газеті, чудове музичне свято, бо тенор Монрозе, покинувши Париж шість років тому, гастролював по всій Європі та Америці із незрівнянним успіхом; до того, разом з ним виступить і відома шведська співачка Ельсон, якої Париж не чув теж п'ять років.

Зненацька Олів'є сяйнула думка, що немов родилася в глибині його серця: потішити Аннету цією виставою. Потім він згадав, що графиня та її

дочка в жалобі, і почав обмірковувати, як би все-таки здійснити свій намір? Єдиний спосіб здався йому підходящим — узяти ложу, що виходить на сцену, де глядачів майже не видно; якщо ж графиня не схоче піти, то він запросить Аннету, разом із батьком та герцогинею. В такому разі герцогині треба буде запропонувати ложу. Але тоді слід і маркіза запросити!..

Олів'є завагався і знову надовго замисливсь.

Певна річ, справу зі шлюбом вирішено і, без сумніву, вже призначено день весілля. Він здогадувався, що графиня поквапилася з цим кінчити, і розумів, що вона віддасть дочку за Фарандаля якнайшвидше. Тут він був безсилий. Він не міг ні перешкодити цій жахливій події, ні змінити, ні відстрочити її! А коли вже належить скоритися, то чи не краще спробувати приборкати своє серце, приховати муку, прикидатися задоволеним і не давати волі своєму роздратуванню, як оце допіру в лазні.

Так, він запросить маркіза, заспокоїть цим підозру графині, а собі забезпечить дружні стосунки з домом молодого подружжя.

Поснідавши, Олів'є подався до Опери — замовити ложу позаду завіси. Йому обіцяли. Тоді він пішов до Гійруа.

Графиня майже зразу ж вийшла до нього і сказала все ще під враженням їхньої вчорашньої зворушливої розмови:

— Як мило, що ви сьогодні прийшли!

— У мене є щось для вас, — пробурмотів він.

— Що саме?

— Ложа на сцені в Опері на єдину виставу Ельсон та Монрозе.

— Ох друже, який жаль! А моя жалоба?

— ' Вашій жалобі уже незабаром чотири місяці.

— Повірте, що не можу.

— А Аннета? Подумайте, що такої нагоди вдієте може й не трапитись.

— З ким же вона поїде?

— З батьком та герцогинею, яку я запрошу. Так само й маркізові гадаю запропонувати місце.

Вона глянула йому просто в очі, почувавши нестримне бажання поцілувати його, і перепитала, не вірячи власним вухам:

— Маркізові?

— Атож.

І вона відразу прийняла його запрошення.

— Ви вже призначили день їхнього весілля? — спитав Олів'є байдужим тоном.

— Боже мій, приблизно! У нас є причини поспішати з цим, тим більше, що це було вирішено ще до смерті матері. Пригадуєте?

— Дуже добре. На коли ж?

— На початок січня. Даруйте, що раніш вас не повідомила.

Увійшла Аннета. Серце Олів'є підскочило в грудях, мов на пружині, і вся ніжність, що вабила його до дівчини, миттю обернулася на гнів і породила ту дивну жагучу злість, якою стає кохання під бичем ревнощів.

— Я вам щось приніс, — сказав він.

— То ми вже рішуче на "ви"? — відгукнулася дівчина.

Він мовив по-батьківському:

— Слухайте, дитино! Мені відома подія, що готується. Повірте, через якийсь час це буде неминуче, то краще зараз, ніж потім.

Вона невдоволено знизала плечима, а графиня мовчала, вступившись у далечінь, і про щось зосереджено думала.

— Що ж у вас для мене? — спитала Аннета.

Він розповів про виставу й про те, кого збирається запросити.

Дівчина була захоплена, кинувшись йому на шию в дитячому пориві, поцілувала його в обидві щоки.

Він мало не зомлів і, відчувши ніжний дотик цих свіжих губ, зрозумів, що це не зцілиться ніколи.

Графиня роздратовано зауважила:

— Тебе ж батько чекає!

— Гаразд, мамо, йду.

Дівчина побігла, посилаючи Олів'є поцілунки рукою.

Коли вона вийшла, він спитав:

— Вони поїдуть у подорож?

— Так, на три місяці.

— Тим краще, — пробурмотів він.

— Знову будемо жити, як колись, — сказала графиня.

— І я сподіваюсь, — мовив він знехотя.

— Тим часом не забувайте мене.

— Ні, друже.

Той порив, що охопив його напередодні, коли графиня плакала, і його намір запросити маркіза на виставу в опері, вернув графині трохи надії.

Але ненадовго. За якийсь тиждень вона знову почала з болісною і ревнивою увагою пильнувати вирази Олів'є, вишукуючи на ньому сліди всіх тих страждань, що він переживав. Вона знала все до дрібниць, бо сама пройшла крізь усі ті муки, що їх почувала в ньому, і постійна присутність Аннети раз у раз нагадувала про марність її зусиль.

Все гнітило її зараз, — і роки, і жалоба. Її діяльне, вміле й вигадливе кокетство — незмінний помічник усіх її перемог, — тепер було паралізоване чорною сукнею, яка підкреслювала блідість і зміну її обличчя так само, як прикрашала пишну юність її дочки. Який далекий був уже той час, — проте ще такий недавній, — після повернення Аннети до Парижа, коли графиня гордо добирала однакові з нею туалети, тоді для неї вигідні. Тепер їй кортіло зірвати з свого тіла жалобний одяг, який спотворював її і завдавав пекучих страждань.

Коли б до її послуг були всі засоби краси, коли б вона вільно могла вибирати та носити тканини ніжних відтінків у гармонії з кольором обличчя, що надавали б її красі, що в'яла, тонко розрахованої сили, настільки ж чарівної, як і природна грація дочки, — отоді вона, безперечно, з них двох була б спокусливіша.

Вона добре знала вплив збудливих вечірніх туалетів і легкого чутливого ранкового одягу, хвилюючого хатнього вбрання, в якому жінка залишається під час сніданку з близькими друзями і завдяки якому зберігає до середини дня немовби аромат її пробудження, матеріальне й гаряче відчуття ліжка, з якого вона встала, й напахченої кімнати.

Але що вона могла зробити з цією одежею факельника, з цим халатом каторжника, що його рокована носити цілий рік? Цілий рік! Рік вона повинна вбиратися в чорну сукню, жити, мов у в'язниці, безпорадною і бездіяльною. Рік вона почуватиме, як старіє щодня, щогодини, щохвилини в цьому креповому футлярі! Що буде з нею через рік, коли нещасне хворе тіло її й далі так марнітиме від душевної туги?

Ці думки не покидали її, отруювали їй усе, чим вона хотіла б утішитись, обертали на біль кожну радість, не лишали їй ні розради, ні задоволення, ні веселощів. Вона невпинно тремтіла, розпачливо намагаючись скинути з себе цей тягар лиха, що давив її,— адже без цієї гнітючої мани, вона була б щаслива, бадьора, серце молоде, в ній палала жага істоти, що починає жити, невтомна жадоба щастя, навіть більш палка, ніж раніше, і невситима потреба кохання.

І от усе гарне, все ніжне, радісне й поетичне, все, що прикрашає життя і примушує нас цінувати його, — все це відходить від неї тому, що вона постаріла! Кінець! Проте вона почувала в собі ще ніжність дівчини й пристрасні пориви молодой жінки. Ніщо не постаріло, крім її тіла, крім шкіри, жалюгідної оболонки кісток, потроху вицвілої і поточеної, мов те сукно на дереві меблів. Невідступна думка про цей занепад переслідувала її і стала майже фізичним болем. Думка ця породила в неї особливу чутливість шкіри, відчуття старіння, постійне і таке ж виразне,

як осягання холоду й тепла. їй здавалось, що шкіра їй безнастанно свербить, що зморшки на чолі поволі розповзаються, що западають тканини шш та щік і множитья безліч маленьких рисок, від яких стомлена шкіра здається пом'ятою. Болісна сверблячка примушує хворого на яку-небудь нашірну хворобу постійно чухатись; так само свідомість-і острах цієї руйнуючої та тонкої роботи скоро-минушого часу спонукали графіню підходити до дзеркала, щоб упевнюватися в цьому. Ця свідомість, це побоювання кликали, вабили і штовхали її до дзеркал; вона втуплювалася в них і без кінця роздивлялася своє обличчя, торкалась його пальцями, щоб краще переконатись у незабутніх слідах шкоди, завданої часом. Ця думка іноді зникала, але зринала щоразу, коли вона чи вдома, чи десь помічала блискучу поверхню страшного скла. Вона спинялась на тротуарах, щоб подивитись у дзеркальні вітрини, немов якась рука затримувала її біля скляних платівок, якими крамарі прикрашають фасади своїх крамниць. Це стало хворобою, справжньою манією. В кишені вона носила мініатюрне пуделечко з слонової кісткі, завбільшки з горіх, де на покрийшці зсередини було вставлено люстерко, і часто, йдучи, вона тримала його відкритим у руці й підносила до очей.

Коли сідала читати або писати в оздобленій килимами вітальні, ця нова робота на мить відвертала її думку, але скоро вона знову піддавалася давнішній манії. Вона боролась, силкувалася розважитись, думати про щось інше й продовжувати свою роботу, але даремно, гостре бажання дратувало її, і незабаром рука її, покидаючи книжку чи перо, хапала дзеркальце з ручкою зі старовинного срібла, що лежало на столі. В овальній різьбленій рамці, що замикала в собі все її обличчя, воно здавалось образом, портретом минулого століття, колись свіжою, а тепер ви-цвілою на сонці пастеллю. Вона довго на себе дивилася, потім стомлено клала дзеркальце на стіл, силкуючись знову взятися до роботи, але й двох сторінок не прочитавши і двох десятків рядків не написавши, знову почувала непоборну, болісну потребу дивитись на себе, знову простягала руку до дзеркальця.

Тепер вона брала його як обридлу, невідчепну дрібничку, що з нею ніяк не може розстатися рука; навіть приймаючи друзів, вона раз у раз у нього зазірала; вона мало не плакала від роздратування і, крутячи дзеркальце в руках, ненавиділа його, немов воно було живою істотою.

Одного дня, доведена до розпачу цією боротьбою з шматком скла, вона вдарила ним об стіну і потрощила вщент.

Але чоловік віддав його полагодити і незабаром повернув іще яснішим, ніж раніше. Вона мусила взяти його, подякувати і примиритись з тим, що дзеркальце залишиться у неї.

Так само щовечора й щоранку, замкнувшись у своїй кімнаті, вона мимо власної волі ретельно й терпляче вивчала цю тиху й гидку руйнівну роботу.

Лягаючи в ліжко, вона не могла спати, світила свічку і з розплющеними очима думала про те, що безсоння й нудьга безжалісно прискорюють жахливу роботу швидкоплинного часу; у нічній тиші вона слухала одноманітне шемрання, монотонне цокання годинника, що немов шепотів їй: "Іде, іде, іде", — і така мука пронизувала її серце, що, вкрившись з головою, вона розпачливо ридала.

Колись, як і всі люди, вона лічила роки й відзначала зміни, що їх вони приносили з собою. Як і всі, вона казала іншим і самій собі щозими, щовесни й щоліта: "Я дуже змінилась за минулий рік". Але, все ще залишаючись гарною, — хоч краса була вже інша, — вона не турбувалася. І ось тепер, замість спокійного відчуття повільної ходи років,* вона раптом збагнула й зрозуміла шалений біг хвилин. Їй відкрилося спливання часу, цей невловимий рух, здатний довести до божевілля, якщо вдуматись у нього, цю безугавну течію, поспішливих маленьких секунд, що точать тіло і життя людини.

Після таких страдницьких ночей вона довго й спокійно дрімала в теплих ковдрах доти, поки служниця відслоняла завіси і розпалювала вранці камін. Вона лежала стомлена, в напівзабутті, немов дрімаючи, немов прокидаючись, і в її заціпенілому мозку знову зароджувалась інстинктивна, невблаганна надія, що освітлює і живить до останнього дня людську усмішку й серце.

Тепер щоранку, коли вона вставала з ліжка, її поривало до молитви, щоб виблагати в Бога хоч трохи полегшення й розради.

Вона ставала навколішки перед великим дубовим розп'яттям, рідкісним мистецьким твором, що Олів'є знайшов і подарував їй, і тим голосом душі, яким людина розмовляє сама з собою, мовчазно зверталась до божественного мученика з болісним благанням. Безтямно бажаючи, щоб Бог почув її і допоміг, наївна в своїй скорботі, як і всі віруючі, котрі стоять навколішках, вона була певна — Бог слухає її, зважає на її прохання, а може, й зворушується її мукою. Вона не просила в нього того, чого він ніколи нікому не зробив — зберегти до смерті принадність, свіжість та грацію, — просила тільки трохи спокою та відстрочси. Вона повинна постаріти, повинна померти! Але чому ж так швидко? Інші жінки так довго лишаються вродливі! Чи не дозволить Бог і їй бути такою? Який же буде він милосердний, він, що сам стільки вистраждав, коли не лишить їй бодай на два-три роки решту чарів, потрібних їй, аби подобатись!

Вона не виражала цього словами, але повіряла йому це жалісливим зітханням у таємничому благанні своєї душі.

Потім, підвівшись, сідала до туалету і, так само напруживши думку, як і молячись, бралась до пудри, помади, олівців, пуховичків та щіточок, що відроджували лише на один день її штучну, крихку красу.

Два імені лунали на бульварі з усіх уст: "Емма Ельсон" та "Монрозе". Що ближче до Опери, то частіш вони повторювались. Ці два імені були написані на величезних афішах, розклеєних на колонах Моріс, впадаючи в очі всім перехожим, і в вечірньому повітрі мовби витало відчуття якоїсь значної події.

Важка будівля так званої "Національної музичної академії" наче пригнулась під чорним небом і мовби хизувалась перед юрбою розкішним білястим фасадом та мармуровими колонами галереї; вона була освітлена, як декорація, невидимими електричними вогнями.

На площі кінна республіканська гвардія регулювала вуличний рух. З усіх кінців Парижа сюди прибувала сила карет, де за завішеними мереживом шибками видно було пишноту світлих убрань та блідих облич.

Двомісні карети й ландо одне по одному в'їжджали під бічні аркади, спинялись на мить, і з них виходили у вечірніх манти, оздоблених хутром, пір'ям та коштовним мереживом великосвітські й інші жінки — це дороге й божественно виряджене тіло.

Знаменитими сходами, немов якась казкова нескінченна процесія, линув невпинний потік ошатних, як королеви, дам, на шиях і в вухах у них ряхтіли діаманти; шлейфи довгих суконь тяглися по східцях.

Зал почав заповнюватись завчасу, бо ніхто не хотів пропустити жодної ноти уславлених артистів; в просторому амфітеатрі під ясным сяйвом електричної люстри шумувала людська хвиля й розлягався гомін голосів.

З ложі, де сиділи герцогиня, Аннета, граф, маркіз, Бертен та Мюзадьє, на сцені видно було тільки лаштунки, де перегукувались, бігали й метушилися люди — машиністи в блузах, добродії у фраках, актори в костюмах. Але за велетенською спущеною завісою чути було глухий гомін юрби — сили-силенної рухливих, збуджених істот,

хвилювання яких, здавалося, проникало крізь тканину й ширилось до декорацій.

Ставили "Фауста".

Мюзадьє розповідав анекдоти про те, як уперше йшла ця опера в Ліричному театрі, як спершу холодно прийняла її публіка і як потім захоплено вітала, про перших виконавців та їхню манеру співати кожен арію. Аннета, півобер-нувшись до нього, слухала його з молодю, жадібною цікавістю, кидаючи вряди-годи ніжний погляд на свого нареченого, що за кілька днів мав стати її чоловіком. Тепер вона вже любила його, як люблять усі наївні серця, тобто любила в ньому усі надії майбутнього. Захоплена й зачарована їїршими святами життя, палко прагнучи бути щасливою, вона трепетала від радісного чекання.

А Олів'є, що бачив усе і все знав, що пройшов усі фази таємного, безсилоого й ревнивого кохання, аж до самого горнила людської муки, де серце, здавалося, шкварчить, як тіло на розпеченому вугіллі, стояв позаду них, дивлячись на них поглядом людини, засудженої на страту.

Пролунало три удари, і легенький сухий стукіт палички диригента по пюпітру враз спинив увесь рух, покашлювання та розмови; потім, після хвилини глибокої тиші, прозвучали перші такти увертюри, наповнивши зал тією невидимою і непереможною таємницею музики, що проймає тіло, збуджує нерви та душу поетичним і чуттєвим трепетом, вливаючи в чисте повітря, яким дихаєш, гучну хвилю звуків.

Олів'є сів у глибині ложі, почувуючи скорботне зворушення, немов ці звуки торкались його сердечних ран.

Та коли завіса піднялася, він знову встав і побачив серед декорацій кабінету алхіміка замисленого доктора Фауста.

Разів уже з двадцять він чув цю оперу, знав її мало не напам'ять, і його увага, зразу ж покинувши п'єсу, скерувалась на зал. Йому видно було тільки невеличкий куток за виступом сцени, що ховав його ложу, — від оркестру до галереї,— тож він міг бачити частину публіки, де було чимало знайомих облич. Біля оркестру сиділи чоловіки у білих краватках, що здавалися експонатами якогось музею давно відомих осіб: світські люди, художники, журналісти — всі ті, хто завжди буває там, куди всі йдуть. Він відзначав і називав про себе імена жінок на балконі та в ложах. Графиня де Льскріст у ложі на авансцені була справді чарівна, а трохи далі маркіза д'Ебелен, що недавно вийшла заміж, вже притягала до себе лорнети. "Добрий початок", — промайнуло в голові у Бертена.

Усі дуже уважно і з видимою прихильністю слухали тенора Монрозе, що ремствував на життя.

"Яка дурниця! — думав Олів'є.— Ось Фауст, загадковий і величний Фауст, співає про страшенну огиду до всього, про нікчемність усього на світі, а юрба ця стурбована тільки одним: чи не змінився голос у Монрозе".

Він став слухати разом з усіма і, за банальними словами лібретто, в музиці, що збуджує у надрах душ глибокі почуття, немов збагнув серце Фауста, яким замислив його Гете.

Колись він читав цю поему, вважав її чудовою, але вона мало його хвилювала, — а тепер ураз осягнув її незмірну глибину, бо йому здавалось, що він сам стає Фаустом..

Аннета, трішки схилившись над бар'єром ложі, захоплено слухала, а серед глядачів котився схвальний шепіт, бо голос Монрозе був поставлений краще і краще звучав, ніж будь-коли.

Бертен заплющив очі. Ось уже місяць, як усе, що бачив, почував, усе, що зустрічав у житті, він одразу якось пов'язував з своєю пристрастю.

Весь світ і самого себе віддавав він на поталу цій настирливій ідеї. Все те прекрасне, що він міг уявити собі, тут же пропонував подумки коханій дівчині; і кожну гадку свою він пов'язував з коханням до неї.

І ось тепер, тут, на виставі, душі його до найглибших глибин були близькі скарги Фауста, і йому забаглося померти, покінчити зі своїми болями, з усіма муками свого безрадісного кохання. Він дивився на тонкий профіль Аннети й бачив маркіза де Фарандаля, що сидів позад дівчини й теж поглядав на неї. Він почував себе старим, віджилим, пропащим. Нічого більше не чекати, ні на що не надіятись, не мати навіть права бажати, бути витиснутим, виштовхнутим з життя, мов той літній урядовець, кар'єра якого закінчена, — о, хіба ж це не пекуча мука?!

Залунали оплески. Монрозе вже був переможцем. І Ме-фістофель — Лабар'єр — з'явився з-під землі.

Олів'є, ніколи не чувши його в цій ролі, став уважнішим. Згадка про драматичну гру баса Обена й про спокусливість баритона Фора розважила його на кілька хвилин.

Але фраза, яку Монрозе проспівав з непереможною силою, вразила його в самісіньке серце. Фауст говорив сатані:

Я хочу скарбу над усі скарги,

Я молодості хочу!

І тенор вийшов у шовковій куртці, зі шпагою при боці, в береті з пір'ям, стрункий, молодий і гарний, сяючи манірною красою співака.

Знявся шепіт. Він був дуже вродливий і подобався жінкам. Олів'є, навпаки, здригнувся від розчарування, бо гостре відчуття драматичної поеми Гете зникло при цій метаморфозі. Тепер перед очима його була тільки феєрія, сповнена прегарних музичних арій, і талановиті актори; він

слухав тільки їхні голоси. Цей молодик у камзолі, цей гарний співак, що показував свої литки та ноги, не подобався йому. Це не був справжній, непоборний і зловісний лицар Фауст, що мав спокусити Маргариту.

Він знову сів, і фраза, яку допіру чув, спливла йому на пам'ять:

Я хочу скарби над усі скарби,

Я молодості хочу!

Олів'є шепотів її крізь зуби, сумно наспівуючи в думці, і не зводив очей з Аннетиної білої шиї, яка відтіла в чотирикутному просвіті ложі, він просто катувався гіркістю цього нездійсненого бажання.

Але Монрозе кінчив перший акт так блискуче, що в залі вибухнули бурхливі оплески. Кілька хвилин оплески, стукіт та вигуки лунали, немов гроза. У всіх ложах жінки аплодували руками в рукави та ах, а чоловіки, стоячи позад них, кричали й били в долоні.

Двічі піднімалась і опускалась завіса, а оплески не вщухали. Коли вона опустилась утретє, відмежувавши публіку від сцени та внутрішніх лож, герцогиня й Аннета аплодували ще якийсь час, і тенор, дякуючи їм окремо, легенько й скромно вклонився.

— О, він побачив нас! — мовила Аннета.

— Який чудовий співак! — зауважила герцогиня.

А Бертен, нахилившись уперед, з невиразним почуттям обурення й зневаги дивився, як уславлений актор ішов за лаштунки, похитуючись і тягнучи ногу, упершись в бік рукою, у застиглій позі театрального героя.

Заговорили про нього. Його успіхи у жінок наробили не менше галасу, ніж його талант. Він виступав в усіх столицях, доводячи до екстазу жінок, серця яких уже наперед билися прискорено — адже вони стільки вже чули про те, який він чарівний. Проте він, як казали, мало цікавився цією сентиментальною нестямою, і вдовольнився музичними тріумфами. Мюзадьє, в присутності Аннети висловлюючись якомога обережніше, розповідав про життя цього вродливого співака, а герцогиня захоплено твердила, що розуміє й схвалює його захват, який він може навіяти, бо він здавався їй дуже звабливим, гарним, визначним і надзвичайно музикальним. Під кінець вона мовила, сміючись:

— Та й як можна встояти перед таким голосом!

Олів'є обурився і став гостро заперечувати. Він не розумів, як можна захоплюватись комедіантом — цим вічним тлумачем чужих типів, цим примарним уособленням вигаданих людей, цим розмальованим нічним манекеном, що кожного вечора грає нову роль.

— Ви заздрите їм, — сказала герцогиня. — Всі ви, світські люди й художники, гніваєтесь на акторів, бо вони мають більший успіх, ніж ви.

Потім спитала в Аннети:

— Слухай, мала, ти ще тільки входиш у життя й на все дивишся здоровими очима: як тобі цей тенор?

— На мою думку, він дуже гарний, — не вагаючись, відповіла дівчина.

Три дзвінки сповістили про початок другого акту, і завіса піднялася, відкриваючи сільське свято.

Вихід Ельсон був чудовий. Її голос теж, здавалося, став сильніший, і вона володіла ним більш упевнено, ніж раніше. Це справді була велика,

прекрасна, видатна співачка, слава якої дорівнювала славі Бісмарка та Лесепса.

Коли Фауст кинувся до неї, коли мовив до неї обворожливим голосом цю повну дивного чару фразу:

Дозвольте ласкаво, вродлива панно,

Вам руку подати і вас провести.

і коли білява, така гарна, така зворушлива Маргарита відповіла:

Не панна я, і не вродлива, пане,

І ласки вашої не потребую я, —

всіх гладачів охопило безмежне тремтіння насолоди.

Коли завіса впала, знявся страшений галас, а Аннета так довго плескала, що Бертенів хотілося схопити її за руки, щоб вона перестала. Серце його краялось від нової муки. Протягом усього антракту він мовчав, настирлива його думка переслідувала ненависного співака навіть за лаштунками, бо той привів у таке захоплення Аннету, а тепер знову мастить собі щоки білилами в своїй вбиральні.

Потім завіса піднялась; почалася дія в саду.

І вмить мовби любовна гарячка пойняла зал, бо ніколи ще не було таких виконавців цієї музики, подібної до найніжніших поцілунків. Це були вже не славетні артисти — Монрозе та Ельсон, — а дві істоти з ідеального світу, та й не істоти, а тільки два голоси: вічний голос чоловіка, що кохає, вічний голос жінки, що поступається, і в їхньому дуеті бриніла вся поезія людського кохання.

Коли Фауст заспівав:

"О *дай же, дай мені на личко твоє надивитись!" — у звуках, що злетіли з його уст, почувалися таке обожнювання, захват і благання, що бажання кохати справді сколихнуло на мить усі серця.

Олів'є пригадав, що* сам наспівував цю фразу в Ронсьєрському парку під вікнами замку. Досі вона здавалась йому трохи банальною, а тепер просилася на уста як останній крик пристрасті, як останнє благання, як остання надія і ласка, що на них міг він сподіватись у цьому житті.

Далі він нічого не слухав і нічого не чув. Нестерпні ревності охопили його, бо він побачив, що Аннета піднесла хусточку до очей.

Вона плакала! Отже, серце її прокидалося, займалося, хвилювалось — серденько жінки, що нічого ще не відала. Тут, так близько від нього, зовсім не думаючи про нього, вона відчула страшну владу кохання над людьми, і це відчуття, це натхнення навів їй нікчемний комедіант-співак.

Бертен уже не гнівався на маркиза де Фарандаля, на цього дурня, що нічого не бачив, не знав і не тямив! Але як він проклинав молодика у вузькому трико, що запалював душу цієї молоді дівчини!

Йому хотілося кинутись до неї, як кидаються до того, що ось-ось потрапить під кінські копита, схопити її за руку, повести, потягти її й сказати: "Ходімо звідси, ходімо, благаю вас!"

Як вона слухала, як трепетала! І як він страждав! Він уже й раніше страждав, але не так жорстоко! Він пригадав це, бо всі ревнівні муки болять, мов роз'ятрені рани. Було це спочатку в Ронсьєрі, коли він, графиня й Аннета верталися з кладовища, коли він уперше відчув, що вона вислизає від нього, що він не має над нею — над дівчинкою, непокірною, мов молода тварина, — ніякої сили. Але там, коли вона дратувала його, відбігаючи рвати квіти, йому кортіло тільки спинити її

пориви, затримати біля себе її тіло, — а тепер тікала сама душа її, невловима душа. Ах, тепер він знову зазнав того гострого роздратування, до якого вже не раз спричинялись усілякі дрібні, ледве помітні удари, що ніби лишають у закоханих серцях невігойні рани. Він пригадував увесь болісний гніт ревнощів, що день у день падали на нього. Щоразу, як вона щось відзначала, любила, чогось бажала, чимось захоплювалась, він ревнував її — непомітно, але постійно — до всього, що забирало час і погляди, що викликало увагу, радість, подив і захват Аннети, бо все це її трохи в нього забирало. Ревнував її до всього, що вона робила без нього, до всього, чого не знав, до її виїздів, до читання, що їй хоч трохи подобалось, ревнував до пораненого в Африці героя-офіце-ра, яким Париж цілий тиждень цікавився, до автора відомого роману, до невідомого поета, якого вона не бачила, але вірші чула від Мюзадьє, нарешті, до всіх чоловіків, яких хвалили при ній, бодай у найбанальніших виразах, бо коли кохаєш жінку, то не можеш залишатись байдужим, якщо вона думає про кого-небудь навіть із побіжною цікавістю. В серці того, хто кохає, пробуджується владна потреба бути для неї єдиним у світі.

Олів'є хотів, щоб Аннета нікого іншого не бачила, не знала й не цінувала. Досить було їй зробити рух, щоб обернутись і глянути на когось, — і його поривало заступити її погляд собою. Коли ж він не міг одвернути його або цілком поглинути, то нестерпно страждав.

Так страждав він і тепер, дивлячись на цього співака, що, здавалось, сіяв і пожинав любов у залі Опери; він обурювався на всіх за триумф тенора — на жінок, що сиділи в ложах заляклі, завмерлі від захвату, на дурнів-чоловіків, що робили апофеоз цьому фертикові.

Артист! Вони називають його артистом, великим артистом! І цей блазень, що тлумачив чужі думки, має такий успіх, якого не мав і сам автор! Ось де справедливість і розум світських людей, цих претензійних неуків-аматорів, для яких усе своє життя працюють майстри людського мистецтва! Олів'є чув їхні оплески й вигуки, бачив їхнє захоплення, і та давня ворожість, що завжди жевріла в його пихатому й гордому серці

вискочня, розпалювалася, оберталась на шалену лютть проти цих дурнів, всемогутніх тільки за правом народження й багатства.

До кінця вистави він мовчав, катуючись цими думками, потім, коли в залі ущух ураган захвату, подав руку герцогині, а маркіз у цей час взяв об руку Аннету. Вони зійшли великими сходами в тісній юрбі жінок та чоловіків, у цьому чудовому й повільному каскаді голих плечей, пишних суконь та чорних фраків. Далі герцогиня, Аннета, батько її та маркіз сіли в ландо, а Бертен лишився сам із Мюзадье на площі біля Опери.

Зненацька він відчув до нього якусь прихильність, точніше, той природний потяг, що його відчуваєш до земляка, якого зустрів у далекому краї, бо йому здавалося, що він загубився в цьому чужому, байдужому тлумшці, а з Мюзадье він міг іще поговорити про Аннету.

Тож він узяв інспектора за руку й спитав:

— Ви додому не зразу? Погода гарна. Пройдімось.

— З великим задоволенням.

Вони пішли до церкви святої Магдаліни серед нічної юрби, в тому короткому бурхливому хвилюванні, що вирує на бульварах після виходу з театрів.

У Мюзадье було повнісінько новин і тем, які Бертен називав "денним меню", і він пролив своє красномовство на два-три сюжети, що цікавили його найдужче. Бертен ішов з ним об руку, але не слухав, упевнений, що зараз наведе його на розмову про дівчину, і нічого навколо себе не бачив, замкнувшись у своєму коханні. Ішов, виснажений ревностями, немов після падіння з височини на твердий ґрунт, пригнічений думкою, що на світі йому вже нема чого робити.

Він буде мучитися дедалі більше, без жодної надії. Минатимуть один по одному безрадісні дні, і він буде здалеку споглядати, як живе вона, щаслива, кохана і сама, певно, закохана. Коханець 1 Може, в неї теж буде коханець, як був і в її матері. Олів'є почував у собі безліч джерел страждання, приплив лиха, пекучої муки, почував себе таким пропа-пщм, рокованим на жахливу агонію, що, здавалося йому, більших катувань не знав іще ніхто й ніколи. І він подумав про дитячі вигадки поетів, про марну сізіфову працю, фізичну спрагу Тантал а, шматоване серце Прометея. О, коли б вони дослідили, коли б зазирнули у безтямне кохання старого чоловіка до молодої дівчини, як зуміли б вони висловити нестерпні затаєні муки істоти, що не здобуде вже кохання, муки марного бажання і,— що страшніше від дзьоба яструба! — те, як терзає старече серце білява голівка!

Мюзадьє говорив, не змовкаючи, і Бертен, весь у полоні невідчепної думки, спинив його, пробурмотівши майже мимоволі:

— Аннета сьогодні була чарівна.

— Еге ж, чарівна...

Щоб Мюзадьє знову не вернувся до попередньої розмови, художник додав:

— Вона вродливіша, ніж була її мати.

Мюзадьє неухважно підтвердив, сказавши кілька разів, поспіль: "Так... так... так...", — але думка його ще не зосередилась на цій новій темі.

Намагаючись звернути на це його увагу, Олів'є вдався до хитрощів, зацікавивши Мюзадьє найулюбленішою для того темою!

— Після весілля в неї буде один із найкращих салонів у Парижі.

Цього було досить, аби інспектор образотворчих мистецтв, як справжня світська людина, заходився із знанням справи міркувати про те становище, що його посяде у вищому французькому суспільстві маркиза де Фарандаль.

Бертен слухав його й уявляв Аннету у великій, залитій світлом вітальні серед жінок і чоловіків. Це видиво знову розбуркало його ревності.

Тепер вони підіймалися по бульвару Мальзерб. Проминаючи будинок Гійруа, художник підвів очі. У вікнах між щілинами завіс, здавалось, світилося. Йому спало на думку, що герцогиню з небожем мабуть, запросили на чай. Серце його стиснулось від люті й гризоти.

Він не випускав зі своєї руки руку Мюзадьє і часом розворушував якимсь запереченням його думки про майбутню молоду маркизу. І від цього банального голосу, що говорив про Аннету, образ її миготів круг них у нічній тиші.

Вони прийшли на вулицю де Вільє, де мешкав Бертен.

— Зайдете? — спитав він.

— Ні, дякую. Пізно вже, треба спати.

— Ну, зайдіть на півгодинки, побалакаємо ще.

— Ні, справді. Пізно дуже.

Від думки, що зараз лишиться сам після потрясіння, що його оце знову зазнав, Бертена охопив жах. У нього є співбесідник, і він його затримає!

— Та зайдіть же, виберете якийсь етюд! Я давно вже збираюсь вам що-небудь подарувати.

Знаючи, що в художників не завжди бував настрій робити дарунки і що пам'ять на обіцянку у них коротка, Мюзадье захопився за це. Як інспектор образотворчих мистецтв, він зумів зібрати цілу картинну галерею.

— Зайду, — мовив він.

Вони ввійшли.

Розбуджений служник приніс їм грог, і розмова якийсь час точилась навколо живопису. Бертен показував етюди й просив Мюзадье взяти собі той, що більше йому сподобається. А Мюзадье вагався, бо йому заважало газове освітлення, при якому він плував тони фарб. Зрештою вибрав гурт дівчаток, що скачуть через мотузку на тротуарі, і майже зразу ж зібрався іти, взявши подарунок.

— Я пришлю вам цей етюд, — сказав Бертен.

— Ні, я краще заберу його й помилуюсь на нього, лягаючи спати.

Нічим не можна було його затримати, і Бертен знову лишився сам у своєму помешканні, цій в'язниці його спогадів та болісного хвилювання.

Коли вранці служник приніс чай та газети, то побачив: господар його сидить на ліжку блідий мов мрець.

— Ви нездужаєте, пане? — спитав служник злякано.

— Нічого, просто голова болить.

— Чи не накажете піти по ліки?

— Ні. Як надворі?

— Дощ, пане.

— Гаразд. Ідіть.

Поставивши, як звичайно, на столик чайний прибор та поклавши газети, служник вийшов.

Олів'є взяв "Фігаро" й розгорнув. Передовиця називалась "Сучасний живопис". Це була палка похвала чотирьом чи п'ятьом молодим художникам, що справді майстерно володіли колоритом і зловживали ним задля ефекту, намагаючись видавати себе за революціонерів і геніальних новаторів у мистецтві.

Як і всі представники старшого покоління, Бертен обурювався цими новими прибульцями — обурювався їхньою нетерпимістю, заперечував їхні теорії. Отже, вже беручись до читання, він почував у собі зачасний гнів, що так швидко опановує знервоване серце; потім, пробігши очима по тексту, він помітив своє ім'я, і кілька слів у кінці якогось речення вразили його, мов удар кулаком у груди: "...застаріле мистецтво Олів'є Бертена"...

Він завжди був чутливий до критики та похвали, але в глибині душі, незважаючи на законне шанобство, більше страждав від зневаги, ніж радів від похвали, бо сам не був упевнений в собі через вічні вагання. Проте раніше, за часів тріумфу, він у густому диму кадьниць забував про шпильки. Тепер, при невпинному зростанні нових художників і нових цінувальників мистецтва, похвали ставали рідші, а лайка дошкульніша. Він почував, що перейшов до загону старих талановитих художників, яких молодь не визнає за вчителів, і, буди не тільки розумним, а й

проникливим, страждав тепер від найменших натяків так само, як і від одвертих нападів.

Проте ніколи ще його самолюбство художника не було так болісно вражене. Задихаючись, він іще раз прочитав статтю, щоб зрозуміти все до найменших подробиць. Кількох колег і його викидали до кошика образливо й розв'язно, і він підвівся з ліжка, шепочучи слова, що лишились у нього на устах: "...застаріле мистецтво Олів'є Бертена".

Ніколи він ще не впадав у такий розпач, не був такий пригнічений; у нього було відчуття, що настає кінець усьому його фізичному й духовному єству; ніколи не поринав він у таку безутішну душевну тугу. До другої пополудні він сидів у кріслі біля каміна, простягти до вогню ноги, не маючи сили ворухнутись чи щось робити. Потім у нього з'явилась потреба заспокоїтись, потиснути віддані руки, побачити вірні очі, потреба в тому, щоб його пожаліли, допомогли йому, потреба в ласкавих й дружніх словах. І, як завжди, він подався до графині.

Коли він зайшов, Аннета була Сама у вітальні — стояла до нього спиною й швидко писала адресу на якомусь листі. На столі коло неї лежала розгорнута газета "Фігаро". Бертен побачив разом і дівчину, і газету, і він розгублено зупинився, не сміючи далі ступити. А що, як вона прочитала? Вона обернулась і, заклопотана своїми жіночими справами, квапливо сказала:

— А, добридень, пане художнику! Вибачте, що покидаю вас. Швачка чекає мене нагорі. Розумієте ж, зустріч із швачкою перед весіллям — це важлива справа. Зараз пришлю вам маму, — вона оце сперечається й розважає мою художницю... Коли вона потрібна буде, я знову її покличу на декілька хвилин.

І дівчина майже вибігла з вітальні, підкреслюючи, що їй ніколи.

Ця раптова втеча без жодного приязного слова, без жодного прихильного погляду на нього, Бертена, що так її кохає, зовсім пригнітила його. Очі його знову спинились на "Фігаро", і він подумав: "Вона прочитала. З мене глузують, мене заперечують. Вона вже не вірить у мене. Я вже для неї ніщо".

Він ступив до газети так, як підходять до людини, щоб дати їй ляпаса. І тут у голові в нього промайнуло: "Може, вона й не читала. Вона така заклопотана сьогодні. Але про це, безперечно, розмовлятимуть при ній за обідом, і їй однаково схочеться прочитати цю статтю".

Якось мимоволі, майже несвідомо, він схопив газету, згорнув її, зібгав і швидко, мов злодій, сховав у кишеню.

Ввійшла графиня. Побачивши синяве, перекошене обличчя Бертена, вона здогадалась, що його страждання дійшли до крайньої межі.

Вона кинулась до нього з поривом, усім поривом своєї бідної і змученої душі, свого бідного, теж розбитого тіла. Поклавши йому руки на плечі й подивившись просто в очі, вона мовила:

— О, який ви нещасний!

На цей раз Бертен уже не заперечував і, задихаючись — так йому зсудомило горло, — пробурмотів:

— Так... Так... Так!..

Вона відчула, що він зараз зариде, і повела його в темний куток вітальні, до двох крісел, що стояли за невеликою ширмою з старовинного шовку. Вони сіли за цією тонкою, вишитою стіною, в сірих сутінках дощового дня.

Щиро жаліючи його, страждаючи від його горя, графиня сказала:

— Як ви мучитесь, мій бідний Олів'є!

Вія поклав свою сиву голову їй на плече.

— Більше, ніж ви гадаєте! — сказав він.

Вона прошепотіла сумно:

— О, я це знала! Я все почувала. Бачила, як воно зароджувалось і росло.

Він відповів, ніби вона обвинувачувала його:

— Я не винен, Ані.

— Знаю... І не дорікаю вам...

Обернувшись трохи, вона ніжно торкнулась устами очей Олів'є, і відчула його гіркі сльози.

Здригнувшись, немов випила краплю відчаю, вона повторила кілька разів:

— Ох бідний друже... бідний друже... бідний друже...

Потім, якусь мить помовчавши, додала:

— Наші серця в цьому винні, бо вони не постаріли. Який вогонь палає в моєму!

Він спробував заговорити, але не міг, бо тепер його душили ридання. Пригортаючись до нього, вона відчула судорожне колихання його грудей. І тут егоїстична любовна туга, що так довго точила графиню, знову її

охопила, і вона мовила з тим несамовитим виразом, який свідчить про пекельні муки:

— Боже, як ви кохаєте її!

— О так, я кохаю її! — ствердив він.

Вона замислилась, а тоді спитала:

— А мене, мене ви ніколи так не кохали?

Він переживав зараз одну з тих хвилин, коли кажуть усю правду, тож відповів:

— Ні, я тоді був надто молодий.

— Надто молодий? Чому? — здивувалася вона.

— Бо життя було надто гарне. Тільки в наші літа можна кохати до самозабуття.

— А відчуваєте ви біля неї те саме, що й біля мене почували? — спитала вона.

— І так, і ні... А проте, це майже те саме. Вас я кохав так, як тільки можна кохати жінку. І її кохаю, як вас, бо вона — це ви; але кохання це стало чимсь непоборним, згубним, чимсь таким, що сильніше за смерть. Я належу їй так, як палаючий будинок належить вогню!

Подих ревностів ураз висушив в ній жаль, і вона сказала втішено:

— Бідолашний друже! Через кілька днів вона одружиться й поїде. Певно ж, ви одужаєте, не бачачи її.

Він похитав головою.

— О, я пропав, пропав!

— Та ні, ні! Три місяці не будете її бачити. Цього досить. Адже вам було досить трьох місяців, щоб покохати її так, як мене, — а ви ж знаєте мене дванадцять років.

Тоді він заблагав у своїй безмежній тузі:

— Не покидайте мене, Ані!

— А що я можу, друже?

— Не покидайте мене самого!

— Я навідуватиму вас, скільки ви схочете.

— Ні! Краще я тут буду, скільки можна.

— Біля неї будете?

— І біля вас.

— Вам не треба бачитися з нею перед весіллям.

— О Ані!

— Або хоч дуже рідко.

— А сьогодні можна лишитись?

— Ні, в такому стані не можна. Вам треба розважитись, піти до клубу, до театру, куди-небудь, тільки не лишатися тут.

— Я прошу вас.

— Ні, Олів'є, це неможливо. До того, на обіді в мене будуть люди, присутність яких знову вас розхвилює.

— Герцогиня? І... він?

— Так.

— Та я ж цілий вечір вчора провів із ними.

— Це й видно! Тому ви й гарний такий сьогодні.

— Обіцяю вам бути спокійним.

— Ні, це неможливо.

— Тоді я йду.

— Чешу ж так швидко?

— Хочу походити.

— Гаразд, ходіть до самісінької ночі, аби смертельно втомитися, а потім лягайте спати!

Він підвівся.

— Прощайте, Ані.

— Прощайте, любий. Завтра вранці провідаю вас. Хочете, щоб я знову робила велику необережність, як колись, та вдавала, ніби снідаю вдома о дванадцятій, а насправді, щоб я снідала у вас о чверть на другу?

— Так, дуже хочу! Ви добра.

— Бо кохаю вас.

— Я теж вас кохаю.

— О, не згадуйте про це!

— Прощайте, Ані.

— Прощайте, любий. До завтра.

— Прощайте.

Бертен поцілував їй руки, потім поцілував її в скроні, потім у куточок уст. Тепер очі його були сухі, вигляд рішучий.

Він обійняв її, пригорнув до себе, і припавши устами до її чола, немов пив, вдихав усе кохання, яке вона почувала до нього.

І швидко пішов не обертаючись.

Лишившись сама, графиня впала на стілець і заридала. Так сиділа б до ночі, якби Аннета не прибігла по неї.

Щоб мати час витерти почервонілі очі, графиня сказала:

— Мені треба написати кілька слів, дитино моя. Іди, я незабаром буду.

До вечора вона мусила клопотатись важливою справою посагу.

Герцогиня з небожем обідали в Гійруа по-родинному. Тільки-но вони посідали до столу, розмовляючи про вчорашню виставу, як увійшов служник із трьома величезними букетами в руках.

Пані де Мортмен здивувалась.

— Боже мій, що це таке?

— О, які гарні! — вигукнула Аннета. — Хто це міг нам прислати?

— Певно, Олів'є Бертен, — відповіла графиня.

Вона не переставала думати про нього. Він видався їй таким похмурим, таким трагічним, вона так ясно бачила його безпорадне лихо, так гостро почувала в собі відбиток його туги, так ніжно й глибоко кохала його, що серце її стискалось від зловісного передчуття.

В кожному букеті справді були картки від Бертена. На кожній він написав олівцем імена графині, герцогині та Аннети.

Пані де Мортмен спитала:

— Чи не занедужав ваш друг Бертен? Учора в нього був кепський вигляд.

— Так, він трохи турбує мене, хоч і не скаржиться, — відповіла пані де Гійруа.

— О, з ним те, що й з нами всіма — старіє,— докинув її чоловік. — Навіть дуже старіє. Загалом мені здається, що старі парубки піддаються зразу. Вони швидше занепадають, ніж ми. Він таки дуже змінився.

— Це правда! — зітхнула графиня.

Фарандаль зненацька перестав шепотітись з Аннетою й сказав:

— В сьогоднішньому "Фігаро" є дуже неприємна для нього стаття.

Всякий напад, всяка критика, всякий несприятливий натяк на її друга обурював графиню.

— О, — заперечила вона, — таким видатним людям, як Бертен, можна не звертати уваги на такі гидоти.

— Неприємна для Олів'є стаття? — здивувався граф. — А я не читав її. На котрій сторінці?

— На першій, передова, — мовив маркіз. — Називається "Сучасний живопис".

І депутат перестав дивуватись.

— Зрозуміло. Я не читав її, бо вона про живопис.

Усі посміхнулись, знаючи, що, крім політики та сільського господарства, пан Гійруа нічим не цікавиться.

Потім тема розмови змінилася. Нарешті всі перейшли до вітальні пити каву. Графиня не слухала, насилу відповідала— її ятрила думка: "Що робить зараз Олів'є? Де він? Де обідав? Де блукає, гнаний сердечною мукою?" Тепер вона карталася, що відпустила його, не лишила в себе, і уявляла, що він тиняється по вулицях, сумний, безпритульний, самотній, тікаючи від свого горя.

Аж поки не поїхала герцогиня з небожем, графиня мовчала й мучилась невиразним та забобонним страхом, потім лягла в ліжко й лежала безсонна, думаючи про нього.

Минуло дуже багато часу, аж ось їй почувся дзвінок у передпокої. Вона затремтіла, сіла й слухала. І вдруге дзвінок задзвонив у нічній тиші.

Вона схопилась із ліжка й щосили натиснула на кнопку електричного дзвоника, аби розбудити покоївку. Потім із свічкою в руках побігла до передпокою.

— Хто там? — спитала, не відчиняючи дверей.

Незнайомий голос відповів:

— Це лист.

— Від кого лист?

— Від лікаря.

— Якого лікаря?

— Не знаю, тут про нещастя.

Не вагаючись, графиня розчинила двері й побачила візника в цератовому капелюху. Він тримав у руках листа й подав їй. Вона прочитала: "Дуже терміново. Панові графу де Гійруа".

Рука була незнайома.

— Зайдіть, голубе, — сказала графиня. — Сядьте й почекайте.

Біля чоловічої кімнати її серце закалатало, і вона навіть не могла його покликати. Постукала в двері свічником. Граф спав і не чув.

Тоді вона почала нетерпляче, нервово бити ногою в двері. Нарешті сонний голос спитав:

— Хто там? Котра година?

— Це я, — відповіла графиня. — Хочу передати вам термінового листа — його приніс візник. Якийсь випадок.

Він пробурмотів з-за пологуг:

— Почекайте, встаю. Зараз.

Через хвилину він вийшов у халаті. Ту ж мить прибігли два лакеї, розбуджені дзвінками. Вони були спантеличені, приголомшені, побачивши в їдальні незнайомого, що сидів на стільці.

Граф узяв листа й крутив його в руках, бубонячи:

— Що воно? Не розумію.

— Та прочитайте ж! — нетерпляче сказала вона.

Він розірвав конверта, розгорнув папір, скрикнув перелякано й спантеличено глянув на дружину.

— Що таке, Боже мій? — спитала вона.

Він так хвилювався, що ледве міг говорити й насилу пробурмотів:

— О, велике нещастя!.. Велике нещастя!.і Бертен потрапив під карету.

— Помер! — вигукнула вона.

— Ні, ні,— відповів Гійруа. — Прочитайте самі.

Вона вирвала з його рук листа й прочитала:

"Пане, сталося велике нещастя. Нашого друга, славетного художника Олів'є Бертена збив омнібус і переїхав його колесом. Не можу ще нічого сказати про можливі наслідки цього нещастя, — воно може бути й не серйозне, але так само може привести до фатального кінця. Пан Бертен дуже просить Вас і благає графиню приїхати до нього негайно. Сподіваюсь, пане, що графиня й Ви ласкаво не відмовитесь виконати бажання нашого спільного друга, що, може, не доживе й до ранку.

Доктор де Рівіль"

Графиня дивилась на чоловіка застиглими, повними жаху очима. Потім зненацька її, мов електрикою, пронизала та мужність, що іноді обертає жінку в годину лиха на найхоробрішу з усіх живих істот.

Вона обернулась до покоївки:

— Одягатись! Швидше!

— Що пані надіне? — спитала та.

— Байдуже, що хочете. Жаку, — додала вона, — будьте готові через п'ять хвилин.

У глибокому зворушенні, йдучи до своєї кімнати, вона побачила візника, що й досі чекав, і спитала:

— Екіпаж із вами?

— Так, пані.

— Гаразд, зараз поїдемо.

Потім побігла в кімнату.

Поспішаючи, поривчастими рухами безумної жінки, за-стібуючи гаплики, зав'язуючи шворки, вона абияк одяглася, потім зібрала й скрутила перед дзеркалом волосся, дивлячись, — і не думаючи тепер про це, — на своє бліде обличчя й похмурі очі.

Накинувши на плечі манто, вона побігла до кімнати чоловіка, що ще не був готовий.

— Ходімо! — сказала вона. — Адже він може померти.

Спантеличений граф пішов слідом за нею, спотикаючись,

мацаючи ногами темні сходи, щоб не впасти.

Приїхали вони швидко. Обоє мовчали. Графиня тремтіла так, аж цокотіла зубами, і крізь шибки дивилась на газові ріжки, завуальовані дощем. Тротуари блищали, бульвари були пустинні, ніч була зловісна.

Двері до Бертенового помешкання були незамкнені, швейцарська освітлена й порожня.

Вгорі на сходах назустріч їм вийшов лікар де Рівіль, — немолодий уже, низенький і кругленький чоловік, дуже охайний і дуже ввічливий. Він низько вклонився графіні, потім подав руку графові.

Вона спитала його, задихаючись, немов піднімалась по сходах і зовсім знемоглася:

— Ну, як, лікарю?

— Гадаю, пані, що це не так серйозно, як мені зразу здалося.

— Він не помре? — скрикнула вона.

— Ні. Принаймні я так гадаю.

— Ви ручаетесь?

— Ні. Я сподіваюсь, що це проста контузія очеревини, без внутрішніх пошкоджень.

— Що ви називаєте пошкодженнями?

— Розриви.

— Звідки ви знаєте, що їх немає?

— Гадаю так.

— А коли вони є?

— О, тоді це серйозно.

— Може померти?

— Так.

— Дуже швидко?

— Дуже швидко. За кілька годин або й секунд. Та заспокойтесь, пані, я певен, що він через два тижні одужає.

Графиня слухала дуже уважно, щоб усе знати й зрозуміти.

— Які ж можуть бути у нього розриви? — знову спитала вона.

— Розрив у печінці, наприклад.

— Це дуже небезпечно?

— Атож... Проте дуже дивно було б, коли б тепер сталось ускладнення. Ходімо до нього. Це підбадьорить його, бо він вас чекає дуже нетерпляче.

Зайшовши до кімнати, вона перш за все побачила бліде обличчя на білій подушці. Його освітлювало кілька свічок та вогонь з каміна, підкреслюючи профіль у глибоких тінях; з цього синявого обличчя на графиню дивилися очі Олів'є.

Вся її відважність, енергія та рішучість ураз де й ділися — це запале, перекошене обличчя було обличчям мерця. Ось чим, ось яким привидом став той, кого вона допіру бачила!

Вона ледве чутно прошепотіла: "О Боже мій!"—і підійшла до ліжка, тремтячи від жаху.

Він спробував посміхнутись, щоб заспокоїти її, і гримаса від цієї спроби була страшною.

Ставши біля ліжка, графиня обережно поклала свої руки на руки Олів'є, витягнуті вдовж тіла, й пробурмотіла:

— Бідолашний друже!

— Це дрібниці,— відповів він тихо, не ворухнувши головою.

Вона дивилась на нього, вражена цією зміною. Він був такий блідий, що, здавалось, і краплини крові не мав під шкірою. Щоки немов провалилися, а очі позападали так, наче їх хтось зтягнув усередину.

Побачивши, як жахнулася графиня, він зітхнув:

— Гарний же я тепер!

Вона спитала, не зводячи з нього пильного погляду:

— Як це сталося?

Він говорив через силу, і по його обличчю часом перебігали нервові судороги.

— Я не дивився круг себе... думав про інше... зовсім про інше... ох!... Тож якийсь омнібус збив мене й переїхав через живіт...

Слухаючи, вона немов бачила, як трапилось це лихо, ft спитала, знову проймаючись жахом:

— І кров була?

— Ні, мене тільки вдарило... трохи пом'яло.

— Де це сталося?

— Напевне не знаю... Десь дуже далеко...

Лікар підкотив крісло, і графиня сіла. Граф стояв у ногах, шепочучи:

— Бідолашний друже... бідолашний друже... Яке страшне нещастя!

Йому справді було тяжко, бо він дуже любіш Олів'є.

— Та де ж це трапилось? — знову спитала графиня.

— Я сам нічогісінько не знаю, чи, певніш, нічого не розумію, — відповів лікар. — Десь у районі Гобеленів, майже за Парижем. Принаймні візник сказав мені, що забрав його з аптеки в тому кварталі, куди його принесено о дев'ятій вечора.

Потім нахилився до Бертена:

— Правда, що нещастя сталося коло Гобеленів?

Бертен заплющив очі, немов пригадуючи, тоді прошепотів:

— Не знаю.

— Та де ж ви йшли?

— Не пригадаю. Йшов, та й годі!

З уст графині зірвався мимовільний стогін, у неї так перехопило дух, що вона мало не задихнулась; добувши з кишені хустку, затулцла очі й заридала.

Вона знала, здогадувалась! Щось нестримне, гнітюче впало їй на серце: каяття, що не залишила в себе Олів'є, що вигнала, викинула його на вулицю, де він, нестямний від горя, потрапив під колеса омнібуса.

Він мовив тим беззвучним голосом, яким тепер говорив:

— Не плачте. Це мучить мене.

Страшним зусиллям волі вона потамувала ридання, розплющила очі й глянула на нього, по її застиглому обличчю ще поволі котилися сльози.

Вони дивились одне на одного, не рухаючись, поєднавши руки на ковдрі. Дивились, забувши, що тут присутні й інші люди, і в їхньому погляді передавалось від серця до серця якесь надлюдське хвилювання.

Швидко, мовчазно й грізно зринали в пам'яті обох спогади, їхнє, теж розчавлене, кохання, все, що вони пережили вкупі, що з'єднувало їхні життя в тому пориві, якому вони віддалися.

Вони дивились одне на одного, і потреба розмовляти, говорити про все те інтимне, таке сумне, що вони мали ще одне одному сказати, непоборно підступала до їхніх уст. Графиня відчула, що треба за всяку ціну вирядити з кімнати обох чоловіків, які стояли за нею, що вона мусить знайти якийсь спосіб, якісь хитрощі; даремно вона була винахідливою жінкою.

І почала це обмірковувати, не зводячи з Олів'є очей.

Чоловік її та лікар тихо гомоніли, про те, як доглядати хворого.

Повернувши голову, графиня спитала в лікаря:

— Ви привели доглядальницю?

— Ні. Волю прислати студента, той краще стежитиме за його здоров'ям.

— Пришліть обох. Зайвий догляд не пошкодить. Чи не можете ви їх викликати вже на цю ніч, бо ви, мабуть, до ранку не залишитесь?

— Справді, мушу йти додому. Я тут уже чотири години.

— А по дорозі влаштуйте справу з доглядальницею і студентом?

— Уночі це дуже ваиско. Але спробую.

— Треба.

— Може, й пообіцяють, а чи прийдуть?

— Чоловік мій поїде з вами й приведе їх волею чи неволею.

— Вам не можна, пані, залишатися тут самій.

— Мені?.. — вигукнула вона з якимсь викликом, зневагою та протестом, що означало — її волі протидіяти не можна. І владним, твердим голосом розтлумачила все, що в цьому становищі належить. Не пізніше як за годину студент і доглядальниця повинні бути тут, щоб запобігти всяким випадковостям. Їх треба підняти просто з ліжка й привезти сюди. Тільки її чоловік може це зробити. Тим часом біля хворого залишиться вона, це її обов'язок і право. Адже вона — його друг. Зрештою, вона так хоче, і ніхто їй у цьому не перешкодить.

Міркування її були переконливі. Всі погодилися з ними.

Вона підвелася, тільки й думаючи про їхній від'їзд, тільки й бажаючи мерщій вирядити їх та лишитись з Олів'є на самоті. Проте уважно слухала

всі накази лікаря, намагаючись їх зрозуміти, запам'ятати, не забути й не зробити якоїсь необачності. Слуга Бертена стояв поруч і теж слухав; куховарка, його дружина, кивала головою, що й вона розуміє.

Повторивши всі лікарські приписи, графиня поквапила Рівіля й графа, докинувши:

— Найголовніше — швидше вертайтеся, швидше!

— Я повезу вас у своєму екіпажі,— сказав лікар панові Гійруа. — Так швидше буде. Вернетесь за годину.

Перед від'їздом він знову оглянув хворого, аби переконатись, що стан його задовільний.

Граф іще вагався. Казав:

— Чи гаразд ми це робимо? — питав він.

— Гаразд. Небезпеки немає. Йому потрібен тільки відпочинок й спокій. Пані де Гійруа буде ласкава й не дозволить ні йому говорити, ні сама з ним не розмовлятиме.

Графиня приголомшено перепитала:

— То з ним не можна розмовляти?

— Аж ніяк, пані! Візьміть крісло й сидіть коло нього. Він почуватиме, що не сам, і йому буде легше; але йому не можна стомлюватись; йому не можна ні розмовляти, ні навіть думати. Я приїду на дев'яту ранку. Прощайте, пані.

Лікар пішов, низько вклонившись, за ним і граф, приказуючи:

— Не хвилюйтесь, люба! Я вернусь швидше як за годину, і ви зможете поїхати додому...

Вони вийшли, за якусь мить внизу стукнули зачинені за ними двері, й на вулиці загуркотіла, від'їжджаючи, карета.

Слуга та куховарка лдшились у кімнаті, чекаючи розпоряджень. Графиня відпустила їх.

— Ідіть, — сказала вона. — Я подзвоню, коли буде треба.

Вони теж пішли, і вона лишилась з Олів'є віч-на-віч.

Вона підійшла до самого ліжка, сперлася руками на

край подушки, по той і цей бік коханого обличчя, нахилилась і дивилась на нього. Потім спитала, так низько над його обличчям, немов клала слова йому на уста:

— Ви самі кинулись під омнібус?

Він відповів, силкуючись осміхнутись:

— Ні, він сам на мене кинувся.

— Неправда, ви.

— Ні, кажу ж, що він...

Після кількох хвилин мовчанки, тих хвилин, коли душі немов зливаються в поглядах, вона прошепотіла:

— О любий, любий Олів'є, подумати тільки, що я пустила вас, не залишила в себе!

— Однаково це сталося б зі мною раніше чи пізніше.

Вони знову глянули одне на одного, силкуючись зрозуміти свої найпотаємніші думки.

— Не вірю я, що одужаю, — мовив Олів'є.— Дуже мучуся.

— Дуже мучитесь? — прошепотіла вона.

— Ох, дуже!

Нахилившись ще трохи, вона торкнулась його чола, потім очей, потім щік повільними, легкими й обережними поцілунками. Ледве торкалась устами, майже безгучно, як цілують діти. Цілувала довго, дуже довго. Він приймав цю зливу ніжних, маленьких пестощів, що заспокоювали його, бадьорили, бо обличчя його тепер не так тремтіло.

Потім він сказав:

— Ані!

Вона перестала його цілувати.

— Що, друже мій?

— Ви мені повинні дати одну обіцянку.

— Все, що хочете, обіцяю.

— Коли не помру до ранку, заприсягніться мені, що приведете Аннету, одін раз, один тільки раз! Я не хочу померти, не побачивши її... Подумайте, що завтра... в цю годину... у мене, може... у мене, певно, очі заплющуються навіки... і ніколи вже вас не побачу... ні вас... ні її...

Вона спинила його — серце її краялось:

— О, мовчіть... мовчіть!.. Гарзд, обіцяю, що приведу її!

— Присягаєтесь?

— Присягаюсь, друже!.. Але мовчіть, годі про це. Мені так боляче... Мовчіть!

По обличчю Олів'є пробігла судорога; за якусь мить він сказав:

— Якщо нам лишилось тільки кілька хвилин побути разом, то не гаймо їх, використаємо їх, щоб попрощатись. Я так вас кохав...

Вона зітхнула:

— А я... Як я і досі кохаю!

— Я був щасливий лише завдяки вам, — вів він далі.— Тільки останні дні були тяжкі... Це не ваша вина... Ох люба Ані... яке сумне часом буває життя... і як важко помирати!..

— Мовчіть, Олів'є! Благаю вас.

Та він казав, не слухаючи її:

— Який був би я щасливий, коли б у вас не було дотси...

— Мовчіть... Боже мій!.. Мовчіть!..

Він, здавалосьь, марив, а не звертався до неї.

— Той, хто вигадав життя і людей створив, був сліпий або дуже злий...

— Олів'є, благаю вас... якщо кохали мене колись, мовчіть... не кажіть так!..

Він дивився на її схилене обличчя. Воно було таке бліде й синяве, немов вона теж умирала. Олів'є замовк.

Вона сіла у крісло в узголів'ї ліжка, знову взяла його за руку, що лежала на ковдрі, й сказала:

— Я забороняю вам розмовляти. Не ворухіться і думайте про мене так, як я про вас думаю.

Вони знову дивились одне на одного, поєднані палючим дотиком тіл. Вона уривчасто стискувала його гарячу руку, і він відповідав на ці поклики, трохи зводячи пальці. Кожен цей потиск говорив їм про щось, викликав в пам'яті часточку їхнього минулого, що закінчилось, розворушував спогади про їхнє кохання. Кожен потиск був прихованим запитанням і таємничою відповіддю, але сумні були запитання й відповіді цього давнього кохання: "А чи пригадуєте ви?"

На цьому передсмертному побаченні, яке, можливо, було останнім, вони в думці повторили рік за роком всю історію їхнього кохання, в кімнаті чути було тільки потріскування дров у каміні.

Зненацька, злякано здригнувшись, немов прокинувшись, Олів'є сказав:

— Ваші листи!

— Мої листи? — перепитала вона.

— Я міг померти, не знищивши їх.

— Байдуже! — вигукнула вона. — Це не обходить мене. Хай знайдуть, хафі читають!..

— А я не хочу, — заперечив він. — Встаньте, Ані. Відчиніть нижню шухляду письмового столу, велику — там вони всі, всі. Заберіть їх і спаліть.

Вона не ворухнулась, сиділа скулившись, немов він радив їй вчинити якусь підлоту.

— Ані, благаю вас, — знову озвався він. — Коли ви не зробите цього, я буду мучитися, нервуватись, я збожеволю. Подумайте, що вони потраплять до чужих рук, до нотаріуса, лакея... до вашого чоловіка, — зрештою... я цього не хочу...

Вона підвелася, але все ще вагалась і сказала:

— Ні, занадто важко, занадто жорстоко! Так, ніби ви наказуєте спалити наші серця.

Він благав; обличчя його змінилося від туги.

Бачачи його муку, вона скорилась і підійшла до столу. Висунувши шухляду, побачила, що вона напхом напхана листами, які лежали один на одному, і впізнала на всіх конвертах два рядки адреси, яку писала так часто. Вона знала ці два рядки — прізвище та назву вулиці,— як своє власне ім'я, як можна знати ті кілька слів, що в них зосереджені всі надії і

щастя життя. Графиня дивилась на них — на маленькі чотирикутники, де було все, що вона вміла сказати про своє кохання, все, що вміла вирвати з себе й віддати йому чорнилом на білому папері.

Олів'є спробував повернути голову, щоб глянути на неї, і ще раз мовив:

— Спалить їх мерщій.

Графиня взяла листи і якусь хвилину тримала їх у руках. Вони здавались їй важкими, болісними, живими й водночас мертвими, бо в них було стільки різноманітних почуттів, мрій — таких ніжних!.. В її руках була душа її душі, серце її серця, суть її істоти, сповненої кохання — і вона пригадала, в якій нестямі, в якому запалі писала деякі з цих листів, п'яна від щастя, що живе, кохає і говорить про це.

— Спалить, спалить їх, Ані! — повторив Олів'є.

Вона обома руками кинула в камін два жмутки, що розсипались, падаючи на дрова. Потім вихопила з шухляди іще стосик і кинула зверху, потім ще і ще — нахилиючись і стрімко випростовуючись, аби чимшвидше скінчити цю страшну роботу.

Нарешті, шухляда спорожніла. Графиня стояла нерухомо, чекаючи й дивлячись, як майже закидане листами полум'я лиже краї величезної купи конвертів. Воно підступало до них збоку, чіплялось за ріжки, бігло по виступах, гасло, займалось і ширилось. Незабаром усю білу піраміду оповив рухливий пояс ясного вогню, заливши світлом кімнату. І цей вогонь, що освітлював жінку, яка застигла біля каміна, й чоловіка, який застиг на ліяску, палив їхнє кохання, обертав його на попіл.

Графиня озирнулась і в осяйному світлі цього вогню побачила свого друга, що похмуро схилився край ліжка.

— Усі? — спитав він.

— Усі.

Але перед тим, як до нього підійти, графиня кинула на ці залишки, що догоряли, останній погляд і побачила на купі напівзгорілого паперу, що корчився й чорнів, якийсь червоний струмочок. Можна було подумати, що то краплини крові. Здавалось, вони текли з самого серця листів, із кожної літери, мов із рани, й тихо збігали на полум'я, залишаючи шарлатовий слід*

Графиню наче щось ударило, її охопив надприродний жах, вона відсахнулася, немов на її очах когось убивали, але потім ураз збагнула, що це точиться сургуч на печатках. Підійшла до хворого, тихо підвела його голову й обережно поклала на середину подушки. Але він поворухнувся і біль посилювався. Він задихався, обличчя його зсудомилось від тяжкої муки — він начебто вже не усвідомлював, що вона тут.

Вона чекала, щоб він заспокоївся трохи, щоб розплющив очі, щоб подивився на неї і що-небудь їй сказав.

Нарешті вона спитала:

— Ви дуже мучитесь?

Олів'є не відповів. Вона нахилилась над ним і доторкнулась пальцями до його чола, щоб він на неї глянув. Він справді розплющив очі, безтямні, божевільні очі.

— Вам зле? — спитала вона. — Олів'є! Відповідайте! Може, покликати... Ну, зробіть зусилля, скажіть мені щось!..

Їй почувся його шепіт:

— Приведіть її... Ви ж присягались.

Потім він заворушився, тіло його скрутилось під ковдрою, обличчя засмикалось від' конвульсивних гримас.

— Олів'є, Боже мій! — мовила ірафиня. — Олів'є, що з вами? Може покликати...

На цей раз він почув її, бо відповів:

— Ні... нічого.

Він справді ніби заспокоївся, вочевидь менше страждав і раптом пірнув в якесь сонне заціпеніння. Сподіваючись, що він засне, вона знову сіла біля лінека, взяла його за руку й чекала. Він більше не ворухився, уткнувся підборіддям у груди, рот був напіввідкритий, швидке дихання немов шкребло йому горло. Пальці часом мимоволі ворухнулись, трохи здригались і при кожному такому здриганні у графині волосся ставало руба, і їй хотілось кричати. Це вже не були легенькі потискування рук, що розповідали, замість стомлених уст, про все горе їхніх сердець, — це були спазми, що не втихали і свідчили тільки про фізичні муки. Її охопив жах, безтямний жах і безтямне бажання тікати, дзвонити, гукати, — але вона не зважувалась ворухнутися, щоб не потривожити Олів'є.

З вулиці долинав далекий стукіт коліс, і графиня дослухалася, чи не затихне він біля під'їзду, чи не з'явиться її чоловік, щоб визволити її, відірвати нарешті від цього пильнування.

Коли вона пробувала вивільнити свою руку з руки Олів'є, він стискував її й голосно стогнав. І вона скорилась, щоб не хвилювати його.

В каміні під купою чорного попелу — спаленими листами — ущунав вогонь; дві свічки догоріли, щось рипіло в меблях. У будинку все мовчало, все здавалось мертвим, тільки високий фламандський годинник на

сходах ретельно видзвонював години, півгодини та чверті, співаючи вночі марш часу своїми різноманітними дзвіночками.

Графиня сиділа нерухомо й почувала, як шириться в її душі нестерпний жах. Її мучили кошмари, страшні думки збурювали розум, і їй здалося, що пальці Олів'є холонуть в її руці. Невже це справді так? Певно, що ні. Звідки ж виникло це почуття невимовного крижаного дотику? Вона підвелась, майже збезумлена від жаху, і глянула йому в обличчя. Воно було застигле, бездушне, байдуже до всякого страждання, заспокоєне вічним забуттям.